

THE JAIMINIYA OR TALAVAKARA UPANISHAD BRAHMANA.

DEVANAGARI TEXT WITH INDEXES.

PREPARED FROM THE EDITION, IN ROMAN SCRIPT

OF

SHRI HANNS OERTEL PH. D.

BY

PANDIT RAMA DEVA, B. A.

WITH

AN INTRODUCTION ON THE HISTORY OF SAMAVEDA LITERATURE.

BY

BHAGAVAD DATTA.

FEBRUARY 1921.

FIRST EDITION,
1,000 *Copies.*

Price
6 *Shillings.*

ओ३म्

दयानन्द महाविद्यालय संस्कृत-ग्रन्थमाला।

अनेक विद्वानों की सहायता से।

भगवद्दत्त

संस्कृताध्यापक वा अध्यक्ष अनुसन्धान-विभाग

दयानन्द महाविद्यालय, लाहौर द्वारा

सम्पादित।

ग्रन्थाङ्क ३।

श्रीमद्दयानन्द महाविद्यालय संस्कृतग्रन्थमाला सं० ३

ओ३म्

जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मणम्

अथवा

तलवकार-उपनिषद्ब्राह्मणम् ।

पं० रामदेव बी० ए०

द्वारा

श्रीमान् हन्नस अर्टेल, पी० एच० डी०

महाशयस्य

रोमनलिपि-संस्करणात् देवनागर्याम् लिपिकृतम् ।

भगवद्दत्त

संस्कृताध्यापक दयानन्दकालेज, लाहौर,

लिखितं

भूमिका-सहितम् ।

आर्य्य सम्वत् १९६०८५३०२० ।

विक्रम सं० १९७७ । सन् १९२१ ई० ।

दयानन्दाब्द [illegible]

प्रथमावृत्तिः १००० प्रति मूल्य [illegible]

पं० भैरवप्रसाद के प्रबन्धसे विद्याप्रकाश प्रेस चहडमहला लाहौर में छपा ।

Printed by Bhairo Prasada,
MANAGER, VIDYA PRAKASHA PRESS, LAHORE.
AND PUBLISHED BY
THE RESEARCH DEPARTMENT, D. A. V. COLLEGE, LAHORE.

The Publications of this series can also be had of—

1. Messrs. LUZAC & Co.,
46 Great Russell Street,
London W. C.

2. Lala Moti Lal Banarsi Dass, The Punjab Sanskrit Book Depot, Said Mittha Bazar, Lahore.

3. Lala Mehr Chand Lachhman Dss, Sanskrit Booksellers, Said Mittha Bazar, Lahore.

4. Pt. Wazir Chand, Vedic Book Depot, Mohan Lal Road, Lahore.

॥ ओ३म् ॥

भूमिका ।

सामवेदीय वाङ्मय का इतिहास ।

परमात्मा से सावेद का प्रादुर्भाव ।

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दाँसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥

ऋ० १०।६०।६॥ यजु: ३१।७॥ तै० आ० ३।१२।७॥

उस व्यापक सर्वपूज्य परब्रह्म से ऋग्वेद, सामवेद प्रादुर्भूत होते हैं। अथर्ववेद प्रसिद्ध होता है उस से, यजुर्वेद उस से प्रकट हुआ।

(पूर्वपक्ष) 'ऋचः' आदि पद बहुवचनान्त हैं, अतः इनका अर्थ ऋग्वेद आदि कैसे हुआ? इनका अर्थ तो यही है कि ऋचाएं, साममन्त्र और छन्द उत्पन्न हुए।

(उत्तरपक्ष) यह सत्य है, कि 'ऋचः, सामानि,' और 'छन्दाँसि' पद बहुवचनान्त हैं, पर साथ ही 'यजुः' पद एकवचन में भी है। यदि तुम्हारी बात मानी जावे तो 'यजुः' पद से तुम क्या अभिप्राय लोगे?

(पूर्वपक्ष) 'यजुः' पद यहां जात्यर्थ में एकवचन होता हुआ भी यजुर्मन्त्रों का बोधक है, यजुर्वेद का नहीं।

(उत्तरपक्ष) यह बात यहां न घटेगी क्योंकि 'छन्दाँसि' पद पर पूर्ण विचार किसी और परिणाम पर ले जाता है। देखो! 'छन्दाँसि' पद यहां किन्हीं मन्त्र-विशेषों का बोधक नहीं है। दयानन्द सरस्वती

ने इसी पर विचार करते हुए लिखा है–'वेदानां गायत्र्यादिच्छन्दोऽन्वितत्वात्पुनश्छन्दाँसीतिपदं चतुर्थस्याथर्ववेदस्योत्पत्तिं ज्ञापयतीत्यवधेयम्।' (ऋ० भाष्यभू० वेदोत्पत्तिवि०) अर्थात् 'वेदों में सब मन्त्र गायत्र्यादि छन्दों से युक्त ही हैं, फिर (छन्दाँसि) इस पद के कहने से चौथा जो अथर्ववेद है उस की उत्पत्ति का प्रकाश होता है।' अन्यथा 'छन्दाँसि' का यहां कोई प्रयोजन नहीं। इस अर्थ में अन्य प्रमाण भी देखो।

(१) "ऋचाम्......................गायत्रं च्छन्दः।
यजुषां......................त्रैष्टुभं छन्दः।
साम्नाम्......................जागतं च्छन्दः।
अथर्वणां......................सर्वाणि छन्दांसि।"

गो० ब्रा० १।१।२९॥

वैदिक विचार में यह सुप्रसिद्ध है कि ऋग्वेद गायत्री छन्द सम्बन्धी है [यद्यपि यह अनुसन्धेय है कि ऋग्वेद में गायत्री(२४५०) की अपेक्षा त्रिष्टुप् (४२५३) क्यों अधिक है ?] यजुर्वेद त्रिष्टुप् छन्द सम्बन्धी और सामवेद जगती छन्द सम्बन्धी है। अब रहा अथर्ववेद, सो वह पूर्वोक्त गोपथब्राह्मण के प्रमाणानुसार सर्व-छन्द-सम्बन्धी है। उस का किसी एक छन्द से सम्बन्ध-विशेष नहीं। यही कारण है कि उपस्थित मन्त्र में 'छन्दाँसि' पद से अथर्ववेद का ग्रहण होता है।

(२) प्रस्तुत मन्त्र-सम्बन्धी एक अन्य बात भी ध्यान देने योग्य है। अथर्ववेद में यह मन्त्र निम्नलिखित प्रकार से आया है—

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे।
छन्दो ह जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत॥

अथर्व० १९।६।१३॥

यहां 'छन्दांसि' के स्थान में 'छन्दो ह' पाठ है। इस प्रकार पाठ में भेद कर देने से परमात्मा ने मन्त्रों द्वारा ही अन्य मन्त्रों का व्याख्यान कर दिया है। यह मन्त्र उन्नीसवें काण्ड का है, और यद्यपि पञ्चपटलिका की भूमिका में लिखे अनुसार हम अभी तक इस काण्ड के संहितान्तर्गत होने के विषय में कुछ नहीं कह सकते, फिर भी यह तो सब को स्वीकार करना पड़ेगा कि बहुवचनान्त 'छन्दाँसि' पद का अर्थ एकवचन 'छन्द' अर्थात् (पूर्व प्रमाणों की दृष्टि से) अथर्ववेद ही है। रहा क्रियापद 'जज्ञिरे'। सो वह व्यत्यय ही समझना चाहिये; यद्यपि ऐसे व्यत्ययों के उदाहरण सम्प्राप्त वैदिक ग्रन्थों में अत्यल्प मिले हैं।

पूर्वोद्धृत अथर्ववेद के मन्त्रों से निश्चय होता है कि 'छन्दांसि' आदि पदों का अर्थ एक वचन में ही है। ऐसी अवस्था में यजुः पद भी यजुः मन्त्रों का जाति-वाचक न रहेगा। इस विषय में अन्य प्रमाण देखो—

(२) यस्मादृचो अपातक्षन् यजुर्यस्मादपाकषन्। सामानि यस्य लोमान्यथर्वाङ्गिरसो मुखं स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः॥

अथर्व १०।७।२०॥

इस प्रमाण में 'यजुः' पद एक वचन में है, और अथर्वाङ्गिरस स्पष्ट ही ब्रह्मवेद का द्योतक है। अतएव 'ऋचः' और 'सामानि' पदों का अर्थ भी ऋग्वेद और सामवेद ही होना चाहिये।

विचारान्तर्गत "तस्माद्यज्ञात्" ऋ० १०।९०।९ मन्त्र की व्याख्या में सत्यव्रत सामश्रमी त्रयीपरिचय तथा निरुक्तालोचन में लिखते हैं कि 'सामवेद छन्द और गान दो भागों वाला है। सो छन्द भाग का ग्रहण छन्दांसि पद से और गान भाग का ग्रहण सामानि पद से करना चाहिये।' इस का कुछ खण्डन तो हरिप्रसाद

जी ने वेदसर्वस्व के उपोद्घात पृ० १५ पर किया है। यद्यपि हम उनके विचार-क्रम से सहमत नहीं, तथापि उन के इस परिणाम के कि गान भाग तो मूलसंहिता का गेय-रूपान्तर ही है, अनुकूल सम्मति रखते हैं। इस गान भाग के लिये कहीं अन्यत्र मन्त्रों में 'सामानि' या 'साम' पद प्रयुक्त हुआ होता तो सत्यव्रत जी का पक्ष कुछ ठहर सकता; पर ऐसा है नहीं, अतः उनका पक्ष निराधार होने से सम्मान योग्य नहीं।

सत्यव्रत जी के पक्ष को एक बात कुछ आश्रय दे सकती है, यद्यपि यह उन्हों ने स्वयं नहीं लिखी। अथर्ववेदीय पिप्पलाद शाखा में 'सामानि यस्य लोमानि' के स्थान में 'छन्दांसि यस्य लोमानि' पाठ आया है। ऐसी दशा में सत्यव्रत कह सकता था कि 'छन्दांसि' पद 'सामानि' का पर्यायवाची है, और सामवेद के छन्द भाग का द्योतक है। यह बात भी सत्य नहीं ठहरती क्योंकि 'सामानि' आदि पद जैसा आगे चल कर और भी विदित हो जायगा सामवेद वाचक हैं। वैसा कोई छन्द वेद है नहीं, और 'छन्द' पद अथर्ववेद वाची सिद्ध हो चुका है, अतः पिप्पलाद का पाठ जब तक कि उस शाखा के अन्य लिखित ग्रन्थ न मिलें (जो कि बहुत कम सम्भव है) अशुद्ध ही कहा जायगा।

विदेशीय (पारसीक) भाषा में छन्द का अर्थ।

भाषा-विज्ञानी जानते हैं कि छन्द शब्द ही पारसीक भाषा में ज़न्द बना है। यही ज़न्द पारसीकों का धर्म्मग्रन्थ है। इस में अथर्वन पुरोहितों का नाम भी कई बार आया है। हाग के मतानुसार तो इस में आया हुआ एक मन्त्र भी अथर्ववेद का प्रथम मन्त्र है। इस प्रकार प्रतीत होता है कि ज़न्द का अथर्ववेद से सम्बन्ध-विशेष है, अतएव छन्द शब्द का अर्थ पूर्वोक्त मन्त्र में अथर्ववेद ही युक्तियुक्त है। ऐसी दशा में 'सामानि' आदि पद भी सामवेद आदि के वाचक हैं।

ब्राह्मणग्रन्थों में सामानि पद का अर्थ।

(१) सामवेद आदित्यात् (ऐ० २५।७)

(२) आदित्यात्सामानि (कौशी० ६।१०)

(३) सूर्यात् सामवेदः (श० ११।५।८)

(४) सामान्यादित्यात् (छाँ० उ० ४।१७।२)

(५) सामवेद आदित्यात् (जैं० उ० ब्रा० ३।१५।७)

(६) सामवेदोऽमुष्मात् (षड्विं० ४।१)

(७) आदित्यात् सामवेदम् (गो० १।६)

इन सात प्रमाणों में से दूसरे और चौथे प्रमाण में 'सामानि' पद आया है, अन्य पांच प्रमाणों में सामवेद। ये ब्राह्मणवाक्य एक प्रकार से पूर्वोक्त वेद मन्त्रों की व्याख्या में ही कहे गये हैं। इन में अधिकांश स्थलों में सामवेद का प्रयोग बता रहा है कि प्राचीन ब्रह्मादि ऋषियों की दृष्टि में भी इन स्थलों में 'सामानि' पद से सामवेद का ही अभिप्राय होता था। अतएव "तस्माद्यज्ञात्" मन्त्र का इस लेख के आरम्भ में किया हुआ अर्थ ही सत्य है, और दूसरा नहीं। इस मन्त्र का यही अर्थ ऋषि दयानन्द सरस्वती ने अपने अनेक ग्रन्थों में किया है। हम ने तो उसी का उद्धरणमात्र दिया है।

इस कल्पारम्भ में सामवेद सब से प्रथम किस को प्राप्त हुआ ?

पूर्व लेख से यह स्पष्ट होगया होगा कि सामवेदादि वेद उसी यज्ञ=स्कम्भ=परब्रह्म से प्राप्त हुए। यहां यह विवाद नहीं उठाया जायगा कि वेद-ज्ञान क्यों परमात्मा का है? इसे किसी अन्य अवसर पर लुंगा। यहां अब यही निर्णय करना है कि इस कल्पारम्भ में सामवेद किसी एक व्यक्ति को परमात्मा से प्राप्त हुआ या अनेकों को।

अनेकों को प्राप्त हुआ, ऐसा मानने वाले बहुत थोड़े हैं। उन के पक्ष में कोई प्रमाण भी नहीं है। जो यह मानते हैं कि सामवेद किसी एक व्यक्ति को परमात्मा से प्राप्त हुआ, वे दो भागों में विभक्त हो जाते हैं। एक भाग वालों का मत है कि सामवेद अग्नि के अधिष्ठाता देव को प्राप्त हुआ। उसी से मन्त्र-द्रष्टा ऋषियों को प्राप्त हुआ। दूसरे भाग वालों का मत है कि मनुष्य-देह-धारी अग्नि ऋषि को प्राप्त हुआ जो इस कल्पारम्भ में अमैथुन सृष्टि का एक सभासद् था। इस पर विचार—

(१) अग्नि आदि द्रव्यों का कोई चेतन जीव अधिष्ठाता है अर्थात् इनको स्व-शरीरवत् बनाये है, ऐसा वेद में कहीं नहीं आया। हां, अग्नि ईश्वरदेव का नाम तो सर्वत्र प्रसिद्ध है। इस का विशेष व्याख्यान भगवान् दयानन्द सरस्वती की ऋग्वेदादिभाष्य-भूमिका में मिल सकता है। इसी पक्ष के खण्डन में 'जड़ाग्नि से ऋग्वेद का प्रकाश हुआ' इस का खण्डन हो जाता है। कारण कि जड़ को ज्ञान होना असम्भव है।

(२) दूसरे मत में भी एक भारी आपत्ति आती है। पूर्वोक्त ब्राह्मणग्रन्थों के सात प्रमाणों में सुर्यात्=आदित्यात्=असुष्मात् पद आये हैं। इस पर—

(पूर्वपक्ष) यदि सुर्यादि मनुष्य देहधारियों के नाम होते तो उन के पर्याय आदित्य आदि और 'वायु' का पर्याय "योऽयं पवते" शत० ११।५।८।२ न आते। ब्राह्मणग्रन्थों में "असुष्मात्" प्रयोग स्पष्ट इसी सूर्य के लिये आया है। और वायु यदि कोई मानव समाज का सदस्य था तो क्या वह "योऽयं पवते" अर्थात् "जो यह बहता है" ऐसा ही था? क्या मनुष्य भी पवन समान बहते हैं?

(उत्तर पक्ष) प्राचीन संस्कृत वाङ्मय के न जानने का ही कारण है कि ऐसे पूर्वपक्ष खड़े होते हैं। देखो महाभारत को—

(क) वहां कर्ण के समीप उस के पिता सूर्य का आना लिखा है। यह सूर्य कोई देवता न था, प्रत्युत मनुष्य देहधारी व्यक्ति ही था। उस के निम्नलिखित नाम महाभारत वनपर्व अध्याय ३०१ में आये हैं।

अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः।
कुण्डलार्थे महाराज सूर्यः कर्णमुपागतः ॥६॥
स्वप्नान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामास रश्मिवान्।
कृपया परयाऽऽविष्टः पुत्रस्नेहाच्च भारत ॥८॥
ब्राह्मणो वेदविद्भूत्वा सूर्यो योगर्द्धिरूपवान् ॥९॥
अहं तात सहस्रांशुः सौहृदात्त्वां निदर्शये ॥२२॥

इस का संक्षिप्त अभिप्राय यह है कि योगसिद्धि-समन्वित सूर्य महात्मा ब्राह्मण वेष में रात्रि के अन्तिम प्रहर में कर्ण के जागने पर उसके समीप आया। उस सूर्य के यहां कई नाम आये हैं जो सूर्य शब्द के पर्याय हैं,यथा विभावसु=रश्मिवान्=सहस्रांशु। अब रामायण पर किञ्चित् ध्यान दो—

(ख) वाल्मीकिरामायण में वानर जाति का सुविख्यात वर्णन है। वहां भी मुनि वाल्मीकि वानर शब्द के अनेक पर्याय उस जाति के लिये प्रयोग में लाते हैं। ध्यान रहे कि मिथ्या-कथा युक्त विवरण को छोड़ कर वानर जाति मानवेतर जाति सिद्ध नहीं हो सकती। और सत्य तो यह है कि (क) और (ख) स्थलों में सूर्य और वानर के क्रमशः पर्याय-प्रयोग को देख कर ही मध्यम कालीन लोगों ने इन्हें देवता वा पशु मान लिया था। अन्त में ब्राह्मण ग्रन्थों के वाक्य-प्रयोग पर भी ध्यान देना चाहिये—

(ग) तैत्तिरीयब्राह्मण ३।११।८ में नचिकेता की कथा आई है। वहां उस का जिस ऋषि से प्रश्नोत्तर हुआ, उस का नाम मृत्यु ही कहा है। कठोपनिषद् में भी यही कथा बड़े विस्तार से आई है। वहां मूल ऐतिहासिक कथा के साथ २ कुछ अलङ्कारं भाग मिश्रित करके औपनिषद्-भाव अधिक खोला गया है। परसब से अधिक विचारणीय यह है कि यहां मृत्यु ऋषि के कई दूसरे भी नाम दिये गये हैं। ये सब नाम मृत्यु शब्द के पर्यायवाची हैं यथा "यम १।५ अन्तक १।२६"।

(घ) वेद के ऋषियों के तो कई ऐसे नाम सर्वानुक्रमणी में आये हैं जैसे "अग्निः पावकः" ऋ० १०।१४०॥ अग्निस्तपसः ऋ० १०।१४१॥ यहां विशेष्य विशेषण भाव से ये समानार्थक शब्द प्रयुक्त हुए हैं। इन पूर्वोक्त प्रमाणों से यही निश्चित होता है कि बहुत प्राचीन काल में व्यक्ति-विशेषों के नामों के यदि कोई पर्याय हों तो वे भी उसी के नाम के लिये प्रयुक्त हो जाते थे। और जैसे महाभारत में 'सूर्य' को 'रश्मिवान्' आदि कहा है वैसे ही शतपथ ब्राह्मण में 'वायु' को 'योऽयं पवते' कह दिया गया है। अतएव ब्राह्मण आदि ग्रन्थों के पूर्वोक्त सात प्रमाणों में "आदित्य" मनुष्य देहधारी ऋषिदेव है, कोई जड़ वा जड़ सूर्य का अधिष्ठाता देव नहीं। इसी आदित्य=सूर्य=रवि के मन में इस कल्पारम्भ के समय सब से पहले परमात्मा ने सामवेद का प्रकाश किया। उसी ने ब्रह्मा आदि को पढ़ाया और फिर यह वेद सर्वत्र फैलता गया। षड्विंशब्राह्मण में जो "अमुष्मात्" प्रयोग आया है उस का यही अभिप्राय है कि मनुष्य शरीर में शिर स्थान आदित्य वा सूर्य सम्बन्धी है। सूर्य ऋषि को समाधिस्थ दशा में शिर की नाड़ियों में मन के जाने से इस वेद का ज्ञान होता था, अतः यह प्रयोग आ गया है।

सामवेद की शाखाएं ।

आर्यावर्त्त में सृष्टि के आरम्भ से लेकर दीर्घ कालपर्यन्त लौकिक और वैदिक भाषा का बहुत प्रचार रहा । उस समय वेदादि शास्त्र आज कल की अपेक्षा अल्पपरिश्रम से ही समझे जाते थे । तब प्रवचनकर्त्ता आचार्य वा ऋषि अपने शिष्यों के लाभार्थ कठिन वैदिक शब्दों के स्थान में अन्य सरल वैदिक शब्द प्रयुक्त करके अथवा कुछ २ व्याख्या करके पढ़ाया करते थे । उतने से ही शिष्य यथार्थ अभिप्राय समझ लेते थे । तब किन्हीं विस्तृत भाष्यों की आवश्यकता न थी । यही ऋषि-प्रवचन था जो पीछे शाखा आदि नाम से प्रसिद्ध हुआ । इसी प्रवचन के सम्बन्ध में भाष्यकार पतञ्जलि मुनि ने लिखा है—

"न हि च्छन्दांसि क्रियन्ते । नित्यानि च्छन्दांसीति । यद्यप्यर्थो नित्यो या त्वसौ वर्णानुपूर्वी सानित्या । तद्भेदाच्चैतद्भवति काठकं कालापकं मौदकं पैप्पलादकमिति । "४ । ३ । १०१॥

अर्थात् वेद तो क्या, साधारण ग्रन्थों के समान शाखाएं भी बनाई नहीं गईं । इनका शब्दार्थ नित्य है । हां,अर्थ के नित्य होते हुए भी वर्णानुपूर्वी अनित्य है । इसी के भेद से ऋषियों ने नित्य वेदार्थ खोला है । और इसी भेद से काठक आदि अनेक शाखाएं हुई हैं ।

(प्रश्न) मूल सामवेद जिस की आगे शाखाएं बनीं अब कहां है ? उस में ऋग्वेदीय ऋचाएं न होनी चाहियें । अब तो जितने ग्रन्थ सामवेद के नाम से मिलते हैं उन सब में ऋग् भाग सम्मिलित है ।

(उत्तर) मूल सामवेद था तो अवश्य क्योंकि विना इस के साम-शाखाएं बनतीं कैसे, और प्रवचन किस का होता ? उसी मूल का वर्णन ऋग्वेदादि वेदों और ऐतरेय आदि ब्राह्मणों में आया है । वह मूल भी प्रतीत होता है, प्रवचन के बल से पीछे ऋषि-विशेष के नाम से प्रसिद्ध हो गया । ऋग्वेदीय ऋचाएं सामवेद में न थीं

ओर न हैं । हम यह कह सकते हैं कि ऋग्वेद और सामवेद के अनेक मन्त्र सदृश हैं । उन्हीं मन्त्रों का पारिभाषिक नाम 'ऋक्' भी है । कर्त्ता परमात्मा ने प्रयोजन-विशेष के लिए ये समान मन्त्र दो वेदों में रक्खे हैं । मिथ्या-इतिहास-प्रचारक जो लेखक हमारे इस कथन को नहीं मानते उन्हें हम ऋग्वेद का एक मन्त्र बताते हैं—

गायत्रेण प्रति मिमीते अर्कमर्केण साम त्रैष्टुभेन वाकम् ।
वाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाक्षरेण मिमते सप्त वाणीः ॥
ऋ० १ । १६४ । २४॥

सुप्रसिद्ध एकसौ चौंसठवें सूक्त का यह चौबीसवां मन्त्र है । इन पूर्वपक्षी लेखकों के मतानुसार प्रथम मण्डलीय होने से यद्यपि यह मन्त्र अत्यन्त पुराना नहीं, तथापि बहुत नया भी नहीं है । इस मन्त्र में भी स्पष्ट ही साम में ऋचाओं का होना जताया गया है । अर्थ इस का अतीव सरल है । पूर्व लिखा जा चुका है कि ऋग्वेद गायत्री छन्द प्रधान और यजुर्वेद त्रिष्टुप् छन्द प्रधान है । अर्क पद मन्त्र या ऋचा का भी पर्यायवाची है । अतएव मन्त्रार्थ यह है—

गायत्री छन्द से अर्क=ऋचा=ऋग्वेद का (जगदीश्वर) प्रतिमान करता है । ऋचाओं से सामवेद का । त्रिष्टुप् छन्द से वाक=यजुर्वेद का । यजुः मन्त्रों से वाक=अथर्ववेद का । [जो ऐसी] सात छन्द युक्त वेद वाणी का मान करते हैं [वे कृतकृत्य होते हैं ।] इस से पूर्वपक्षियों को भी मानना पड़ेगा कि ऋचाएं वा ऋग्वेदीय मन्त्रों जैसे मन्त्र बहुत पुराने काल से सामवेद में चले आते हैं । हम पूर्व बता चुके हैं कि आर्षेतिहासानुसार सामवेद आरम्भ से ही संहितारूप में चला आ रहा है, अतः इस दृष्टि से जो सत्य ही है आदि सृष्टि से सामवेद में ऋचाएं चली आती हैं । जो व्यक्ति इन ऋचाओं को साम पाठ से पृथक् जानें, मानो, वह वैदिक वाङ्मय के इतिहास से अज्ञ है ।

शाखा-विभाग ।

अब रहा शाखा-विभाग पर विचार। इस पर प्रकाश डालने वाला कोई अति प्राचीन ग्रन्थ हमारे पास विद्यमान नहीं। एक चरण-व्यूह ग्रन्थ ही रह गया है। यह विक्रम से पांच, छः सौ वर्ष पूर्व का ही प्रतीत होता है। इस में पाठभेद का बाहुल्य है। नीचे उसी की साक्षी उपस्थित की जाती है।

चरणव्यूह की साक्षी।

शौनकीय परिशिष्ट।	अथर्व–परिशिष्ट।
सामवेदस्य किल सहस्रभेदा भवन्ति। एष्वनध्यायेष्वधीयानास्ते शतक्रतुवज्रेणाभिहताः।	तत्र सामवेदस्य शाखासहस्रमासीत्। अनध्यायेष्वधीयानाः सर्वे ते शक्रेण विनिहताः [प्रविलीनाः] तत्र केचिदवशिष्टाः प्रचरन्ति। तद्यथा।
शेषान्व्याख्यास्यामः। तत्र राणायनीयानां सप्तभेदा भवन्ति। (१) राणायनीयाः (२) शाट्यमुग्राः*(३) कालोपा (४) महाकालोपा (५) लाङ्गलायनाः (६) शार्दूलाः (७) कौथुमाश्चेति।	(१) राणायनीयाः (२) साद्यमुग्राः *(३) कालापाः (४) महाकालापाः (५) कौथुमाः (६) लाङ्गलिकाश्चेति।
महिदास-प्रदर्शित प्रकारान्तर।	
तत्र कौथुमानां षड्भेदा भवन्ति। (१) कौथुमाः। (२) आसुरायणाः (३) वातायनाः (४) प्राञ्जलिद्वैनभृतः (५) प्राचीनयोग्याः (६) नैगमीयाः।	कौथुमानां षड्भेदा भवन्ति। तद्यथा। (१) सारायणीयाः (२) वातरायणीयाः (३) वैतधृताः (४) प्राचीनाः (५) तेजसाः (६) अनिष्टकाश्चेति।

* सात्यमुग्रा नाम अधिक युक्त है। महाभाष्य १।१।४॥ १।१।४८॥ पर ऐसा ही पाठ है।

जहां सैकड़ों साम-शाखाओं के नाम विलुप्त हो गये हैं वहां विद्यमान नामों में भी पाठ भेद के कारण एक बड़ा अन्तर पड़ गया है। पूर्वोक्त शाखा-नामों के पढ़ने से यह बात सुस्पष्ट हो जाती है। चरणव्यूह के टीकाकार महिदास ने निज व्याख्या में कुछ अन्य नाम भी दिये हैं। उन्हीं का पाठभेद स्वामी हरिप्रसाद जी के वेदसर्वस्व के पृष्ठ १७२ पर मिलता है। पता नहीं उन्हों ने स्व-बुद्धि से पाठ संशोधन किया है अथवा किसी लिखित ग्रन्थ के आधार पर ये नाम दिये हैं। तथापि हम उनके पाठभेदों को कोष्ठों में रख कर महिदास के पाठ जो संवत् १९५९ के काशी-संस्करण में छपे हैं, नीचे देते हैं।

(१) आसुरायणीया (२) वासुरायणीया (३) वार्त्तान्तेया [वार्तान्तेयाः] (४) प्राञ्जल [प्राञ्जलाः] (५) ऋग्वैनविधाः [ऋग्वर्ण-भेदाः] (६) प्राचीनयोग्याः [७ ज्ञानयोग्याः] (७) राणायनीयाश्चेति। तत्र राणायनीयानां नव भेदा भवन्ति। (१) राणायनीयाः (२)शाट्या-यनीयाः (३) शाट्यमुग्राः [सात्वलाः] (४) सत्वलाः (५) महासत्वलाः (६) लाङ्गलाः (७) कौथुमाः[1] (८) गौतमाः[1] (९) जैमिनीयाश्चेति।

पतञ्जलि मुनि कहते हैं "सहस्रवर्त्मा सामवेदः" (महाभाष्य कीलहार्न सं० भाग १, पृ० ९) अर्थात् 'सहस्र शाखा वाला साम वेद है।' उन्हीं सहस्र शाखाओं में से कुछेक का उल्लेख पूर्वोक्त चरणव्यूह के पाठों में है। चरणव्यूह के शाखा-नाश-इति-हास में तथ्य की किस अल्पमात्रा का होना सम्भव है। तदनु-सार वर्षा वा किसी विद्युत्-प्रकोप वाले दिन किसी सामशाखीय अध्यापक ने अपनी शाखा का पाठ किया होगा। वह इन्द्र=सूर्य के वज्र=तड़ित की धारा से अपने प्राण नष्ट कर बैठा होगा। साथ ही

१—काशी-संस्करण में किसी भ्रष्ट-पाठ को देखकर कौथुमी, गौतमी छपा है।

८स के ग्रन्थ विनष्ट हो गये होंगे* । परन्तु यह सब दूर की कल्पना प्रतीत होती है । वस्तुतः कालक्रम से ही ये सब शाखाएं लुप्त होती गई होंगी ।

सम्प्राप्त तीन शाखाएं।

सम्प्रति सामवेद की तीन शाखाएं ही प्रसिद्ध हैं। चरणव्यूह में भी इन्हीं का उल्लेख है। 'गुर्जरदेशे कौथुमी प्रसिद्धा। कार्णाटके जैमिनी प्रसिद्धा। महाराष्ट्रदेशे राणायनीया प्रसिद्धेति।" अर्थात् गुजरात में कौथमी, कार्णाटक में जैमिनी और महाराष्ट्र में राणायनीय शाखा प्रसिद्ध हैं।

पूर्वोक्त तीन शाखाओं में से कौथुमी शाखा ही सम्प्रति मूल सामवेद माना जाता है। इस का एक कारण तो इस का समस्त भारत में अत्यन्त प्रसिद्ध होना है। अन्य प्रबल कारणों की आगे खोज होनी चाहिये।

इस सामवेद के आठ ब्राह्मण हम तक पहुंचे हैं।(१) ताण्ड्य महा-ब्राह्मण अथवा पञ्चविंशब्राह्मण अथवा प्रौढ ब्राह्मण अथवा छान्दोग्य ब्राह्मण।(बिबलियोथीका इण्डिका संस्करण संवत् १९२७-३०)। (२) षड्विंशब्राह्मण (जीवानन्द सं० १८८१ सन् तथा "विज्ञापनभाष्य-सहितम्," एच० एफ० ईलसिंह सम्पादित, लीडन १९०८)। (३) सामविधानब्राह्मण (ए० सी० बर्नेल सम्पादित १८८० सन्, लण्डन, तथा सत्यव्रत सामा० सम्पा० सं० १९५१)। (४) आर्षेय ब्राह्मण (ए० सी० बर्नेल सम्पा० १८७८ सन्, लण्डन, तथा सत्यव्रतसा० सम्पा०

---

* अलबेरूनी लिखता है कि 'उस के काल से कुछ पूर्व ही कश्मीर के वसुक्र नामक ब्राह्मण ने वेदों को लिपिबद्ध करने की प्रथा चलाई थी।' (अलबेरूनी का भारत। भाग दूसरा। श्रीसंतरामकृत अनुवाद। सन् १९२०। पृ० ३१)। हमें इस बात पर विश्वास नहीं।

सं० १६४८)। (५) देवताध्याय वा दैवत ब्राह्मण (ए० सी० बर्नेल सम्पा० सन् १८७३ तथा जीवानन्द सन् १८८१) । (६) उपनिषद् ब्राह्मण-(क) मन्त्रब्राह्मण (सत्यव्रतसा० सम्पा० सं० १६४७ तथा प्रथम प्रपाठकमात्र के० स्टोन्नर सम्पा० १६०१) (ख) छान्दोग्योपनिषद् (अनेक संस्करण निकल चुके हैं) । (७) संहितोपनिषद् ए० सी० बर्नेल सन् १८७१) । (८) वंशब्राह्मण (ए० सी. बर्नेल सम्पा. १८७३ तथा सत्यव्रत सा० सं० १६४६) ।

कई विद्वानों का मत है कि वस्तुतः सामब्राह्मण एक ही है। वह सम्प्रति चार भागों में विभक्त हो गया है। (१) पचीस अध्यायात्मक पञ्चविंशब्राह्मण (२) पञ्च अध्यायात्मक षड्विंशब्राह्मण (३) षष्ठ अध्यायात्मक छान्दोग्योपनिषद् (४) दो अध्यात्मक गृह्यकर्म-प्रधान मन्त्रब्राह्मण। सारा ब्राह्मण चालीस अध्याय युक्त था। अन्य पांच ब्राह्मण अनुब्राह्मणमात्र हैं। जब तक सामवेद सम्बन्धी अनेक ग्रन्थों के शुद्ध वैज्ञानिक संस्करण न छप जावें, तब तक इस विषय पर कुछ कहना हमारे लिये अयुक्त है। इस का विचार तभी होसकता है जब इन ब्राह्मण-ग्रन्थों का काल-निरूपण हो जावे।

ताण्ड्यब्राह्मण की प्राचीनता ।

अष्टाध्यायी ४। २। १३८॥ पर एक वार्त्तिक है "चरण सम्बन्धेन निवास लक्षणोऽण्।" इस पर लिखते हुए पतञ्जलिमुनि चरणसम्बन्धी नौ (६) ऋषियों को निवास-विचार से तीन भागों में बांटते हैं। "त्रयः प्राच्याः। त्रय उदीच्याः। त्रयो माध्यमाः।" काशिकाकार इसी वाक्य को ध्यान में रखकर अष्टा० ४। ३। १०४॥ पर लिखता है—"वैशम्पायनान्तेवासिनो नव।" आगे चलकर वह कुछ प्राचीन कारिकाएं उद्धृत करता है। उन में से एक का अर्ध भाग यह है—

ऋचाभारुणिताण्ड्याश्च मध्यमीयास्त्रयोऽपरे ॥

अर्थात् ऋचाभ, आरुणि और ताण्ड्य तीनों वैशम्पायन-शिष्य माध्यम=मध्यम भूमि निवासी थे। इन तीनों के अपने २ चरण थे। इन में से ताण्ड्यों की शाखा आरम्भ से कौथुमी ही चली आ रही है। इस का कुछ पता पाणिनीय गणपाठ से लगता है। वहां ६।२।३७ पर यह तीन गण भी दिये हैं। "कठकालापाः। कठकौथुमाः। कौथुमलौकाक्षाः।" हम कह चुके हैं कि कठ और ताण्ड्य आदि सतीर्थ्य=एक गुरु के शिष्य थे। उन में से कठों की अपनी शाखा थी, परन्तु ताण्ड्यों का अपना चरण ही था। इस लिये गण में कठ और ताण्ड्य दोनों की शाखाओं का परिचय देने के लिये "कठकौथुमाः" कहा है। इस कथन में एक बात ध्यान देने योग्य है। सामविधान ब्राह्मण के अन्त में जो ऋषि-परम्परा दी है वहां ताण्ड्य का गुरु प्राजापत्यविधि से बादरायण कहा है। यथा—

सोऽयं प्राजापत्यो विधिस्तमिमं प्रजापतिर्बृहस्पतये प्रोवाच। बृहस्पतिर्नारदाय। नारदो विष्वक्सेनाय। विष्वक्सेनो व्यासाय पाराशर्याय। व्यासः पाराशर्यो जैमिनये। जैमिनिः पौष्पिण्ड्याय। पौष्पिण्ड्यः पाराशर्यायणाय। पाराशर्यायणो बादरायणाय। बादरायणस्ताण्डिशाट्यायनिभ्याम्। ताण्डिशाट्यायनिनौ बहुभ्यः॥

एक ताण्ड्य का वर्णन शतपथब्राह्मण ६।१।२।२५ में आया है— "अथ ह स्माह ताण्ड्यः।" अतः इतना निश्चित है कि चाहे ताण्ड्य कोई भी हो, है वह अतिप्राचीन। तब उस की संहिता क्यों कौथुम हुई और मूल सामवेद क्यों कौथुम कहलाया? इस के विचार के लिए बड़े परिश्रम की आवश्यकता है।

सूत्रों का विवरण निम्नलिखित प्रकार से है। (१) मशकफकल्पसूत्र

अथवा आर्षेयकल्प (डवल्यू० कालेण्ड सम्पा० सन् १९०८) । (२) क्षुद्रसूत्र आर्षेयकल्प का परिशिष्ट ही है (उसी के उत्तर भाग में छपा है) । (३) लाट्यायन श्रौतसूत्र (बिब० इण्डि० सं० १८२८) । (४) गोभिलीय गृह्यसूत्र (क्नापर सम्पा० १८८४ सन् तथा बिब० इण्डि०, द्वि० सं०, सन् १९०८) । (५) श्राद्धकल्प, परिशिष्ट, गोभिल अथवा वसिष्ठकृत (बिब० इण्डि० द्वि० सं० सन् १९०६) । (६) कर्म्मप्रदीप अथवा छन्दोगगृह्यपरिशिष्ट (धर्म्मशास्त्रसंग्रह, सन् १८७६, जीवानन्द संस्करण के पूर्वार्ध पृ० ६०३–६४४ तक, कात्यायनस्मृति वा कात्यायनविरचित कर्म्मप्रदीप के नाम से छपा है । तथा प्रथम प्रपाठक फ० श्रेडर सम्पा०, हुले १८८९ सन् तथा बिब० इण्डि० में सन् १९०९ और द्वि० प्रपाठक सु० होलस्टाईन सम्पा० हुले सन् १८९०) । (७) गृह्यसंग्रह, गोभिलपुत्रकृत (ब्लूमफील्ड द्वारा Z.D. M. G. Vol ३५ में सम्पा० तथा बिब० इण्डि० द्वि० सन् १९१०) । (८) पञ्चविधसूत्र (सत्यव्रतसा० सम्पा० तथा रि० ज़ीमन सम्पादित १९१३ ब्रेसला) । शिक्षाग्रन्थों में तीन शिक्षा प्रसिद्ध हैं ।

(१) नारदीय शिक्षा (सत्यव्रतसा० सं०, दत्तात्रेय सम्पा० लाहौर सन् १९०९ तथा शिक्षासंग्रह काशी में, सन् १८९३) । (२) लोमशीय शिक्षा (शिक्षा संग्रह सं०) (३) गौतमीयशिक्षा (शिक्षा संग्रह सं०) । प्रातिशाख्यों में निम्नलिखित ग्रन्थ हैं ।

(१) ऋक्तन्त्र (ए० सी० बर्नेल सम्पा० १८७९) । (२) सामतन्त्र (दयानन्द महाविद्यालय के लालचन्द पुस्तकालय में इस की एक प्रतिलिपि है जो मद्रास गवर्नमेण्ट के संग्रह के एक ग्रन्थ से कराई गई थी) । (३) पुष्पसूत्र वा फुल्लसूत्र (रि० ज़ीमन सम्पादित) ।

कुल चौदह (१४) ग्रन्थों का हम ने ऊपर उल्लेख किया है । इन के अतिरिक्त अठतीस (३८) और ग्रन्थ हैं ! उन सब के नामादि

जैमिनीय संहिता (von Dr. W. Caland, Breslau, 1917) पृ० १३—१५ पर देखो।

२. राणायनीय शाखा।

इस शाखा की संहिता अभी तक नहीं छपी। इस के सूत्र ग्रन्थ निम्नलिखित हैं।

(१) द्राह्यायण श्रौतसूत्र (कुछ भाग रियूटर सम्पादित लण्डन १९०४ सन्)। (२) खादिरगृह्यसूत्र अथवा द्राह्यायण गृह्यसूत्र (मैसूर राज्य संस्कृत ग्रन्थमाला १९१३ सन् तथा आनन्दाश्रम पूना सन् १९१४)। (३) गौतमपितृमेधसूत्र (कालेण्ड सम्पा० लाईपज़िग १८९६ सन्)। (४) गौतमस्मृति (स्मृतिसमुच्चय, पूना)।

राणायनीय-शाखा सम्बन्धी इतने ग्रन्थों का वर्णन करके डाक्टर कालेण्ड महाशय एक विचार उपस्थित करते हैं। वह इतना आवश्यक है कि हम उस का अनुवाद दिये विना नहीं रह सकते—

" परन्तु इन सब ग्रन्थों का राणायनीय-शाखा सम्बन्धी होना अनिश्चित ही है। कर्मप्रदीप पर आशार्क का भाष्य है। उस में वह बताता है कि गोभिलसूत्र कौथमों का ही गृह्यसूत्र नहीं प्रत्युत राणायनीयों का भी है। हेमाद्रि भी अपने श्राद्धकल्प में तीन बार (पृ० १४२४, १४६०, १४६८) गोभिल को राणायनीय-सूत्रकृत् कहता है। यदि यह बात मान ली जावे तो खादिरगृह्यसूत्र राणायनीयों का सूत्र नहीं रह सकता। अस्तु, दक्षिण भारत में शारदूलों के एक खादिर गृह्यसूत्र की विद्यमानता कही जाती है। (देखो Report on a search for Sanskrit mss. in the Bombay Presidency 1892-95, by A. V. Kathavate Bombay, 1901, No. 79)। शारदूल भी सामवेद की एक शाखा है। अब यही खादिर गृह्यसूत्र शारदूल सामगों के खादिर सूत्र से कुछ पाठभेदों को छोड़ के प्रायः मिलता

बताया जाता है। हेमाद्रि के काल में शार्दूल शाखा की ऐतिह्य शृङ्खला अटूट थी, यह भी श्राद्धकल्प से ज्ञात होता है। उस में (पृ० १०७८) पर, वह वेद के उन भागों का उल्लेख करता है जो ब्राह्मणों के भोजन-समय शार्दूल-शाखा वालों को गाने चाहियें। अतएव यह स्पष्ट है कि कम से कम खादिरगृह्यसूत्र में मूलतः शार्दूलों सम्बन्धी गृह्यकर्म थे। परन्तु एक और ऐतिह्य भी खादिर-सूत्र सम्बन्धी है। मैसूर में १८८१ सन् में कण्ठभूषण भाष्य सहित जो गृह्यरत्न छपा है उस में अनेक बार गौतमगृह्यसूत्र का उल्लेख है। उस में जितने भी वाक्य गौतम के नाम से दिये गये हैं, वे सब हमारे खादिरगृह्यसूत्र में मिलते हैं। इस के अतिरिक्त जैसा हम पूर्व कह चुके हैं, हमारे पास एक गौतम पितृमेधसूत्र है, एक गौतम धर्मसूत्र (स्टैनज़लर सम्पा० लण्डन १८७८) * और एक स्मृति भी है। ये सब गौतमों के ग्रन्थ भी हो सकते हैं कि जो सामवेद का गौण भाग है।"

हम ने विद्वान् पाठकों के विचारार्थ श्री कालेण्ड-प्रदर्शित ये सब पक्ष उद्धृत कर दिये हैं। अपनी सम्मति किसी और समय पर प्रकाशित करेंगे॥

जैमिनीय शाखा।

इस शाखा के निम्नलिखित ग्रन्थ अब तक प्रकाशित हो चुके हैं। (१) जैमिनीय संहिता (Dr. W. Caland's edition, Breslau, 1907.)। (२) जैमिनीय-ब्राह्मण (इस के अनेक खण्ड हर्मस ऑर्टल ने पाश्चात्य अनुसन्धान पत्रों में प्रकाशित किये हैं। अन्य उपयोगी खण्डों का अधिकांश भाग ग्रन्थरूप में छप गया है–Das Iaiminiya Brâhmana in Auswahal, Amsterdam, 1919) हस्तलिखित सामग्री के अपर्याप्त होने से यह बृहद्ब्राह्मण अभी पूरा नहीं छप सका)। (३) जैमिनीय-उपनिषद्ब्राह्मण (अर्थात् गायत्र्युपनिषद्,

* इसके दो भारतीय संस्करण निकल चुके हैं (१) मैसूर (२) मद्रास।

पूर्वोक्त ब्राह्मण का उत्तर भाग है। बूर्नल अर्टेल सम्पा० १८६४ सन्)
(४) आर्षेय-ब्राह्मण (ए० सी० बर्नेल सम्पा० मंगलोर १८७८)।
(५) जैमिनीय श्रौतसूत्र अग्निष्टोम-प्रकरण (डी० गैस्ट्रा सम्पा० लाईडन सन् १६०६)*। (६) जैमिनीय-गृह्यसूत्र (edited by Dr. W. Caland, Amsterdam, 1905.)†

जैमिनीय-ब्राह्मण।

"शौनकादिभ्यश्छन्दसि।" ४।३।१०६ के गण में पाणिनि "तलवकार" शब्द पढ़ते हैं। इसी तलवकार ऋषि के नाम पर तलवकार शाखा प्रसिद्ध थी। उसी का अब जैमिनि-शाखा नाम हो गया है। इसका कारण अभी पूर्णतया ज्ञात नहीं। संहिता के समान ब्राह्मण को भी अब जैमिनीय ब्राह्मण कहते हैं।

श्री शङ्कराचार्य केनोपनिषद् भाष्य के प्रारम्भ में लिखते हैं- "केनेषितम्" इत्याद्योपनिषत्परब्रह्मविषया वक्तव्येति नवमस्याध्यायस्यारम्भः। प्रागेतस्मात्कर्माण्यशेषतः परिसमापितानि समस्तकर्माश्रयभूतस्य च प्राणस्योपासनान्युक्तानि कर्माङ्गसामविषयाणि च। अनन्तरं च गायत्रसामविषयं दर्शनं वंशान्तमुक्तम्।"

(अर्थ) "केनेषितम" से आरम्भ होने वाली, परब्रह्मविषय के कहने वाली उपनिषद् कही जानी चाहिये। यह नवम अध्याय का आरम्भ है। इस से पूर्व (आठ) अध्यायों में यज्ञ कर्म पूरे कहे गये हैं। प्राणोपासना भी कही गई है। तत्पश्चात् गायत्रसाम और वंश कहा गया है।" तलवकार ब्राह्मण का यह वर्णन शङ्कर ने किया है।

जैमिनीयब्राह्मण जो सम्प्रति मिलता है उसका अध्यायक्रम

---

* जैमिनीय श्रौतसूत्र समग्र सभाष्य बड़ोदा राजकीय ग्रन्थमाला में शीघ्र ही छपेगा।

† जैमिनीय गृह्यसूत्र का कालैण्ड सम्पादित भारतीय संस्करण ला० मोतीलाल बनारसीदास सैदमिट्ठा बाज़ार लाहौर द्वारा शीघ्र प्रकाशित किया जायगा।

शङ्कर-प्रदर्शित अध्यायक्रम से विभिन्न है। प्रथम तीन अध्याय हैं। पश्चात् उपनिषद् ब्राह्मण आरम्भ होता है। उस में चार अध्याय हैं। केन उपनिषद् चतुर्थाध्याय के अठारहवें खण्ड से आरम्भ होता है, और इक्कीसवें पर समाप्त हो जाता है। वंश इस से पूर्व ही समाप्त हो जाता है। सात खण्ड इस से आगे और हैं। सो सारे मिल के ब्राह्मण के सात अध्याय होते हैं। यदि आर्षेय-ब्राह्मण भी मिला लिया जावे तो सारे आठ अध्याय होते हैं। सम्भव है और ग्रन्थ मिलने पर इस बात का निर्णय हो जावे।

उपनिषद् ब्राह्मण।

उपनिषद् ब्राह्मण को हन्स अर्टेल महाशय ने अमेरिकन ओरिएण्टल सोसायटी के जर्नल सं० १५ में रोमन-लिपि में सम्पादित किया था। मेरे कहने पर पण्डित रामदेव जी ने उसी से इस का देवनागरी संस्करण तय्यार किया था। वही अब यहां छापा गया है।

हस्तलिखित सामग्री।

जिस हस्तलिखित सामग्री से अर्टेल ने अपना संस्करण तय्यार किया था उस का उल्लेख उस ने अपनी भूमिका में इस प्रकार किया है—

A. बर्नेल के नोटानुसार जो लपेटने वाले काग़ज़ पर है, यह हस्तलेख "मलाबार हस्तलेख से नकल किया गया," १८७८ सन् में। अन्त में वह लिखता है "मूल की तिथि, कुलम १०४०=१८६४ सन्। पलघट के हस्तलेख से।"

B. तालपत्रों पर लिखे ग्रन्थ से, लगभग ३०० वर्षपूर्व लिखा गया, तिन्नवल्ली से प्राप्त, परन्तु पहले अलेप्पी से लाया गया था।" इस के पाठभेद ही दिये गये हैं।

C. बर्नेल के हाथ की रोमनलिपि में किया हुआ ग्रन्थ। यह १.५९ पर समाप्त हो जाता है।

A. ग्रन्थ का पाठ और B. के पाठभेद ग्रन्थाक्षरों में हरिवर्णीय कागज पर हैं। वे प्रो० जानअवेरे द्वारा रोमन में लिखे गये थे, और कापी प्रो० ह्विटने ने मूल से मिला ली थी। उन्हों ने C. के पाठभेद भी दे दिये थे। इसी कापी से यह संस्करण तय्यार किया गया है। मूल अब इण्डिया आफिस लण्डन के पुस्तकालय में है।

हस्तलेखों में ऐसा शीर्षक है —

तलवकारब्राह्मणे उपनिषद्ब्राह्मणम् ।

अनुवाक, खण्ड और कण्डिकादि के विभाग विषय में श्रीअर्टेल ने यह लिखा है। "वाक्यों (कण्डिकाओं) के अङ्क देने में हस्तलेख असावधान और असङ्गत हैं। A. अनुवाक और खण्डविभाग नहीं देता, परन्तु प्रत्येक अध्याय की कण्डिकाओं पर क्रमशः अङ्क देता है। मैंने अनुवाक और खण्ड विभागों में B. और C. की अथवा कण्डिकाओं के अङ्कों में तीनों हस्तलेखों की साधारण अशुद्धियों और विलोपों का लिखना उपयोगी नहीं समझा। अध्याय २।१ से A. और B. अङ्कों का नया प्रकार (कण्डिकाओं की समाप्ति पर) आरम्भ करते हैं। तथापि तीन पहली कण्डिकाएं (२।१-३) छोड़ते हैं, और २।४ को २ लिखते हैं। पर इस के पश्चात् नियमपूर्वक अर्थात् २५=५ इत्यादि, लिखकर तृतीय अध्याय के अन्त तक जाते हैं, ३।४९=५७। B. में अङ्क देने के एक और क्रम के भी अवशेष हैं। वहां तीसरे अध्याय की प्रथम तीन कण्डिकाओं पर और अङ्कों के साथ क्रमशः ५६, ५७ और ५८ लिखा है। B. में ३।१८ पर ७०, ३।२२ पर ७३, ३।३२ पर ७९ के अङ्क अधिक हैं। इन अन्तिम तीन अनुवाकों की गणना स्पष्ट ही इस अध्याय के प्रथम तीन से विभिन्न है। साथ ही मूल की कण्डिकाओं के क्रम से भी भिन्न है।

"तीनों हस्तलेख एकही सदोष मूल से प्राप्त हैं। तीनों में बहुत सामान्य भ्रष्टपाठ हैं। विराम, अक्षर-विन्यास और सन्धि-सम्बन्धी

बातों में भी वे असावधानी से लिखे गए हैं। मैंने इन बातों के ठीक करने में स्वतन्त्रता वर्ती है। सब स्थलों में, जो केवल अक्षर-विन्यास सम्बन्धी नहीं हैं, मैंने हस्तलेखों के पाठ-भेद पृष्ठ के नीचे दिये हैं। निर्देशों की सरलता के लिये मैंने प्रत्येक अध्याय में निरर्थक अनुवाक विभाग का ध्यान न करते हुए क्रमशः खण्डाङ्क देदिया है। हस्त लेखों में कण्डिकाओं पर कोई अङ्क नहीं तथापि मैंने यह दे दिया है।

अमेरिकन संस्करण के अन्त में अर्टेल महाशय ने चार सूचियां दी हैं। [१] आवश्यक शब्दों और ऋषि नामों आदि की सूची। [२] निर्वचनों की सूची। [३] व्याकरण सम्बन्धी प्रयोजनीय स्थल। [४] उद्धरणों की सूची। हमने प्रथम सूची में से ऋषि नाम पृथक् करके उनकी सूची देदी है। अन्य शब्दों को इस लिए नहीं दिया कि दयानन्द महाविद्यालय के अनुसन्धान विभाग की ओर से उपलब्ध ब्राह्मणों आदि की एक विस्तृत सूची तय्यार हो रही है। उसमें ये शब्द और अन्य शब्द भी आवेंगे, अतः उनको यहां छापना आवश्यक नहीं समझा। सूचियां (२) और (४) भी हमने देदी हैं। तीसरी को हम आर्य्यावर्त्तीय पण्डितों के लिए अनावश्यक समझते हैं।

पं० रामदेव ने पाठभेदों को देने के लिये A.B.C. के हवाले नहीं दिये। सो आवश्यक होने पर भी यह रह गये हैं। पहले फार्मों में उन्हों ने Omitted के स्थान में "ओम्" दिया था। मैंने आगे चल कर उस के स्थान में संस्कृत शब्द "नास्ति" कर दिया है। यह संस्कृत शब्द होने से एतद्देशीय जनों के लिये अधिक उपयोगी है। अर्टेल ने प्रत्येक स्वर सन्धि पर 'कामे' का चिह्न दिया हुआ था। रामदेव जी ने उस के स्थान में 'ऽ' चिह्न दे दिया था। संस्कृत में यह अनावश्यक है, अतः दूसरे फार्म से मैंने इसे भी हटा दिया है॥

जैमिनीय उपनिषदब्राह्मण के सम्बन्ध में विशेष वक्तव्य ।

जैसा पूर्व लिखा जा चुका है, यह ब्राह्मण, बृहद् जैमिनीय ब्राह्मण का एक भागमात्र है। इस का मूल नाम "गायत्र उपनिषद्" है। जै० उ० ब्रा० ४। ७ के अन्त में यही नाम आया है। यह नाम है भी सार्थक, क्योंकि इन सारे अध्यायों में गायत्र साम का ही वर्णन है। उसी से अमृत अर्थात् मोक्ष की प्राप्ति जताई गई है। जै० उ० ब्रा० ३।४० के आरम्भ में यही कहा गया है—

तदेतदमृतं गायत्रम् । एतेन वै प्रजापतिरमृतत्वमगच्छदेतेन देवा एतेनर्षयः ॥१॥

अर्थात् वह यही अमृत गायत्र (साम) है। इसी से प्रजापति मुक्त हुआ, इसी से (अन्य) विद्वान्, इसी से मन्त्रार्थ द्रष्टा (ऋषि)।

इस ब्राह्मण में दो स्थलों पर अर्थात् ३।४०-४२॥ और ४।१६,१७॥ पर दो वंश परम्पराएं आई हैं । अन्तिम वंश परम्परा पहली से कुछ ही अन्य नाम रखती है। यह है भी छोटी। पहली का आरम्भ "ब्रह्म" से होता है। (१) ब्रह्म ने (२) प्रजापति के लिये। उसने (३) परमेष्ठी के लिये। उसने (४) देवसविता के लिये इत्यादि।

शतपथब्राह्मण (माध्यन्दिन) में भी दशम काण्ड की समाप्ति पर और चौदहवें काण्ड के अन्त से कुछ पहले दो ऋषि वंशावलियां आई हैं। पूर्वली में बताया गया है कि स्वयम्भु ब्रह्म ने प्रजापति को विद्या पढ़ाई, और उत्तरली में कहा है कि परमेष्ठी को। जै० उ० ब्रा० में एक रूप से इन दोनों का मेल है। अर्थात् ब्रह्म, प्रजापति, और परमेष्ठी यद्यपि समकालीन थे, तथापि गायत्र साम का रहस्य ब्रह्म ने स्वयं परमेष्ठी को नहीं बताया, प्रत्युत यह उस तक प्रजापति द्वारा आया।

जैमिनीय ब्राह्मण कोई नया ब्राह्मण नहीं।

शतपथ ब्रा० के द्वि० वंश में ब्रह्म से लेकर अपने आप (वयं) तक ६८ नाम हैं। जै० उ० ब्रा० के प्रथम वंश में ब्रह्म से लेकर वैपश्चित दा० गुप्त लौहित्य तक ५० नाम हैं। प्रत्येक ब्राह्मण के सब वंशों को मिला कर और यदि कुछ नाम छूट गये हैं तो उनका स्थान छोड़ कर भी ब्रह्म से ऋषियों की एक जैसी संख्या होजायगी। इस से प्रतीत होता है कि आर्य्यावर्त्त के इतिहास में ब्राह्मणों के संकलन का समय प्रायः एक ही था। ब्रह्मा से जो अनेक विद्यायें अनेकों कुलों में चली आई थीं, वही इतिहासयुक्त करके प्रायः एक काल में एकत्र कर ली गई। जैमिनीय ब्राह्मण भी उसी समय संकलित हुआ।

जब यह ग्रन्थ छप रहा था, तब श्रीमान् कालेण्ड महाशय ने मुझे पत्र लिखा कि वे ग्रटेल के कई पाठ शुद्ध कर देंगे। तब मैंने उन्हें मुद्रित ७२ पृष्ठ भेज दिये थे। उन्होंने उनके हाशिये पर संशोधन कर दिया है। वह भूमिका के अन्त में छाप दिया गया है। अगले पृष्ठों का संशोधन फिर कभी छापा जायगा। इस परिश्रम के लिए जो उन्होंने स्वयं मेरा, ध्यान उधर खेंच कर किया है, मैं उन का अत्यन्त अनुगृहीत हूं।

इस ग्रन्थ के प्रूफ पं० विश्वबन्धु एम० ए० शास्त्री, तथा पं० हंसराज पुस्तकाध्यक्ष लालचन्द पुस्तकालय ने देखे हैं। इन दोनों महाशयों का भी मैं कृतज्ञ हूं।

परमदयामय भगवान् अपनी कृपा से इन हृदय-पावक ग्रन्थों के प्रचार में मेरी सहायता करें। इत्योम्

दयानन्द महाविद्यालय
लालचन्द पुस्तकालय लाहौर
माघ, संक्रान्ति सं० १९७७

भगवद्दत्त

श्री कालेराड-प्रदर्शित सटिप्पण पाठ संशोधन ।

पृ०	पंक्ति	प्रकाशित पाठ	संशोधित पाठ
३,	१२	०सिच्यादेवमे०	सिच्येतैवमे०
५,	१	हैऽया खला	हैयाखला
५,	७	उतैयां खला	उतैयाखला
५,	११	०प्रति यस्य	प्रत्यस्य
			हस्त ले० पाठ शुद्ध है। देखो पाठ भेद।
७,	६	लोष्ठो	लोष्टो
८,	१	ळयित्वा पनि०	ळयित्वापनि०
९,	६	ववर्जे	वव्रजे*
९,	९	बहुर्भू०	बहोर्भू०
११,	१२	वँ वेद०	वावेद०
१६,	४	यदसृते	यदनुचे
१७,	८	देवा	देवाः
१७,	८	कस्मादु	कस्मा उ
२०,	६	०सप्ताहोरात्राः	सप्त होत्राः
३४,	१५	अभिपर्यक्त	अभिपर्यस्त
३७,	३	उखा	[उखा]
३७,	८	ह चै०	ह [स्म] चै०
४०,	२	तद्यद्धै	यद्यद्धै
४६,	१	प्रजापतिर्वा वेद अग्र	प्रजापतिर्वाविदमग्र
४९,	१२	सुनोति	सनोति
५३,	२	०सर्कं	०सर्कं
५३,	४	०ायतन	०ायतना †
५८,	३	०पुनीध्वं न पूता वै	०पुनीध्वमपूता वै
६०,	१५	ययाच ‡	पपाच or पपर्च

* The mss. (Grantha) have वव्रुज or वव्रज which nearly is the same in Grantha. If the Sandhi is effaced we ought to return वव्रुजे ।

† इदमायतना is a bahuvrîhi compound. पाठभेद जो नीचे दिया है, वह ठीक है ।

‡ Must be corrupt.

शुद्धिपत्रम् ।

पृ०	पं०	अशुद्ध	शुद्ध
भू० ४	५	सिंहि०	संहि०
,, ६	४, ६, ६, ११	अग्नि	सूर्य
१६	१३	०सा	०सा—
२४	१	यत्पर तद०	यत्परतद०
३८	३	शामूल प०	शामूलप०
५४	१३	श्रेय स	श्रेयस
८३	२	एवं वि०	एवंवि०
१००	१५	०भ्य	०भ्य—
१०६	१४	वाङ्‌	वाङ्
१०७	१५	० पाणौ	० पानौ
१११	७	गुष्यासु	गुष्मासु
११३	११	रतो	रेतो
१३८	३	०सपृणाति	स्पृणाति
१४२	६	स्वगस्य	स्वर्गस्य
१५६	६	चकुर्क	चक्षुर्क

जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मणम्

ओ३म्

जैमिनीय-उपनिषद्-ब्राह्मणम्

प्रजापतिर्वा इदं त्रयेण वेदेना[1]ऽजयद्[2] यदस्येऽदं जितं तत् ॥ १ ॥ स ऐक्षतेऽत्थं चेद्वा अन्ये देवा अनेन वेदेन[3] यक्ष्यन्त इमां वाव ते जितिं जेष्यन्ति येऽयम्मम । हन्त[4] त्रयस्य वेदस्य रसमाददा इति ॥ २ ॥ स भूरित्येवर्ग्वेदस्य रसमादत्त । सेऽयम्पृथिव्यभवत् । तस्य यो रसः[5] प्राणेदत् सोऽग्निरभवद्रसस्य रसः ॥ ३ ॥ भुव इत्येव यजुर्वेदस्य रसमादत्त । तदिदमन्तरिक्षमभवत् । तस्य यो रसः प्राणेदत् स वायुरभवद्रसस्य रसः ॥ ४ ॥ स्वरित्येव सामवेदस्य रसमादत्त । सो[6]ऽसौ द्यौरभवत् । तस्य यो रसः प्राणेदत् स आदित्योऽभवद्रसस्य रसः ॥ ५ ॥ अथैऽकस्यैऽवाऽक्षरस्य रसं नाऽशक्नोदादातुम् ओमित्येतस्यैऽव ॥ ६ ॥ सेऽयं वागभवत् । ओमेव नामँऽषा । तस्या उ प्राण एव रसः ॥७॥ तान्येतान्यष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं साम । ब्रह्म उ गायत्री । तद् उ ब्रह्माऽभिसंपद्यते । अष्टाशफाः पशवस्तेनो पशव्यम् ॥८॥ १, १

प्रथमेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

१, १ वेदेन । २ वाजयद् । ३ पदेन । ४ हन्ता । ५ 'द' अधिक । ६ सा ।

स यद् ओमिति सोऽग्निर्वागिति पृथिव्योमिति वायुर्वागित्यन्तरिक्ष[1]मोमित्यादित्यो वागिति द्यौरोमिति प्राणो वागित्येव वाक् ॥ १ ॥ स य एवं विद्वानुद्गायत्योमित्येवाऽग्निमादाय पृथिव्याम्प्रतिष्ठापयत्योमित्येव वायुमादायाऽन्तरिक्षे प्रतिष्ठापयत्योमित्येवा[2]ऽऽदित्यमादाय दिवि प्रतिष्ठापयत्योमित्येव प्राणमादाय वाचि[3] प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥ तद्धैऽतच्छैल[4]ना गायत्रं गायन्त्योवा३च् ओवा३च् ओवा३च्[5] हुम्भा ओवा इति ॥ ३ ॥ तदु ह तत्पराङ् इवाऽनायुष्यम् इव। तद्वायोश्चाऽपां चानुवर्त्म गेयम् ॥४॥ यद्वै वायुः पराङ्[6] एव पवेत क्षीयेत (स)। स पुरस्ताद्वाति स दक्षिणतस्स पश्चात्स उत्तरतस्स उपरिष्टा[7]त्स सर्वा दिशोऽनुसंवाति ॥ ५ ॥ तदेतदाहुरिदानीं वा अयमितोऽवासीदथेऽ[8]स्थाद्वातीऽति। स यद्वेष्माणं जन[9]मानो निवेष्टमानो वाति क्षयादेव बिभ्यत् ॥६॥ यदु ह[10] वा आपः पराचीरेव प्रसृतास्स्यन्देरन् क्षीयेरँस्ताः। यदङ्का[11][12]ंसि कुर्वाणा निवेष्टमाना आवर्तान् सृजमाना यन्ति क्षयादेव बिभ्यतीः। तदेतद्वायोश्चैऽवाऽपां चाऽनु वर्त्म गेयम् ॥७॥१,२॥

प्रथमेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः।

---

२. १ अन्तरीक्ष०। २ आपा। ३ वाची। ४ छेल०, छील०। ५ च। ६ परांद्, पुराद्। ७ रिष्टात्। ८ सीत्। ९ यजमानो, जमानो। १० चम्। ११ वृयद्, यद्। १२ अङ्कासि।

ओंवा[1] ओवा ओवा हुम्भा ओवा इति करोत्येव[2]। एताभ्यां सर्वमायुरेति ॥ १ ॥ स यथा वृत्तमाक्रमैणा[3]राक्रममाण इयादे-वमेवैऽते द्वे-द्वे देवते संधायेऽमां लोकान् रोहे[4]ति ॥२॥ एक उ एव मृत्युरन्वेत्यशनयैऽव ॥ ३ ॥ अथ हिङ्करोति । चन्द्रमा वै हिङ्कारोऽसमु वै चन्द्रमाः। अन्नेनाऽशनयां घ्नन्ति ॥ ४ ॥ तां-तामशनयामन्नेन हत्वोऽमित्येतमेवाऽऽदित्यं[5] समयाऽतिमुच्यते। एतदेव दिवश्छिद्रम् ॥ ५ ॥ यथा खं वाऽनस[6] स्स्याद्रथस्य[7] वैऽवमे-तद्दिवश्छिद्रम्। तद्रश्मिभिस्संछन्नं[8] दृश्यते ॥ ६ ॥ यद्वायत्रस्योऽऽ-र्ध्वं हिङ्काराचदमृतम् तदात्मानं दध्यादथो यजमानम् । अथ यदितरात्[9] सामोऽऽर्ध्वं तस्य प्रतिहारात् ॥ ७ ॥ स यथाऽद्भिरा-पस्संसृज्येरन्[10] यथा ऽग्निनाऽग्निस्संसृज्येत यथा क्षीरे क्षीरमा-सिच्यादेवमेवैऽतदक्षरमेताभिर्देवताभिस्संसृज्यते ॥ ८ ॥१, ३॥

प्रथमेऽनुवाके तृतीयः खण्डः।

तं वा एतं हिङ्कारं हिम्भा इति हिङ्कुर्वन्ति । श्रीर्वै भाः। असौ वा[1] आदित्यो भा इति ॥१॥ एतं ह वा एतं न्यङ्गमनु गर्भे[2]

---

३. १ ओव २ पेव् ३ अक्रम ४ इति ५ त्यां, त्य ६ नस ७ रसस्य ८ न्न ९ त्वद्, तद् (?) १० रान्।

४. १ ओम २ गंभ।

इति । यद्ध इति स्त्रीणाम्[3] प्रजननं निगच्छति तस्मात्ततो ब्राह्मण ऋषिकल्पो जायतेऽतिव्याधी[4] राजन्यश्शूरः ॥ २ ॥ एतं ह वा एतं न्यङ्गमनु वृषभ इति । यद्ध[5] इति निगच्छति तस्मात्ततः पुण्यौ[6] बलीवर्दौ दुहाना धेनुरुह्वा दशवाजी[7] जायन्ते ॥ ३ ॥ एतं ह वा एतं न्यङ्गमनु गर्दभ इति । यद्ध इति निगच्छति तस्मात्स पापीया-ञ्छ्रेयसीषु चराति तस्मादस्य पापीयसश्श्रेयो जायतेऽश्वतरो वा-ऽश्वतरी वा ॥ ४ ॥ एतं ह वा एतं न्यङ्गमनु कुभ्र इति । यद्ध इति निगच्छति तस्मात् सोऽनार्य[8]स्सन्नपिराज्ञः प्राप्नोति ॥ ५ ॥ तं है-ऽतमेके हिङ्कारं हिम्भा ओवा इति बहिर्धे[9]व हिङ्कुर्वन्ति । बहिर्धे-[10]ऽव वै श्रीः । श्रीर्वै साम्नो हिङ्कार इति ॥ ६ ॥ स य एनं तत्र ब्रूयाद्बहिर्धान्वा अयं श्रियमधित पापीयान् भविष्याति[11] ।

स यदा वै म्रियतेऽथाऽग्नौ प्रास्तो भवाति ।

त्विमे वत मरिष्यत्यग्नावेनम्प्रासिष्यन्ति" इति तथा हैऽव स्यात् ॥ ७ ॥ तस्माद् है तं हिङ्कारं हिं वो इत्यन्तरिवैऽवाऽऽत्मन्न-र्जयेव । तथा ह न बहिर्धा श्रियं कुरुते सर्वमायुरेति ॥ ८ ॥ १,४

प्रथमेऽनुवाके चतुर्थः खण्डः ।

---

४. ३ स्त्रिणा ४ जायत इतिव्य ५ यघत् ६ य ७ 'ऽति' अधिक ८ नाकथ्यरस, नार्थ्यस ९ ओम् । बहिर्धेऽव......तत्र ब्रयाद् १० बहिर्द्धवे, ओम । व ११ यतीऽति ।

सा हैऽषा खला देवताऽपसेधन्ती[१]ऽतिष्ठति । इदं वै त्वमत्र पापमकर्षोऽहैऽऽष्यासि । यो वै पुण्यकृत् स्यात् स इहेऽयादिति ॥१॥ स ब्रूयादपश्यो वै त्वं तद्यदहं तद्[२]करवं[३] तद्धि मा त्वं नाऽकारयिष्यस्त्वं वै तस्य कर्ताऽसीति ॥२॥ सा[४] ह वेद सत्यम्माऽऽहे[५]ऽति । सत्यं हैऽषा देवता । सा[४] ह तस्य नेऽऽशे यदेनमपसेधेत् सत्यं[६]सुपैऽत्वह्वयते ॥ ३ ॥ अथ होऽवाचैऽऽक्ष्वाको[७] वा वार्ष्णोऽनुवक्ता वा सात्यकीर्त[८] उतैषा[९] खला देवताऽपसेद्‌धुमेव भ्रियते[१०]ऽस्यै दिशः ॥ ४ ॥ [तद्] दिवोऽन्तः । तदिमे द्यावापृथिवी संश्लिष्यतः । यावती वै वेदिस्तावतीऽयम्पृथिवी । तद्यत्रैऽतच्चात्वालं खातं तत्सम्प्रति स दिव आकाशः ॥ ५ ॥ तद्वहिष्पवमाने स्तूयमाने मनसोऽद्‌गृह्णीयात् ॥ ६ ॥ स यथोऽच्छ्रायम्प्रति यस्य[११]मपद्येतैऽवमेवैतया[१२] देवतयेदममृतमभिपर्येति यत्राऽयमिदं तपतीति ॥ ७ ॥ अथ होवाच—॥ ८, १. ५ ॥

प्रथमेऽनुवाके पञ्चमः खण्डः ।

गोबलो वार्ष्णः क एतमादित्यमर्हति समैयेऽतुम् । दूराद्वा एष एतद् तपति न्यङ् । तेन वा एतम्पूर्वेण सामपथस्तदेव मनसा-

---

८. १ 'ऽति' अधिक २ त्वद् ३ अर्क ४ स ५ सत्यम्महे ६ मबम ७ चको ८ सत्यकीर्ते ९ ष्म १० ध्रुय ११ प्रत्यस्य १२ ऽततय ।

ह्त्योऽपरिष्टा देतस्यैऽतस्मिन्नश्नुते नित्यानीति ॥ १ ॥ तद् ह होवाच शाट्यायनिस्समयैऽवाऽन्तदेनं कस्तद्वेद । यघेता आपो वा अभितो यद्वायुं वा एष उपह्वयते रश्मीन्वा एष तदेतस्मै व्यूह्तीति ॥ २ ॥ अथ होऽवाचोऽलुक्यो जानश्रुतेयो यत्र वा एष एतत् तपत्येतदेवामृतम् । एतद्वेद्वै मामोति ततो मृत्युना पाप्मना व्यावर्तते ॥ ३ ॥ कस्तद्वेद यत्परेणाऽऽदित्यमन्तरिक्षमिदमनालयनमवरेण ॥ ४ ॥ अथैऽतदेवाऽमृतम् । एतदेव मां यूयम्प्रापयिष्यथ । एतदेवाहं नातिमन्य इति ॥ ५ ॥ तान्येतान्यष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं साम । ब्रह्म उ गायत्री । तदु ब्रह्माभिसम्पद्यते अष्टाशफाः पशवस्तेनो पशव्यम् ॥५॥ १, ८ ॥

प्रथमेऽनुवाके षष्ठः खण्डः ।

ता एता अष्टौ देवताः । एतावदिदं सर्वम् । ब्रे [.....] करोति ॥ १ ॥ स नैषु लोकेषु पाप्मने भ्रातृव्यायावकाशं कुर्यात् । मनसैनं निर्भजेत् ॥ २ ॥ तदेतदृचाऽभ्यनूच्यते ।

"चत्वारि वाक् परिमिता पदानि
तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

८, १ वाऽयं २ तद्, त ३ स्यै ४ अथो ५ ओम ६ ऽवाचा (!) उलुक्यो, उलुक्यो ७ यत ८ परोक्ष ९ अन्विक्षय १० त, प्रापिप् ११ यत ।

गुहा त्रीणि निहिता[1] नेऽङ्गयन्ति[2][3]

तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति" इति ॥३॥

तद् यानि तानि गुहात्रीणि निहिता नेऽङ्गयन्ती (ऽती) ऽम एव ते लोकाः ॥४॥ तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीति[5] । चतुर्भाग ह वै तुरीयं वाचः । सर्वयास्य वाचा सर्वैरेभिर्लोकैस्सर्वेणास्य कृतम्भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥ स यथाऽश्मानमाखणमृत्वा[6] लोष्ठो विध्वंसत एवमेव स विध्वंसते य एवं विद्वाँसमुपवदति ॥ ६ ॥

प्रथमेऽनुवाके सप्तमः खण्डः ।

प्रथमोऽनुवाकस्समाप्तः ॥

प्रजापतिर्वा इदं त्रयेण वेदेनाऽजयद्यदस्येदं जितं तत् ॥१॥ स ऐक्षतेत्थं चेद्वा अन्ये देवा अनेन वेदेन यक्ष्यन्त इमां वाव ते जितिं जेष्यन्ति येऽयम्मम ॥ १ ॥ हन्तेऽमं त्रयं वेदम्पीळयानीति[2] ॥ ३ ॥ स इमं त्रयं वेदमपीळयत । तस्य पीळयन्नेकमेवाक्षरं नाशक्नोत्[3] पीळयितुमोमिति यदेतत् ॥ ४ ॥ एष उ ह वाव सरसः । सरसा ह वा एवंविदस्त्रयीविद्या भवति ॥ ५ ॥ स इमं रसम्पी-

७, १ तानि २ नो, ओम ३ गयन्ति ४ तानि ५ ओम ६ कृत्वा ७ लोष्टो ८ ओम एवम विध्वंसते ९ स एषो...उपवदन्ति ।

१, ने २—द्रा, द ३.—को ४. द्रयं ।

ळयित्वा पनिधायोऽऽर्ध्वोऽद्रवत् ॥ ६ ॥ तं द्रवन्तं चत्वारो देवाना-
मन्वपश्यन्निन्द्रश्चन्द्रो रुद्रस्समुद्रः । तस्मादेते श्रेष्ठा देवानाम् एते ह्ये-
नमन्वपश्यन् ॥ ७ ॥ स योऽयं रस आसीत्तदेव तपोऽभवत् ॥ ८ ॥
त इमं रसं देवा अन्वैक्षन्त । तेऽभ्यपष्यन्त स तपो वा अभूदिति
॥ ९ ॥ इमसु वै त्रयं वेदम्मर्रामृशित्वा तास्मिन्नेतदेवाक्षरमपीळित-
मविन्दन्नोमिति यदेतत् ॥ १० ॥ एष उ ह वाव सरसः । तेनै-
नम्मायुवन् । यथा मधुना लाजान् प्रयुयादेवम् ॥ ११ ॥ तेऽभ्य-
तप्यन्त । तेषां तप्यमानानामाप्यायत वेदः । तेऽनेन च तपसाऽपीनेन
च वेदेन तामु एव जितिमजयन् याम्प्रजापतिरजयत् । त एते सर्व
एव प्रजापतिमात्रा अया३म् अय३म् इति ॥ १२ ॥ तस्मात्तप्यमा-
नस्य भूयसी कीर्तिर्भवति भूयो यशः । स य एतदेवं वेदैवमेषा-
ऽपीनेन वेदेन यजते । यदो याजयत्येवमेवाऽपीनेन वेदेन याजयति
॥ १३ ॥ तस्य हैतस्य नैव काचनार्तिरस्ति य एवं वेद । स
य एवैनमुपवदति सार्तिमृच्छति ॥ १४ ॥

द्वितीयेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

---

५. ह्येते ६. ओम् ७ सेनं ८ अन्, पेच ९ तेभ्यप १०--ह्यंस्त--११ पीळितं, ता १२ वा १३ प्राय १४ ययाद् १५. तेन; ते एन, तेनैन १६. यत १७--यन् १८ अ३याम १९ ओम् यजते यदो--वेदेन २० एव अपि २१ अस्ति २२ उपवदति उवदति २३ अच्छति; अर--

तदाहुर्यदोवा[1] ओवा इति गीयते कात्र[2]भवति क सामेति ॥१॥ ओम् इति वै साम वागित्यृक्। ओमिति मनो वागिति वाक्। ओमिति प्राणो वागित्येव वाक्। ओमितीन्द्रो वागिति सर्वे देवाः। तदेतदिन्द्रमेव सर्वे देवा अनुयन्ति ॥२॥ ओमित्येतदेवाक्षरम्। एतेन वै संसवे परस्येन्द्रं वृञ्जीत[4]। एतेन ह वै तद्बको दाल्भ्य आजकेशिना[5]मिन्द्रं ववर्ज[6]। ओमित्येतेनैवाऽऽनिनाय[7] ॥३॥ तान्येतान्यष्टौ। अष्टाक्षरा गायत्री। गायत्रं साम। ब्रह्म उ गायत्री। तदु ब्रह्माभिसम्पद्यते। अष्टाशफाः पशवस्तेनो पशव्यम् ॥४॥ तस्यैतानि नामानीन्द्रः कर्माक्षिति[8]रमृतं व्योमान्तो वाचः। बहुर्भूय[9]स्सर्वं सर्वस्मादुत्तरं ज्योतिः। ऋतं सत्यं विज्ञानं[10] विवाचनमप्रतिवाच्यम्[11]। पूर्वं सर्वं सर्वा वाक्। सर्वमिदमपि धेनुः पिन्वते परागर्वाक् ॥५॥१।८॥

द्वितीयेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः।

सा[1] पृथक्सलिलं कामदुघाक्षिति प्राणसहितं चक्षुश्श्रोत्रं[2] वाक्प्रभूतम्मनसा व्याप्तं हृदयाग्रं[3] ब्राह्मणभक्तं[4] मनशुभं वर्षपवित्रं

१. एवा। २. ओवात (=ओवा ३?) ३. भृग।
४. अवृञ्ज्-।५-शीन्-,शीम-।६. ववज।
७. वनिनाय।८-६; क्षीति। ६-हिर।१०. विजिज्ञा-।११-प्र:।
१ सा। २-त्तुश्रोत्र्-।३-दयोग्र्-।४. ब्रकत्रम, ब्रत्रम, भृत्रम।

गोभग म्पृथिव्युपरं तपस्तनु वरुणपरियत्तनमिन्द्रश्रेष्ठं[5] सहस्राक्षर-मयुतधारममृतं दुहाना[6] सर्वान् इमाँल्लोकानभिविक्षरतीऽति[7] ॥१॥ तद्वेतत् सत्य मक्षरं यदोम्[8] इति । तस्मिन्नापः प्रतिष्ठिता अप्सु पृथिवी पृथिव्यामिमे लोकाः ॥२॥ यथा सूच्या पलाशानि सन्तृण्णानि स्युरेवमेतेनाक्षरेणेमे लोकास्संतृण्णाः ॥३॥ तदिदमिमान्[9] अतिविध्य दशधा क्षराति शतधा सहस्रधाऽयुतधा प्रयुतधा (नियुतधा) ऽर्बुदधा न्यर्बुदधा[10] निखर्वधा[11] पद्ममक्षितिर्व्योमान्तः[12] ॥४॥ यथौघो विष्यन्दमानः परः-परोवरीयान् भवत्येवमेवैतदक्षरम्परः-परोवरीयो[13] भवति ॥५॥ ते हैते[14] लोका ऊर्ध्वा एव श्रिताः । इम एवं त्रयोदशमासाः ॥६॥ स य एवं विद्वानुद्गायति स एवमेवैताँल्लोकानातिवहाति। ओमित्येतेनाक्षरेणामुमावित्यम्मुख आधत्ते । एष ह वा एतदक्षरम्[15] ॥७॥ तस्य सर्वमाप्तम्भवाति सर्वं जितं न हाऽस्य कश्चन[16] कामोऽनाप्तो भवति य एवं वेद ॥८॥ तद्ध पृथुर्वैन्यो[17] दिव्यान् व्रात्यान् पप्रच्छ ।

---

५. पर्य्यत्त-। ६-ाः। ७ ओमिति । ८-प्सुः। ९ आम, 'इदं' और दशधा के मध्य स्थान रिक्त है। १० निर्बु-।११ निखर्वाच, निखर्वदाच्। १२-नान्। १३ ओम्। परः परो ।१४ तै। १५ तस्मि।१६ कश्च ।१७ वै ।

स्थूणां दिवस्तम्भनीं सूर्यं माहुरन्तरिक्षे सूर्यः पृथिवीप्रतिष्ठः । अप्सु भूमीश्शिश्रियेरे[18][19] भूरिभाराः किं स्विन्महीरधितिष्ठन्त्याप इति ॥ ९ ॥ ते ह प्रत्यूचुस्

स्थूणामेव दिवस्तम्भनीं सूर्यं माहुरन्तरिक्षे सूर्यः पृथिवीप्रतिष्ठः । अप्सु भूमीश्शिश्रियेरे[18][19] भूरिभारास्सत्यम्महीरधितिष्ठन्त्याप[20] इति ॥ १० ॥

ओमित्येतदेवाक्षरं सत्यम् । तदेतदापोऽधितिष्ठन्ति॥११॥१।१०॥

द्वितीयेऽनुवाके तृतीयः खण्डः । द्वितीयोऽनुवाकस्समाप्तः ।

———:०:———

प्रजापतिः प्रजा असृजत । ता एनं सृष्टा अन्नकाशिनीरभितस्समन्तम्पर्यविशन् ॥१॥ ता अब्रवीत् किंकामास्स्थेति । अन्नाद्यकामा इत्यब्रुवन्॥२॥सोऽब्रवीदेकं वै[1] वेदमन्नाद्यमस्त्ति सामैव । तद्वः प्रयच्छानी[3]ति । तन्नः प्रयच्छेत्यब्रुवन् ॥३॥ सोऽब्रवीदिमान्वै पशून् भूयिष्ठमुपजीवामः । एभ्यः प्रथमम्प्रदास्यामीति ॥४॥ तेभ्यो हिङ्कारम्प्रायच्छत । तस्मात्पशवो हिङ्करिक्रतो[4] विजिज्ञास-

---

१८—मिश्र् । १९ शिशिरे । २० अधित ।

१. वा । २. साम— । ३ प्रय— । ४ —क्रतो ।

माना इव चरन्ति ॥५॥ प्रस्तावम्मनुष्येभ्यः । तस्मादु ते स्तुवत इवेदम्मे भविष्यत्यदो मे भविष्यतीऽति ॥६॥ आदिं वयोभ्यः । तस्मात् तान्याददानान्युपापपातमिव चरन्ति ॥७॥ उद्गीथं देवेभ्योऽमृतम् । तस्मात्तेऽमृताः ॥८॥ प्रतिहारमारण्येभ्यः पशुभ्यः । तस्मात्ते प्रतिहृता[६]स्तन्तस्यमाना[७] इव चरन्ति ॥९॥ १।१।५॥

तृतीयेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

उपद्रवं गन्धर्वाप्सरोभ्यः[१]। तस्मात्त उपद्रवं गृह्णान्त इव चरन्ति ॥१॥ निधनम्पितृभ्यः । तस्मादु ते निधनसंस्थाः ॥२॥ तद्यदेभ्यस्तत् साम प्रायच्छदेतमेवैभ्यस्तदादित्यम्प्रायच्छत् ॥३॥ स यदनुदितस्सहिङ्कारोऽर्धोदितः[२] प्रस्ताव आसंगवमादिर्माध्यन्दिन[३] उद्गीथोऽपराह्णः प्रतिहारो यदुपास्तमयं लोहितायाति स उपद्रवोऽस्तमित एव निधनम् ॥४॥ स एष सर्वैर्लोकैस्समः । तद्यदेष सर्वैर्लोकैस्समस्तस्मादेष एव साम । स ह वै सामवित् स साम वेद[४] य एवं वेद ॥५॥ ते ऽब्रुवन् दूरे वा इदमस्मत् । तत्रेदं कुरु

५. स्तुवतेव । ६. प्रतिहतास्त् । ७. तात् (?) स्त् (!) यमाना; तातास्यमाना ।

१—आपसरेभ्यः । २ अर्धोदित- ३ आदित्यः । ४ द्विधार 'स सामवेद' देता है ।

यत्रोपजीवामेति ॥६॥ तद्दतूनभ्यत्यनयत् । स वसन्तमेव हिङ्कार-मकरोद्ग्रीष्मम्प्रस्तावं वर्षामुद्गीथं शरदम्प्रतिहारं हेमन्तं निधनम् । मासार्धमासावेव सप्तमावकरोत् ॥७॥ तेऽब्रुवन्नेदीयो न्वावैतर्हि । तत्रैव कुरु यत्रोपजीवामेति ॥८॥ तत् पर्जन्यमभ्यत्यनयत् । स पुरोवातमेव हिङ्कारमकरोत् ॥९॥ १ । १२॥

तृतीयेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः ।

जीमूतान् प्रस्तावं स्तनयित्नुमुद्गीथं विद्युतम्प्रतिहारं वृष्टिं निधनम् । यदूष्टात्प्रजाश्चौषधयश्च जायन्ते ते सप्तम्यावकरोत् ॥१॥ तेऽब्रुवन्नेदीयो न्वावैतर्हि । तत्रैव कुरु यत्रोपजीवामेति ॥२॥ तद्यज्ञमभ्यत्यनयत् । स यजूंष्येव हिङ्कारमकरोदृचः प्रस्तावं सामान्युद्गीथं स्तोमम्प्रतिहारं छन्दो निधनम् । स्वाहाकारवषट्-कारावेव सप्तमावकरोत् ॥३॥ तेऽब्रुवन् नेदीयो न्वावैतर्हि । तत्रैव कुरु यत्रोपजीवामेति ॥४॥ तत्पुरुषमभ्यत्यनयत् । स मन एव हिङ्कारमकरोद्वाचम्प्रस्तावम्प्राणमुद्गीथं चक्षुः प्रतिहारं श्रोत्रंनिधनम रेवश्चैव प्रजां च सप्तमावकरोत् ॥५॥ तेऽब्रुवन्नत्र वा एनत्तद्-

---

५—म इति । ६ कर्— । ७ प्रस्तावः । वर्षा उद्गीथः, शरत्प्रतिहारः, ओम् शरत्प्रतिहारम् ।

१. प्रस्तात्रैवम् ।२—तिर् । ३सपतम्— ।४म इति । ५ अभ्यत्यत्यन— ।

कर्यत्रोपजीविष्याम इति ॥६॥ स विद्यादहमेव सामास्मि मय्येता देवता इति ॥७॥ १ । १३॥

तृतीयेऽनुवाके तृतीयः खण्डः ।

न ह दूरे देवत[१]स्स्यात् । यावद्ध वा आत्मना देवानुपास्ते तावदस्मै देवा भवन्ति ॥ १ ॥ अथ य एतदेवं वेदाऽहमेव सामाऽस्मि मय्येतास्स[२]र्वा देवता इत्ये[३]वं हाऽस्मिन्नेतास्सर्वा देवता भवन्ति ॥२॥ तदेतदेवश्रुत्साम । सर्वा ह वै देवताश्शृण्वन्त्येवं-विदम्पुण्याय साधवे । ता एनम्पुण्यमेव साधु कारयन्ति ॥ ३ ॥ स ह स्माऽऽह सुचित्तश्शैलनो[५] वो यज्ञकामो मामेव स वृणीताम् । तत एवैऽनं यज्ञ उपनंस्यति । एवंविदं ह्युद्गायन्तं सर्वा देवता अनुसंतृप्यन्ति । ता अस्मै तृप्तास्तथा करिष्यन्ति यथैऽनं यज्ञ उपनंस्यतीऽति ॥४॥ १ । १४॥

तृतीयेऽनुवाके चतुर्थः खण्डः । तृतीयोऽनुवाकस्समाप्तः ।

———o———

देवा वै स्वर्गं लोकमैप्सन् । तं न शयाना नाऽऽसीना[१] न तिष्ठ[२]न्तो न धावन्तो नैव केनचन कर्मणाऽऽप्नुवन् ॥ १ ॥ ते देवाः प्रजापतिमुपाधाव[३]न् स्वर्गं वै लोकमैप्सिष्म । तं न शयाना

१ देवत । २ ध्रोम । ३ एस्म । ४ देवश्रैत् । देवश्रूत् । एवश्रूत् । ५-नं ।
१-ऽऽशीना । २-न्स्यो । ३ उपाय- ।

नाऽऽसीना न तिष्ठन्तो न धावन्तो नैव केनचन कर्मणाऽऽपाम । तथा नोऽनुशाधि यथा स्वर्गं लोकमाप्नुयामेऽति ॥२॥ तानब्रवीत् साम्नाऽनूचेन स्वर्गं लोकम्प्रयातेऽति । ते साम्नाऽनूचेन स्वर्गं लोकम्प्रायन् ॥ ३ ॥ प्र वा इमे साम्नाऽगुरिति । तस्मात्प्रसाम तस्मादु प्रसाम्यन्नमत्ति ॥४॥ देवा वै स्वर्गं लोकमायन् । त एता-न्यृक्पदानि शरीराणि धून्वन्त आयन् । ते स्वर्गं लोकमजयन् ॥५॥ तान्या दिवः प्रकीर्णान्यशेरन् । अथेऽमानि प्रजापतिर्ऋक्पदानि शरीराणि सञ्चित्याऽभ्यर्चत् । यदभ्यर्चत्ता एवर्चोऽभवन् ॥६॥ १ । १५॥

चतुर्थेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

सैऽवर्गभवदियमेव श्रीः । अतो देवा अभवन् ॥१॥ अथैऽषामिमामसुराश्श्रियमविन्दन्त । तदेवाऽऽसुरमभवत् ॥२॥ ते देवा अब्रुवन् या वै नश्श्रीरभूदविदन्त तामसुराः । कथं न्वेषा-मिमांश्रियम्पुनरेव ज्येमेऽति ॥३॥ तेऽब्रुवन्नृच्येव साम गायामेति ।

---

४ प्रयामे । ५ प्रयाते, प्रधामे, प्रयामे । ६ लोकंमप्रायत् । ७ इसके बाद कुछ गड़बड़ है । ५ के पूर्व यह सब में लिखा है 'त एतान्यृकपदानि शरीराणि धून्वन्त आयन् (त्स्यंयन्) । ते स्वर्गं लोकमजयन् (-अत्) । अथेऽमानि प्रजापतिर् ...ताएवर्चोऽभवन् । ८ यत् । ९ ओम । ते स्वर्ग अजयन्, यहां अधिक है । १० ओम । यद्...... । ११ ओम । ता एव ।

१ आस-। २ तद् । ३ एवा । ४ विन्दन्त । ५ अव ।

ते पुनः प्रत्यादुत्यार्चे[6] सामाऽगायन् । तेनाऽस्माल्लोकाद-
सुराननुदन्त ॥४॥ तद्ध माध्यन्दिने च सवने तृतीयसवने[7] च
नर्चोऽपराधोऽस्ति[8] । स यत्ते ऋचि[9] गायति तेनाऽस्माल्लोकाद्
द्विषन्तम्भ्रातृव्यं नुदते । अथ यदमृते[10] देवतासु प्रातस्सवनं गायति
तेन स्वर्गं लोकमेति ॥५॥ प्रजापतिर्वै साम्नेऽमां जितिमजयद्याऽस्ये
ऽयं जितिस्ताम्[11] । स स्वर्गं लोकमारोहत्[12] ॥६॥ ते देवाः प्रजापति-
मुपेत्याऽब्रुवन्नस्मभ्यमपीऽदं साम प्रयच्छेति । तथेति । तदेभ्य-
स्साम प्रायच्छत् ॥७॥ तदेनानिदं साम स्वर्गं लोकं नाऽकामयत[13]
वोढुम् ॥८॥ ते देवाः प्रजापति मुपेत्याऽब्रुवन् यद्ध नस्साम प्रादा
इदं वै नस्तत्स्वर्गं लोकं न कामयते[14] वोढुमिति ॥९॥ तद्ध पाप्मना
संसृजतेति । कोऽस्य पाप्मेति । ऋगिति । तदृचा समसृजन्
॥१०॥ तदिदम्प्रजापतेर्गर्हयमाणमतिष्ठदिदं वै मा तत्पाप्मना सम-
स्राक्षुरिति[15] । सोऽब्रवीद्यस्त्वैतेन व्यावर्तयाइत्येव स पाप्मना वर्तांता
इति ॥११॥ स य एतदृचा प्रातस्सवने व्यावर्तयति व्येव[16] स
पाप्मना वर्तते ॥१२॥ १ । १६॥

चतुर्थेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः ।

६–द्रुच्यत्य । ७ शीत–। ८–पराधो । ९–र्चि । १०–मृते । ११ तम् ।
१२ भर्–। १३ न कामायते, न कामयते । १४ कामाय्–, सामय् ।
१५संस्र्–। १६ एव ।

तदाहुर्यदोवा ओवा इति गीयते कात्रर्भवति क सामेति ॥१॥ प्रस्तुवन्नेवाष्टाभिरक्षरैः प्रस्तौति । अष्टाक्षरा गायत्री । अक्षरमक्षरं त्र्यक्षरम् । तच्चतुर्विंशतिस्सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री ॥२॥ तामेताम्प्रस्तावेन[1]र्चमाप्त्वा या श्रीर्याऽपचितिर्यस्स्वर्गो[2] लोको यद्यशो यदन्नाद्यं तान्यागायमान आस्ते ॥३॥ १।१।७॥

चतुर्थेऽनुवाके तृतीयः खण्डः ।

प्रजापतिर्देवानसृजत । तान्[1] मृत्युः पाप्मान्वसृज्यत ॥१॥ ते देवा प्रजापतिमुपेत्याब्रुवन् कस्मादु[2] नोऽसृष्टा[3] मृत्युं चेन्नः पाप्मानमन्ववस्रक्ष्यन्नासिथेति[4] ॥२॥ तानब्रवीच्छन्दांसि सम्भरत । तानि यथायतनम्प्रविशत[5] ततो मृत्युना पाप्मना व्यावर्त्स्यथेति[6] ॥३॥ वसवो गायत्रीं समभरन् । तां ते प्राविशन् । तान् साऽच्छादयत् ॥४॥ रुद्रास्त्रिष्टुभं समभरन् । तां ते प्राविशन् । तान् साऽच्छादयत्[7] ॥५॥ आदित्या जगतीं समभरन् । तां ते प्राविशन् । तान् साऽच्छादयत् ॥६॥ विश्वेदेवा अनुष्टुभं समभरन् । तां ते प्राविशन् । तान् साऽच्छादयत् ॥७॥ तान् अस्यामृच्यस्वरायाम्मृत्युर्निरजा-[8]

---

१. प्रस्तावेप्रस्तवेन । २–र्गो ।

१. ता, ताः । २ कस्मा । ३–ष्टा । ४–सृजन्त । ५–शत ६–वक्स्य, वत्स्य–। ७ च्छादु, याम ।

नाद्यथा मणौ मणिसूत्रम्परिपश्येदेवम् ॥८॥ ते स्वरम्प्राविशन् । तान् स्वरे सतो न निरजानात् । स्वरस्य तु घोषेणाऽन्वैत् ॥९॥ त ओमित्येतदेवाक्षरं समारोहन् । एतदेवाक्षरं त्रयीविद्या । यददोऽमृतं तपति तत्प्रपद्य ततो मृत्युना पाप्मना व्यावर्तन्त ॥१०॥ एवमेवैवं विद्वान् ओमित्येतदेवाक्षरं समारुह्य यददोऽमृतं तपति तत्प्रपद्य ततो मृत्युना पाप्मना व्यावर्ततेऽथो यस्यैवं विद्वानुद्गायति ॥११॥ ३।१८॥

चतुर्थेऽनुवाके चतुर्थः खण्डः । चतुर्थोऽनुवाकस्समाप्तः ॥

—:०:—

अथैतदेकविंशं साम ॥१॥ तस्य त्रय्येव विद्या हिङ्कारः । अग्निर्वायुरसावादित्य एष प्रस्तावः । इम एव लोका आदिः । तेषु हीदं लोकेषु सर्वमाहितम् । श्रद्धा यज्ञो दक्षिणा एष उद्गीथः । दिशोऽवान्तरदिश आकाश एष प्रतिहारः । आपः प्रजा ओषधय एष उपद्रवः । चन्द्रमा नक्षत्राणि पितर एतन्निधनम् ॥२॥ तदेतदेकविंशं साम । स य एवमेतदेकविंशं साम वेदैतेन हास्य

८-यैद् । ९ नास्ति । १० ओ । ११-पेद् । १२ यद्दो, ओ ।

१. त्रै । २ वावायुर । ३ येषु । ४-ज्ञा ।

सर्वेणोद्गीतम्भवत्येतस्माद्वेव[५] सर्वस्मादात्मश्च्यते[६] य एवं विद्वांसमुप-
वदति ॥३॥ १।१।६॥

पञ्चमोऽनुवाकस्समाप्तः ।

——:०:——

इदमेवेदमग्रेऽन्तरिक्षमासीत्[१] । तद्वेवाप्येतर्हि ॥१॥ तद्यदेतदन्तरिक्षं[१२]
य एवाऽयम्पवत[३ ४] एतदेवान्तरिक्षम्[१] । एष ह वा अन्तारिक्षनाम[१ ५] ॥२॥
एष उ एवैष विततः तद्यथा काष्ठेन पलाशे विष्कब्धे स्यातामक्षेण
वा चक्रावेवमेतेनेमौ[६ ७] लोकौ विष्कब्धौ ॥३॥ तस्मिन्निदं सर्वमन्तः ।
तद्यदस्मिन्निदं[८] सर्वमन्तस्तस्मादन्तर्यक्षम् । अन्तर्यक्षं[९] ह वै नामैतत् ।
तदन्तरिक्षमिति[१] परोक्षमाचक्षते ॥४॥ तद्यथा मूताः प्रबद्धाः[१०] प्रलम्बे-
रन्नेवं हैतस्मिन्सर्वे लोकाः प्रबद्धाः प्रलम्बन्ते ॥५॥ तस्यैतस्य
साम्नस्तिस्र[११] आगास्त्रिरयागीतानि[१२] पङ्क्तिभूतयश्चतस्रः प्रतिष्ठा दश
प्रगास्सप्त संस्था द्वौ स्तोभावेकं रूपम्[१३] ॥६॥ तद्यास्तिस्र आगा इम
एव ते[१४] लोकाः ॥७॥ अथ यानि (त्रीण्यु) आगीतान्यग्निर्वायुरसा

५–अस्र । ६ आवृच्योते ।

१–रीक्ष–। २ अधिक है ' एष ह वा अन्तरीक्षम । ३ पवम ।
४ नास्ति । ५–क्षोना–। ६ नवम । ७ एतेन ।८ नास्ति । तद्·········
अन्तस्र । ९ नास्ति । १०–बन्द–। ११–नंस्र । १२ अगामाः । १३ एक–
रैपम, एकरूपम । १४ तो ।

वादिय एतान्यागीतानि । न ह वै कांचनश्रियमपराप्नोति य एवं वेद ॥८॥ १।२८॥

षष्ठेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

अथ याष्षड्विभूतय ऋतवस्ते ॥१॥ अथ याश्चतस्रः प्रतिष्ठा इमा एव ताश्चतस्रोदिशः ॥२॥ अथ ये दश प्राणा इम एव ते दश प्राणाः ॥३॥ अथ यास्सप्त संस्था या एवैतास्सप्ताहोरात्राः प्राचीर्यषट्कुर्वन्ति ता एव ताः ॥४॥ अथ यौ द्वौ स्तोभावहोरात्रे एव ते ॥५॥ अथ यदेकरूपं कर्मैव तत् । कर्मणा हीदं सर्वं विक्रियते ॥६॥ तस्यैतस्य साम्नोदेवा आजिमायन् । स प्रजापतिर्हरसा हिङ्कारमुदजयदग्निस्तेजसा प्रस्तावं रूपेण बृहस्पतिरुद्गीथं स्वधया पितरः प्रतिहारं वीर्येणेन्द्रोनिधनम् ॥७॥ अथेतरे देवा अन्तरिता इवासन् । त इन्द्रमब्रुवन् तव वै वयं स्मोऽनुच एतास्मिन् सामन्याभजेति ॥८॥ तेभ्यस्स्वरम्प्रायच्छत् । तम्प्रजापतिरब्रवीत्कथेत्थमकः । सर्वं वा एभ्यस्साम प्रादाः । एतावद्वाव साम यावान् स्वरः ऋग्वा एषर्ते स्वराद्भवतीति ॥९॥ सोऽब्रवीत् पुनर्वाअहमेषामेतंरसमादास्य इति । तानब्रवीऽदुप मा गायत । अभि मा स्वरतेति । तथेति

१ नास्ति । सप्त .... एतास् । २–प्रा । ३ वर्ष– । ४ वद् । ५ देर्दि । ६–सं । ७ तावच । ८–रम । ९ स्वर्– । १० एषो, एषोर्म ।

॥१०॥ तमुपागायन् । तमभ्यस्वरन् । तेषाम्पुनारसमादत्त ॥११॥ १।२१॥

षष्ठेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः ।

स यथा मधुधाते मधुनाळीभिर्मध्वासिञ्चादेवमेव तत्सामन् पुना रसमासिञ्चत् ॥१॥ तस्मादु ह नोऽपगायेत् । इन्द्र एष यदुद्गाता । स यथा सावमीषां रसमादत्त एवमेष तेषां रसमादत्ते ॥२॥ कामं ह तु यजमान उपगायेद्यजमानस्य हि तद्भवत्यथो ब्रह्मचार्याचार्योक्तः ॥३॥ तदु वा आहुस्सैव गायेत् । दिशो ह्युपागायन् दिशामेवं सश्लोकतां जयतीति ॥४॥ ते य एवेमे मुख्याः प्राणा एत एवोद्गातारश्चोऽपगातारश्च । इमे ह त्रय उद्गातार इम उ चत्वार उपगातारः ॥५॥ तस्मादु चतुर एवोऽपगातॄन् कुर्वीत। तस्मादुहोऽपगातॄन् प्रत्यभिमृशेद्दिशस्स्थश्रोत्रं मे माहिंसिष्टेति ॥६॥ स यस्स रस आसीद्य एवायम्पवत एष एव स रसः ॥७॥ स यथा मध्वालोपमद्यादिति ह स्माह सुचित्तश्शैलन एवमेतस्य रसस्यात्मानम्पूरयेत् । स एवोद्गातात्मानंच यजमानं चामृतत्वं गमयतीति ॥८॥ १।२२

षष्ठेऽनुवाके तृतीयः खण्डः । षष्ठोऽनुवाकस्समाप्तः ।

——:०:——

११—सा ।

१—धुवने । २ 'स' अधिक पढ़ो । ३—यत् । ४—शम । ५ एवं । ६-य । ७ उद्गा-,-तृन् । ८—तृन् ।

अयमेवेदमग्र आकाश आसीत् । स उ एवाप्येतर्हि ॥१॥
स यस्स आकाशो वागेव सा । तस्मादाकाशाद्वाग्वदति ॥२॥
तामेतां[1] वाचम्प्रजापतिरभ्यपीळयत् । तस्या अभिपीळितायै रसः[2]
प्राणेदत्[3] । त एवेमे लोका अभवन् ॥३॥ स[4] इमाँ लोकानभ्यपीळयत् ।
तेषामभिपीळितानां रसः प्राणेदत् । ता एवैता देवता अभवन्नग्नि-
र्वायुरसावादित्य[5] इति ॥४॥ स एता देवता अभ्यपीळयत् ।
तासामभिपीळितानां रसः प्राणेदत् । सा त्रयीविद्याभवत् ॥५॥
स[6] त्रयीं विद्यामभ्यपीळयत् । तस्या अभिपीळितायै रसः प्राणेदत् ।
ता एवैता व्याहृतयोऽभवन् भूर्भुवस्स्वरिति ॥६॥ स एता व्या-
हृतीरभ्यपीळयत् । तासामभिपीळितानां रसः प्राणेदत् । तदेतद-
क्षरमभवदोमिति यदेतद् ॥७॥ स एतदक्षरमभ्यपीळयत् । तस्या-
ऽभिपीळितस्य[7] रसः प्राणेदत् ॥८॥ १।२३॥

सप्तमेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

तदक्षरदेव । यदक्षरदेव तस्मादक्षरम् ॥१॥ यद्वेवाक्षरं[1] ना-
क्षीयत तस्मादक्षयम् । अक्षयं ह वै नामैतत् । तदक्षरमिति

---

१. एता वा । २. रसम् । ३. 'स त्रयीम्·········रसम् (!) प्राणेदत्' अधिक है । ४. नास्ति । ५–त्या । ६ नास्ति । स त्रयीम् ·········प्राणेदत् । ७–स्या ।

१–वा ।

परोक्षमाचक्षते ॥२॥ तद्धैतदेक ओमिति गायन्ति । तत्तथा न गायेत । ईश्वरो हैनदेतेन रसेनान्तर्धातोः[2] । अथो[3] द्वे[4] इवैवम्भवत ओमिति । ओ इत्यु हैके गायन्ति । तदु[5] ह तन्न[6] गीतम् । नैव[7] तथा गायेत् । ओँ[8] इत्येव गायेत् । तदेनदेतेन रसेन सन्दधाति ॥३॥ तदेतं रसं तर्पयति । रसस्तृप्तोऽक्षरं तर्पयति । अक्षरं[9] तृप्तं व्याहृती स्तर्पयाति । व्याहृतयस्तृप्तावेदाँस्तर्पयन्ति । वेदास्तृप्ता देवतास्तर्पयन्ति । देवतास्तृप्ता लोकाँस्तर्पयन्ति । लोकास्तृप्ता अक्षरं तर्पयन्ति । अक्षरं तृप्तं वाचं तपर्यति[10] । वाक्[11] तृप्ताकाशं तर्पयति । आकाशस्तृप्तः प्रजास्तर्पयति । तृप्यति प्रजया पशुभिर्य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं विद्वानुद्गायति[12] ॥४॥ १।२४॥

सप्तमेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः । सप्तमोऽनुवाकस्समाप्तः ।

——:०:——

अयमेवेदमग्र[1] आकाश आसीत् स उ एवाप्येतर्हि ॥१॥ स यस्स आकाश आदित्य एव स । एतस्मिन् (ह्) उदिते[2] सर्वमिदमाकाशते ॥२॥ तस्य मर्त्यामृतयोर्वै[3] तीराणि[4] समुद्र एव ।

---

२ या— । ३—थे । ४ द्वे, द्वे । ५ नास्ति । ६ नि— । ७ ने एव । ८ ओ । ९ अक्षरं .... वाचं तर्पयति यह पाठ नहीं । १०—यन्ति । ११ वाकेस् । १२ गायत ।

१ दम् (!) । २ सुदिते । ३ वैर्च । ४ तरणी ।

तद्यत्समुद्रेणं[5] परिगृहीतं तन्मृत्योराप्तमथ यत्पर तदमृतम् ॥३॥ स यो ह स समुद्रो य एवायम्पवत एष एव स समुद्रः । एतं हि संद्रवन्तं[6] सर्वाणि भूतान्यनुसंद्रवन्ति[7] ॥४॥ तस्य[8] द्यावापृथिवी एव रोधसी । अथ यथा नद्यां[9] कंसानि[10] वा प्रहीणानि[11] स्युस्सरांसि वैव मस्यायम्पार्थिवस्समुद्रः[12] ॥५॥ स एष पार एव समुद्रस्योदेति । स उद्यन्नेव वायोः पृष्ठ आक्रमते । सोऽमृतादेवोदेति । अमृतमनुसंचरति । अमृते प्रतिष्ठितः[13] ॥६॥ तस्यैतत् त्रिवृद्रूपम्मृत्योरनाप्तं शुक्लं कृष्णम्पुरुषः ॥७॥ तद्यच्छुक्लं तद्वाचोरूपमृचोऽग्नेर्मृत्योः । सा या सा वाग्ऋक्[14-15] सा । अथ योऽग्निर्मृत्युस्सः ॥८॥ अथ यत्कृष्णं तदपां रूपमन्नस्य[16] मनसोयजुषः । तद्यास्ता[17] आपोऽन्नं तत् । अथ यन्मनो यजुष्टत् ॥९॥ अथ यः पुरुषस्स प्राणस्तत्साम तद्ब्रह्म तदमृतम् । स यः प्राणस्तत्साम । अथ यद्ब्रह्म तदमृतम् ॥१०॥ १।२५॥

अष्टमेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

अथाध्यात्मम् । इदमेव चक्षुस्त्रिवृच्छुक्लं कृष्णम्पुरुषः ॥१॥ तद्यच्छुक्लं तद्वाचो रूपमृचोऽग्नेर्मृत्योः । सा या सा वाग्ऋक्[1] सा[2] ।

५—गृह्य—। ६—द्रे—। ७ अनुद्र—। ८—या । ९—याम् । १० कसानि । ११ प्रहीणाहीनि । १२ अधिक है 'सस्' स । १३ प्रतितिष्ठतः । १४ वाक्च, वाग्ग् । १५ ऋत् । १६ अन्नमस्य । १७ नास्ति, तद्याः—यः पुरुषस् ॥ १ गृत् । २ अधिक 'ऽक्सा' ।

अथ योऽग्निर्मृत्युस्सः ॥२॥ अथ यत्कृष्णं तदपां रूपमन्नस्य मनसो यजुष[3]ः। तद्यास्ता आपोऽन्नं तत्। अथ यन्मनो यजुष्ट्वत् ॥३॥ अथ[4] यः पुरुषस्स प्राणास्तत्साम तद्ब्रह्म तदमृतम्। स यः प्राणास्तत्साम। अथ यद्ब्रह्म तदमृतम् ॥४॥ सैऽषोऽत्क्रान्तिर्ब्रह्मणः। अथातः पराक्रान्तिः ॥५॥ सा[5] या साऽऽक्रान्तिर्विद्युदेव सा। स यदेव विद्युतो विद्योतमानायै ऽश्येतं[6] रूपम्भवति तद्वाचो रूपमृचोऽग्नेर्मृत्योः ॥६॥ यद्वेव विद्युतस्संद्रवन्त्यै नीलं[7] रूपम्भवति तदपां रूपमन्नस्य मनसो यजुषः ॥७॥ य एवैष[8] विद्युति पुरुषस्स प्राणास्तत्साम तद्ब्रह्म तदमृतम्। स यः[9] प्राणास्तत्साम। अथ यद्ब्रह्म तदमृतम् ॥८॥ १।२६॥

अष्टमेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः।

स हैषो[1]ऽमृतेन परिवृढो मृत्युमध्यास्तेऽन्नं कृत्वा ॥१॥ अथैऽष एव पुरुषो योऽयं चक्षुषि[2]। य आदित्ये[3] सोऽतिपुरुषः। यो विद्युति स परमपुरुषः ॥२॥ एते ह वाव त्रयः पुरुषाः[3]। आ ह्यास्यैते जायन्ते ॥३॥ स योऽयं चक्षुष्येषोऽनुरूपो नाम। अन्वङ्[4] ह्येष[5]

३–षो। स्र (!)। ४–त्। ५ नास्ति। ६ श्वैतं। ७–न्–। ८–वे। ९–मा।

१–सौ। २–यो। ३–षो,–षा,–ष। ४–वज। ५ ह्।

सर्वाणि रूपाणि । तमनुरूप इत्युपासीत । अन्वञ्चि हैनं सर्वाणि रूपाणि भवन्ति ॥४॥ य आदित्ये स प्रतिरूपः । प्रत्यङ्ङ्ह्येष सर्वाणि रूपाणि । तम्प्रतिरूप इत्युपासीत । प्रत्यञ्चि हैनं सर्वाणि रूपाणि भवन्ति ॥५॥ यो विद्युति स सर्वरूपः । सर्वाणि ह्येतस्मिन् रूपाणि । तं सर्वरूप इत्युपासीत । सर्वाणि हाऽस्मिन् रूपाणि भवन्ति ॥६॥ एते ह वाव त्रयः पुरुषाः । आ हाऽस्यैते जायन्ते य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं विद्वानुद्गायति ॥७॥ १।२७॥

अष्टमेऽनुवाके तृतीयः खण्डः । अष्टमोऽनुवाकस्समाप्तः ।

———:०:———

अयमेवेदमग्र आकाश आसीत् । स उ एवाप्येतर्हि ॥१॥ स यस्स आकाश इन्द्र एव सः । स यस्स इन्द्र एष एव स य एष एव तपति । स एष सहस्ररश्मिर्वृषभस्तुविष्मान् ॥२॥ तस्य वाक्प्रायो रश्मिः प्राङ् प्रतिष्ठितः । सा या सा वागग्निस्सः । स दशधा भवति शतधा सहस्रधाऽयुतधा प्रयुतधा नियुतधाऽर्बुदधा न्यर्बुदधा निखर्वधा पद्ममक्षितिर्व्योमान्तः ॥ ३ ॥ स एष एतस्य रश्मिर्वा-

६-वञ्ची,-वञ्ची,-चं । ७ ह्येनम् । ८ प्रत्यं । ९ अधिक है 'रूपाणि;' नास्ति-तं .... रूपाणि ।

१ नास्ति । २ अर्-। ३ निखर्वाचं । ४-ति । ५-त, स्तोम-।

म्भूत्वा सर्वास्वासु प्रजासु प्रत्यवस्थितः । स यः कश्च वदत्येतस्यैव[6] रश्मिना वदति[7] ॥४॥ अथ[8] मनोमयो दक्षिणा[9] प्रतिष्ठितः । तद्य-त्तन्मनश्चन्द्रमास्सः[10] । स दशधा भवति ॥५॥ स एष एतस्य रश्मिर्मनो भूत्वा सर्वास्वासु प्रजासु प्रत्यवस्थितः । स यः कश्च मनुत एतस्यैव रश्मिना मनुते ॥६॥ अथ चक्षुर्मयः[11] प्रत्यङ्[12] प्रतिष्ठितः[13]।तद्यत्तच्चक्षु-[14]रादित्यस्सः । स दशधा भवति ॥७॥ स एष एतस्य रश्मिचक्षु-र्भूत्वा सर्वास्वासु प्रजासु प्रत्यवस्थितः ।स यः कश्च पश्यत्येतस्यैव रश्मिना पश्यति ॥८॥ अथ श्रोत्रमय उदङ्प्रतिष्ठितः[15]। तद्यत्तच्छ्रोत्रं दिशस्ताः । स दशधा भवति ॥९॥ स एष एतस्य रश्मिश्श्रोत्र-म्भूत्वा सर्वास्वासु प्रजासु प्रत्यवस्थितः । स यः कश्च शृणोत्येतस्यैव रश्मिना शृणोति ॥१०॥ १।२८॥

नवमेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

अथ प्राणमय ऊर्ध्वः प्रतिष्ठितः[1] । स यस्स प्राणो वायुस्सः । स[2] दशधाभवति ॥१॥ स एष एतस्य रश्मिः प्राणोभूत्वा सर्वास्वासु प्रजासु प्रत्यवस्थितः । स यः कश्च प्राणित्येतस्यैव रश्मिना प्राणिति

६ पश्यति । ७ पश्यति । ८ नास्ति । ९ दक्षिणा । १० मन्वश्च । ११ चक्षुम- । १२-य । १३ वस्थितः । १४ त, नास्ति । १५ प्रत्यवस्थितः ॥

१-स्थ- । २ नास्ति ।

॥२॥ अथाऽसुमयस्तिर्यङ् प्रतिष्ठितः । स ह[३] स ईशानो नाम । स दशधा भवति[४] ॥३॥ स एष एतस्य रश्मिरसुर्भूत्वा सर्वास्वासु प्रजासु प्रसवस्थितः । स यः कश्चाऽसुमानेतस्यैऽव रश्मिनाऽसुमान् ॥४॥ अथाऽन्नमयोऽर्वाङ् प्रतिष्ठितः । तद्य[५]त्तद[६]न्नमापस्ताः[७] । स दशधा भवति शतधा सहस्रधाऽयुतधा प्रयुतधा नियुतधाऽर्बुदधान्यर्बुदधा निखर्व[८]धा पद्ममक्षितिर्व्यो[९]मान्तः ॥५॥ स एष एतस्य रश्मिरन्नम्भूत्वा सर्वास्वासु[१०] प्रजासु प्रसवस्थितः । स यः कश्चाश्नात्येतस्यैव रश्मिना-श्नाति ॥६॥ स एष सप्तरश्मिर्वृषभस्तुविष्मान् । तदे[११]तदृचाऽभ्यनूच्यते

यस्सप्तरश्मिर्वृषभस्तुविष्मानवासृजत्सर्तवे सप्तसिन्धून् ।
योरौ[१२]हिणमस्फुरद्व[१३]ज्रबाहुर्द्या[१४]मारोहन्तं स जनास इंद्र इति

॥७॥ यस्सप्तरश्मिरिति । सप्त ह्येत आदित्यस्य रश्मयः । वृषभ इति । एष ह्येवाऽऽसाम्प्रजानामृषभः । तुविष्मानिति । मही[१५]यैऽवा स्यैषा ॥८॥ अवासृजत् सर्तवे सप्तसिन्धूनिति । सप्त ह्येते सिन्धवः ।

---

३ स्थान खाली है 'स······ई' । ४-वन्ति । ५ 'यत्' के पश्चात् 'तत्खलुदं नाम' पाठ है, 'तदन्नम······स' नहीं है । ६ अँदन्नम । ७ तेदा, स्त । ८ निखर्वाचम्, निखर्वधाश्च । ९ वं.म-। १० सामास्व् ११ नास्ति तदेतदृ·········वृषभस्तुविष्मान् । १२ रोह-। १३-द्व । १४-त । १५ मह्यै ।

तैरिदं सर्वं सितम् । तद्यदेतैरिदं सर्वं सितं तस्मात्सिन्धवः ॥९॥

यो रौहिणामस्फुरद्वज्रबाहुरिति । एष (हि) रौहिणमस्फुरद्वज्रबाहुः

॥१०॥ द्यामारोहन्तं[१६] स जनास इन्द्र इति । एष हीन्द्रः ॥११॥ १।२९॥

नवमेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः ।

तद्यथा गिरिम्पन्थानस्समुदियुरिति हस्माऽऽह शाट्यायनि-

रेवमेत आदित्यस्य रश्मय एतमा[१]दित्यं सर्वतोऽपियन्ति[२] । स हैवं

विद्वानोमित्यादादान एतैरेतस्य रश्मिभिरेतमादित्यं सर्वतोऽप्येति ॥१॥

तदेतत् सर्वतो द्वारमनिषेधं[३] साम । अन्यतोद्वारं[४] हैऽनदे[५]क[६] एवा-[७]

ऽभ्रङ्ग[८]मुपासते । अतो[९]ऽन्यथाविदुः[१०] ॥२॥ अथ य एतदेवं वेद स

एवैतत् सर्वतो द्वारमनिषेधं सामवेद ॥३॥ सा एषा विद्युत् । (यद्)

एतन्मण्डलं समन्तम्परिपताति तत्साम । अथ यत्परमतिभाति स

पुण्यकृत्यायै रसः । तमभ्यतिमुच्यते ॥४॥ तदेतदभ्रातृव्यं[११] साम ।

न ह वा इन्द्रः कंचन भ्रातृव्यम्पश्यते । स यथेन्द्रो न कंचन

भ्रातृव्यम्पश्यत एवमेव न कंचन भ्रातृव्यम्पश्यते य एतदेवं

वेदाथो यस्यैवं विद्वानुद्गायति ॥५॥ १।३०॥

नवमेऽनुवाके तृतीयः खण्डः । नवमोऽनुवाकस्समाप्तः ।

——:०:——

१६ स्थान खाली है–हन्‌–वाचा,–हत्तं ।

१ एवम् । २ तिप्रतिवियन्ति । ३ अनुष्– । ४ नास्ति । ५ नत, त । ६ नास्ति । ७ एताच, एता । ८ गम्‌... । ९ एतो । १० विदुः । ११–तृर्व्यं ॥

अयमेवेदमग्र आकाश आसीत् । स उ एवाऽप्येतर्हि । स यस्स आकाश इन्द्र एव सः । स यस्स इन्द्रस्सामैवतत् ॥१॥ तस्यैतस्य साम्न इयमेव प्राचीदिग्घिङ्कार[1] इयम्प्रस्ताव इयमादिरियमुद्गीथोऽसौ प्रतिहारोऽन्तरिक्ष[2]मुपद्रव इयमेवनिधनम् ॥२॥ तदेतत्सप्त[3]विधं साम । स य एवमेतत्सप्तविधं साम वेद यत्किञ्च प्राच्यांदिशि या[4] देवता ये मनुष्या ये पशवो यदन्नाद्यं तत्सर्वं[5] हिङ्कारेणा[6]प्नोति ॥३॥ अथ यद्दक्षिणायां दिशि तत्सर्वं प्रस्तावेनाप्नोति ॥४॥ अथ यत्[7]प्रतीच्यां दिशि तत्सर्वमादिनाप्नोति ॥५॥ अथ यदुदीच्यांदिशि तत्सर्वमुद्गीथेनाप्नोति ॥६॥ अथ यद[8]मुष्यां दिशि तत्सर्वम्प्रतिहारेणाप्नोति ॥७॥ अथ यदन्तरिक्षे[2] तत्सर्वमुपद्रवेणाप्नोति ॥८॥ अथ यदस्यां दिशि या देवता ये मनुष्या ये पशवो यदन्नाद्यं तत्सर्वं निधनेनाप्नोति ॥९॥ सर्वं हैवाऽस्याऽऽप्तम्भवति सर्वं जितं न हाऽस्य कश्चन कामोऽनाप्तो भवति य एवं वेद ॥१०॥ स यद्धकिञ्च किञ्चैवं विद्वानेषु लोकेषु कुरुते स्वस्य हैव तत्स्वतः कुरुते । तदेतदृचाऽभ्यनूच्यते ॥११॥ ११३१॥

दशमेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

---

१ हीं । २–ईक्ष् । ३ पत्र । ४ 'मनुष्या' अधिक है । ५–वा । ६ यहां चौथा श्लोक (मन्त्र) अधिक है और साथ ही प्रतिहारेण 'प्रस्तावेन' के स्थान में । ७ 'अव्यात्' अधिक है । ८ 'दक्षिणायांदिशि' ॥

यद् द्याव इन्द्र ते शतं[1] शतम्भूमीरुत स्युः । न त्वा
वज्रिन्त्सहस्रं[2] सूर्या[3] अनु न जातमष्ट रोदसी इति ॥१॥
यद् द्याव इन्द्र ते शतं शतम्भूमीरुत स्युरिति । यच्छतं द्यावस्स्युश्शत-
म्भूम्यस्ताभ्य एष एवाऽऽकाशो ज्यायान्[4] ॥२॥ न त्वा वज्रिन्त्सहस्रं
सूर्या अन्विति । न ह्येतं सहस्रं चन सूर्या अनु ॥३॥ न[5] जातमष्ट
रोदसी इति । न ह्येतं जातं रोदन्ति । इमे ह वाव रोदसी ताभ्या-
मेष एवाकाशो ज्यायान् । एतस्मिन् ह्येवैते अन्तः ॥४॥ स यस्स
आकाश इन्द्र एव सः । स[5] यस्स इन्द्र एष एव स य एष तपति ॥५॥
स एषोऽ[6]भ्रायतिमुच्यमान[7] एति । तद्यथैषोऽ[8]भ्रायतिमुच्यमान
एत्येवमेव स सर्वस्मात्पाप्मनोऽतिमुच्यमान एति य एवं वेदाथो
यस्यैवं विद्वानुद्गायति ॥६॥ १।३२॥

दशमेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः । दशमोऽनुवाकस्समाप्तः ।

———:०:———

त्रिवृत्साम चतुष्पात् । ब्रह्म तृतीयमिन्द्रस्तृतीयम्[1]प्रजापति-
स्तृतीयम्[1]न्नमेव चतुर्थः पादः ॥१॥ तद्यद्वै ब्रह्म स प्राणोऽथ य इन्द्र-

१ नास्ति । २–र्यां । ३ नास्ति । ४–यन् । ५ नास्ति, स—स ।
६ स्थान खाली 'भ्र' तक । ७–मानय,–यमानय ॥

१त्रिवृत्–

स्सा वागथ यः प्रजापतिस्तन्मनोऽन्नमेव चतुर्थः पादः ॥२॥ मन एव हिङ्कारो वाक्प्रस्तावः प्राण उद्गीथोऽन्नमेव चतुर्थः पादः ॥३॥ करोत्येव वाचा नयति प्राणेन गमयति मनसा। तदेतन्निरुद्धं यन्मनः। तेन यत्र कामयते तदात्मानं च यजमानं च दधाति ॥४॥ अथाधिदैवतम्[२]। चन्द्रमा एव हिङ्कारोऽग्निः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथ आप एव चतुर्थः पादः[३]। तद्धि प्रसन्नमन्नम् ॥५॥ ता वा[४] एता देवता अमावास्यां रात्रिं संयन्ति। चन्द्रमा अमावास्यां रात्रिमादित्यम्प्रविशत्यादित्योऽग्निम् ॥ ६ ॥ तद्यत्संयन्ति[५] तस्मात्साम। स ह वै सामवित्स साम वेद य एवं वेद ॥७॥ तासां वा एतासां देवतानामेकैकैव देवता साम भवति ॥८॥ एष एवादित्यस्त्रिवृच्चतुष्पाद्रश्मयो मण्डलम्पुरुषः। रश्मय एव हिङ्कारः। तस्मात्ते प्रथमत एवोद्यतस्तायन्ते। मण्डलम्प्रस्तावः पुरुष उद्गीथो या एता आपोऽन्तस्स एव चतुर्थः पादः ॥९॥ एवमेव चन्द्रमसो रश्मयो मण्डलम्पुरुषः। रश्मय एव हिङ्कारो मण्डलम्प्रस्तावः पुरुष उद्गीथो या एता आपोऽन्तस्स[६] एव चतुर्थः पादः ॥१०॥ चत्वार्यन्यानि चत्वार्यन्यानि। तान्यष्टौ[७]। अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रं साम ब्रह्म[८] उ गायत्री[९]। तदु ब्रह्माऽभिसम्पद्यते। अष्टाशफाः पशवस्तेनोपशव्यम् ॥११॥ २।३२ ॥

एकादशोऽनुवाके प्रथमः खण्डः।

२–दैवत–। ३–प्रम। ४–प्रा। ५ सय–। ६–र्थ। ७ नास्ति। ८ उद्गा। ९–त्री,च ॥

अथाऽध्यात्मम् । इदमेव चक्षुस्त्रिवृच्चतुष्पाच्छुक्लं कृष्णम्पुरुषः । शुक्लमेव हिङ्कारः कृष्णम्प्रस्तावः पुरुष उद्गीथो या इमा आपोऽन्तस्स एव चतुर्थः पादः ॥१॥ इदमादित्यस्यायनमिदं चन्द्रमसः । चत्वारीमानि चत्वारीमानि । तान्यष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं साम ब्रह्म उ गायत्री । तदु ब्रह्माभिसम्पद्यते[1] । अष्टाशफाः पशवस्तेनो पशव्यम् ॥२॥ स यो ऽयम्पवते स[2] एष एव[2] प्रजापतिः । तद्वेव साम । तस्यायं देवो योऽयं चक्षुषि पुरुषः । स एष आहुतिमतिमत्योत्क्रान्तः ॥३॥ अथ यावेतौ चन्द्रमाश्चादित्यश्च यावेतावप्सु दृश्येते[3] एतावेतयोर्[4]देवौ ॥४॥ यद्ध वा इदमाहुर्देवानां देवा इत्येते ह ते । त एत आहुतिमतिमत्योत्क्रान्ताः ॥५॥ तद्ध पृथुर्वैन्यो दिव्यान्व्रात्यान्[5]पप्रच्छ येभिर्[6]वात इषितः प्रवाति ये ददन्ते पञ्च दिशस्[7]समीचीः । य आहुतीर[8]त्यमन्य[9]न्त देवा अपां[10] नेतारः कतमे त आसन्निति ॥६॥ ते ह प्रत्यूचु रिमामेषाम्पृथिवीं वस्त एकोऽन्तरिक्षम्[11]पर्येको बभूव । दिवमेको ददते यो विधर्ता[12] विश्वा आशाः प्रतिरक्षन्त्यन्य[13] इति ॥७॥ इमामेषाम्पृथिवीं

१–पादू– । २ नास्ति । ३–यते । ४ एता उ । ५ तान् । ६ पभिर् । ७ दशास्त, दश । ८–र्हर् । ९ इत्यम्–। १० पराक् । ११–र्क्षू– । १२–धर्ता । १३ अन्य ।

वस्त एक इत्थमिर्हंसः ॥८॥ अन्तरिक्षम्पर्येको बभूवेति वायुर्ह सः ॥९॥
दिवमेको ददते यो विधर्ते[14]ऽऽत्यादित्यो ह सः ॥१०॥ विश्वा आशाः
प्रतिरक्षन्त्यन्य इति। एता ह वै देवता विश्वा आशाः प्रतिरक्षन्ति
चन्द्रमा नक्षत्राणीति। ता एतास्सामैव सतो व्यूढोऽन्नाद्याय ॥११॥
१। ३४॥

एकादशोऽनुवाके द्वितीयः खण्डः। एकादशोऽनुवाकस्समाप्तः।

———:०:———

अथैतत्साम। तदाहुस्संवत्सर एव सामेति ॥१॥ तस्य वसन्त
एव हिङ्कारः। तस्मात्पशवो वसन्ता हिङ्कुरिक्रतस्[1]समुदायन्ति ॥२॥
ग्रीष्मः प्रस्तावः। अनिरुक्तो वै प्रस्तावोऽनिरुक्त ऋतूनां ग्रीष्मः
॥३॥ वर्षा उद्गीथः। उदिव वै वर्षं गायति ॥४॥ शरत्प्रतिहारः।
शरदि ह खलु वै भूयिष्ठा ओषधयः पच्यन्ते ॥५॥ हेमन्तो निधनम्।
निधनकृता इव वै हेमन्प्रजा भवन्ति ॥६॥ तावेतावन्तौ संधत्तः।
एतदन्व[2]नन्तस्[3]संवत्सरः[4]। तस्यैतावन्तौ यद्धेमन्तश्च वसन्तश्च। एतदनु
ग्रामस्यान्तौ समेतः। एतदनु निष्कस्यान्तौ समेतः। एतदन्वहिर्भो-
गान्पर्याहृत्य शये ॥७॥ तद्यथा ह वै निष्कस्[5]समन्तं ग्रीवा अभिपर्य[6]क्त

१४ विधर्त्ते, विधत्ते। १५ अन्न्-, 'न्नू-'-याया।
१-करिक्कुतस्,-करिक्तस्। २ नास्ति। ३-तत्। ४ सवत्-।
५ श्री-। ६-यत्तः।

एवमनन्तं साम । स य एवमेतदनन्तं साम वेदानन्ततामेव[7] जयति ॥८॥ १।२५॥

द्वादशोऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

अथैतत्पर्जन्ये साम । तस्य पुरोवात एव हिङ्कारः । अथ यदभ्राणि सम्प्लावयति स प्रस्तावः । अथ यत् स्तनयति स उद्गीथः । अथ यद्विद्योतते स प्रतिहारः । अथ यद्वर्षति तन्निधनम् ॥१॥ तदेतत्पर्जन्ये साम । स य एवमेतत्पर्जन्ये साम वेद वर्षुको[1] हास्मै पर्जन्यो भवति ॥२॥ अथैतत् पुरुषे[2] साम । तस्यायमेव हिङ्कारोऽयम्प्रस्तावोऽयमुद्गीथोऽयम्प्रतिहार इदं निधनम् ॥३॥ तदेतत्पुरुषे साम । स य एवमेतत्पुरुषे साम वेदोऽऽर्ध्व एव प्रजया[3] पशुभिरारोहन्नेति ॥४॥ य उ एनत्प्रसग्[4]वेद ये प्रसञ्चो लोकास्ताञ्जयति । तस्यायमेव हिङ्कारोऽयम्प्रस्तावोऽयमुद्गीथोऽ[5]यम्प्रतिहार[5] इदं निधनम् । ये प्रसञ्चो लोकास्ताञ्जयति ॥५॥ य उ एन[6]त्तिर्यग्वेद ये तिर्यञ्चो[7] लोकास्ताञ्जयति । तस्य लोमैव[8] हिङ्कारस्त्वक्प्रस्तावो मांसमुद्गीथोऽस्थि प्रतिहारो मज्जानिधनम् ॥६॥ तस्य श्रीएयाविर्गायति प्रस्तावम्प्रतिहारं[9]

---

७ ऽनन्ताम् ।

१–षुक–। २–थो। ३ प्रजा। ४–नं। ५ नास्ति। ६ एन, एनं। ७–ञ्चुच–, 'म' अधिक है। ८ लाम–। ९ हिंकारं ॥

निधनम् । तस्मात्पुरुषस्य श्रीण्यस्थीन्याविर्दन्ताश्च दृयाश्चनखाः । ये तिर्यञ्चो लोकास्ताञ्जयति ॥७॥ य उ एनत्संयग्वेद ये सम्यञ्चो लोकास्ताञ्जयति । तस्य मन एव हिङ्कारो वाक्प्रस्तावः प्राण उद्गीथ-श्चक्षुः प्रतिहार श्श्रोत्रं निधनम् । ये सम्यञ्चो लोकास्ताञ्जाति ॥८॥ अथैतद्देवतासु साम । तस्य वायुरेव हिङ्कारोऽग्निः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथश्चन्द्रमा प्रतिहारो दिश एव निधनम् ॥६॥ तदेतद्देवतासु साम । स य एवमेतद्देवतासु साम वेद देवतानामेव सलोकतां जयति ॥१०॥ १।३६॥

द्वादशेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः ।

तस्यैतास्तिस्र आगा आग्नेय्यैकैन्द्र्येका वैश्वदेव्येका ॥१॥ सा या मन्द्रा साऽऽग्नेयी । तया प्रातस्सवनस्योद्गेयम् । आग्नेयं वै प्रातस्सवनमाग्नेयोऽयं लोकः । स्वयाऽऽगया प्रातस्सवनस्योऽद्गायत्यृभ्नोतीमं लोकम् ॥२॥ अथ या घोषिण्युपब्दिमती सैऽऽन्द्री । तया माध्यन्दिनस्य सवनस्योद्गेयम् । ऐन्द्रं वै माध्यन्दिनं सवन मैन्द्रोऽसौ लोकः । स्वयाऽऽगया माध्यन्दिनस्य सवनस्योद्गायत्यृभ्नोत्यमुंलोकम् ॥३॥ अथ यां वीङ्ख्यन्निव प्रथयन्निव गायति सा वैश्वदेवी । तया

---

१ पेष्व्-! २ ऽऽन्द्र । ३ नास्ति, सा..............ऽद्ग । ४ मॅनधी । ५ नास्ति अथ.............लोकम् । ६–अब्दी–के लिये स्थान खाली है। ७–ण्दिन । ८–तिऽमं । ६ या, ' घोषिणयु ', भी लिखा है ।

तृतीयसवनस्योद्गेयम । वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं वैश्वदेवोऽयमन्तरा-
लोकः । स्वयाऽऽगया तृतीयसवनस्योद्गायत्[10]यृध्नोतीममन्तरालोकम्
॥४॥ अथो उच्चा खल्वाहु रेकैयैवाऽऽगयोद्गेयं यदेवास्य मध्यं वाच
इति । तद्यया वै वाचा व्यायच्छमान उद्गायाति तदेवास्यमध्यं वाचः ।
तया[11] वा एतया वाचा सर्वा वाच उपगच्छति। अभ्यासिक्तामिकस्थां
श्रियमृध्नोति य एवं वेद ॥५॥ अथ या क्रौञ्चा सा बार्हस्पत्या । स
यो ब्रह्मवर्चसकामस्स्यात्स[12] तयोद्गायेत् । तद्ब्रह्म वै बृहस्पतिः । तद्वै
ब्रह्मवर्चसमृध्नोति तथा ह ब्रह्मवर्चसीभवाति ॥६॥ अथ ह चैकिता-
नेय एकस्यैव साम्न आगां गायाति गायत्रस्यैव । तदनवानं गेयम्[13] ।
[14]तत् साम्न एवा प्रतिहारादनवानं गेयम् । तत्प्राणो वै गायत्रम् ।
तद्वै प्राणमृध्नोति । तथा ह सर्वमायुरेति ॥७॥ १।३७॥

द्वादशेऽनुवाके तृतीयः खण्डः ।

अथ ह ब्रह्मदत्तं[1] चैकितानेयमुद्गायन्तं कुरव उपोदुरुज्जहिहि[2]
साम दाल्भ्येऽति ॥१॥ स होऽपोद्यमानो नितरां जगौ । तं होचुः
किमुपोद्यमानो नितरामगासीरिति ॥२॥ स होवाचेदं वै लोमे[3]ऽस्मे-

१०–यप्ति । ११ ताया । १२ स्त्, नास्ति । १३ 'वै गायत्रम्'
नीचे से ले के अधिक लिखा है । १४ 'साम्नस्' अधिक है ॥

१ तद् । २ उज्जिह्वि । ३ सोमे ।

र्न्दैवैतत्मस्युपश्छ्रमः । तस्माद् ये न एतदुपावादिषुर्लोमशानीऽव तेषां श्मशानानि भवितारः । अथ वयसुदेव गातारस्स्म इति ॥३॥ अथ ह राजा जैवलिर्गलूनसमार्त्ताकायणं शामूल पर्णाभ्यामुत्थितम्पप्रच्छर्चाऽऽगाता शालावत्या३ साम्ना३ इति ॥४॥ नैव राजन्नृचेति होवाच न साम्नेऽति । तद्यूयं तर्हि सर्व एव पर्णाग्या भविष्यथ य एवं विद्वाँसोऽगायतेति ॥५॥ अथ यद्धाऽत्रच्च्यदृचा च साम्ना चाऽऽगामेति भीतेन वै तद्या तत्साम्नाऽमलाकाण्डेनाऽऽगातेऽति हैनाँस्तदवच्यत । तद्ध तदुवाच स्वरेण चैव हिङ्कारेण चाऽऽगामेति ॥६॥ १।३८॥

द्वादशोऽनुवाके चतुर्थः खण्डः।

अथ ह सत्याधिवाकश्चैत्ररथिस्सत्ययज्ञम्पौलुषितमुवाच प्राचीनयोगेति मम चेद्वै त्वं साम विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करिष्यसि नैव तर्हि पुनर्दीक्षामभिध्यातासीति । मुहुर्दीक्षी ह्यास ॥१॥ स होवाच यो वै साम्नश्श्रियं विद्वान्साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोति श्रीमानेव भवति । मनो वाव साम्नश्श्रीरिति ॥२॥ यो वै साम्नः प्रतिष्ठां विद्वान्साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोति प्रत्येव तिष्ठति । वाग्वाव साम्नः प्रतिष्ठेति ॥३॥

४–उपाद्य–। ५–पुज । ६–सार । ७ गल्नूनसम, गुलिनसम । ८–र्त । ९ पर्णाग्यां । १० च आगामे ॥

१ मम । २–क्षी । ३ भा ।

यो वै साम्नस्सुवर्णं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोत्यध्यस्य गृहे[४] सुवर्णं गम्यते। प्राणो वाव साम्नस्सुवर्णमिति ॥४॥ यो वै साम्नोऽपचितिं विद्वान्साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोत्यपचितिमानेव भवति। चक्षुर्वाव साम्नोऽपचितिरिति ॥५॥ यो वै साम्नश्श्रुतिं विद्वान्साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोति श्रुतिमानेव भवति। श्रोत्रं वाव साम्नश्श्रुतिरिति ॥६॥ १।३-६॥

द्वादशोऽनुवाके पञ्चमः खण्डः। द्वादशोऽनुवाकस्समाप्तः।

———:o:———

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहा[१] त्रीणि निहिता[२] नेङ्गयन्ति[३] तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीऽति ॥ १ ॥

वागेव साम। वाचा हि साम गायति। वागेवोऽक्थम्[४]। वाचा ह्युक्थं शंसति। वागेव यजुः। वाचा हि[५] यजुरन्वेति॥२॥ कच्चिंकिञ्चाऽर्वाचीनम्ब्रह्मणस्तद्वागेव सर्वम्। अथ यदन्यत्र ब्रह्मोपदिश्यते। नैव[६] हि तेनाऽऽर्त्विज्यं करोति। परोक्षेणैव[७] तु कृतम्भवति ॥३॥

४-ह्ये।

१-हानि। २-हितानी। ३ नास्ति। ४-क्र-। ५ यायं। ६ ने। ७ नास्ति।

तस्या एतस्यै वाचो मनः पादश्चक्षुः पादश्श्रोत्रम्पादो वागेव चतुर्थः[8] पादः[9] ॥४॥ तद्यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति। यच्चक्षुषा पश्यति तद्वाचा वदति। यच्छ्रोत्रेण शृणोति[10] तद्वाचा वदति ॥५॥ तद्यदे- तत्सर्वं वाचमेवाऽभिसमयति[11] तस्माद्वागेव साम। स ह वै सामवित्स साम वेद य एवं वेद ॥६॥ तस्या एतस्यै वाचः प्राणा[12] एवाऽसुः। एषु हीदं सर्वमसूतेति[13] ॥७॥ १४०॥

त्रयोदशोऽनुवाके प्रथमः खण्डः।

तेन हैतेनाऽसुना[1] देवा जीवन्ति पितरो जीवन्ति मनुष्या जीवन्ति पशवो जीवन्ति गन्धर्वाप्सरसो जीवन्ति सर्वमिदं जीवति ॥१॥ तदाहुर्यदसुनेदं[2][3] सर्वं[4] जीवति कस्साम्नोऽसुरिति। प्राण इति ब्रूयात्। प्राणो ह वाव साम्नोऽसुः ॥२॥ स एष प्राणो वाचि प्रतिष्ठितो वागु प्राणे प्रतिष्ठिता। तावेतावेवमन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ[5]। प्रतितिष्ठति[6] य एवं वेद ॥३॥ तदेतदृचाऽभ्यनूच्यते—

---

८ 'चतुर्थः' अधिक है। ९ स्वादू। १० शृणोति। ११ ऽहिसम–। १२–णा। १३ 'असूते' के परे 'एषु हीऽदं सर्वं सूतेऽति' सब में लिखा है (नास्ति' ति)॥

१–त्तीऽति। २ यद्। ३ येने। ४ 'इदं' अधिक है। ५–ये। ६ मन्यस्–। ७ प्रतिष्ठितः।

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः । विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना[10] अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ इति ॥४॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति । एषा वै द्यौरेषा[11]ऽन्तरिक्षम् ॥५॥ अदितिर्माता स पिता स पुत्र इति । एषा वै[12] मातैषा पितैषा पुत्रः ॥६॥ विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना इति । येदेवा असुरेभ्यः पूर्वे पञ्चजना आसन् य एवासावादित्ये पुरुषो यश्चन्द्रमसि यो विद्युति योऽप्सु योऽयमक्षन्[13]नन्तरेष एव ते । तदेषैव ॥७॥ अदितिर्जातमदितिर्जनित्व[14]मिति । एषा ह्येव जातमेषा जनित्वम् ॥८॥१॥४१॥

त्रयोदशोऽनुवाके द्वितीयः खण्डः । त्रयोदशोऽनुवाकस्समाप्तः ।

———:०:———

आरुणिर्ह वासिष्ठं चैकितानेयम्ब्रह्मचर्यमुपेयाय । तं होवाचा[1]ऽऽजानासि सौम्य गौतम यदिदं वयं[2] चैकितानेयास्सामैवोपास्महे[3] । कां त्वं देवतामुपास्स[4] इति । सामैव भगवन्त[5] इति होवाच ॥१॥ तं[6] ह पप्रच्छ यदग्नौ तद्वेत्था३ इति । ज्योतिर्वा एतत्तस्य साम्नो यद्रूपं

८—रीक्ष—। ९ नास्ति, अदितिर्माता······अदितिरन्तरिक्षम् ।
१०—चँ । ११—षो । १२—वैर् । १३—षम । १४ इतिर्, इति ॥
१ (वाचा) आज । २ यं । ३—माह—इति । ४—स नहीं । ५—वत । ६ ता ।

सामोऽपास्मह इति ॥२॥ यत्पृथिव्यां तद्वेस्था३ इति । प्रतिष्ठा वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥३॥ यदप्सु तद्वेस्था३ इति । शान्तिर्वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥४॥ यदन्तरिक्षे तद्वेस्था३ इति । आत्मा वा एष तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥५॥ यद्वायौ तद्वेस्था३ इति । श्रीर्वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोऽपास्मह इति ॥६॥ यदिक्षु तद्वेस्था३ इति । व्याप्तिर्वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥७॥ यद्दिवि तद्वेस्था३ इति । विभूतिर्वा एषा तस्य साम्नो यद् वयं सामोपास्मह इति ॥८॥ १।४२॥

चतुर्दशोऽनुवाके प्रथमः खण्डः।

यदादित्ये तद्वेस्था३ इति । तेजो वा एतत्तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥१॥ यच्चन्द्रमसि तद्वेस्था३ इति । भा वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥२॥ यन्नक्षत्रेषु तद्वेस्था३ इति । प्रज्ञा वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥३॥ यदन्ने तद्वेस्था३ इति। रेतो वा एतत्तस्य साम्नो यद्वयंसामोपास्मह

७ हाशिया पर लिखा है। ८ एतस्य । ९ नास्ति यद्......इति। १० नास्ति साम्नो.........ऽप । ११—हा । १२ नास्ति प......स्मह ॥
१ नास्ति । २ प्रजा । ३ नास्ति, 'एतत्' में 'तत्'।

इति ॥४॥ यत्पक्ष्मसु[४] तद्वेत्था३ इति । यशो वा एतत्तस्य साम्नो यद्द्वयं सामोपास्महे इति ॥५॥ यदृचि तद्वेत्था३ इति । स्तोमो[५] वा एष तस्य[६] साम्नो यद्द्वयं सामोपास्महे इति ॥६॥ यद्यजुषि तद्वेत्था३ इति । कर्म वा एतत्तस्य[६] साम्नो यद्द्वयं सामोपास्महे इति ॥७॥ अथ किं उपास्स[७] इति । अक्षरमिति । कतमत्तदक्षरमिति । यत्क्षरन्नाऽक्षीयतेति । कतमत्तत्[८] क्षरन्नाऽक्षीयतेति[९] । इन्द्र इति ॥८॥ कतमस्स इन्द्र इति । योऽक्षन्[१०] रमत[११] इति । कतमस्स[१२] योऽक्षन्[१३] रमत इति । इयं देवतेति होवाच ॥९॥ योऽयं चक्षुषि[१४] पुरुष एष इन्द्र एष प्रजापतिः । (स) समः पृथिव्या सम आकाशेन समो दिवा समस्सर्वेण भूतेन । एष परो दिवो दीप्यते[१५] । एष एवेदं सर्वमित्युपासितव्यः[१६] ॥१०॥ स य एवमेवं वेद ज्योतिष्मान् प्रतिष्ठावान्क्षान्तिमानात्मवाञ्छ्रीमान् व्याप्तिमान् विभूतिमांस्तेजस्वी[१७] भावान् प्रज्ञावान्त्रेतस्वी यशस्वी स्तोमवान्[१८] कर्मवानक्षरवानिन्द्रियवान् सामन्वीभवति ॥११॥ तद्वै-[१९] तदृचाऽभ्यनूच्यते ॥१२॥ ११८३॥

चतुर्दशमेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः ।

---

४ नास्ति । ५ वो । ६ स्ते- । ७......'स्स' के लिये स्थान छोड़ा है । ८-द् । ९ ममक्षरैं । १०-च । ११ इन्द्रमत् । १२ सो । १३ नास्ति । १४-षे । १५ दिव्य- । १६-सीतव्यं । १७-वी । १८ स्तोमान् । १९ उद् ॥

रूपं-रूपम्प्रति रूपोबभूव तदस्य रूपम्प्रतिचक्षणाय।
इन्द्रोमायाभिः[1]पुरुरूप[2]ईयते युक्ता ह्यस्य हरयश्शतादश॥

इति ॥१॥ रूपं-रूपम्प्रतिरूपो बभूवेति । रूपं-रूपं ह्येष प्रतिरूपो बभूव ॥२॥ तदस्य रूपम्प्रतिचक्षणायेति । प्रतिचक्षणाय[3] हाऽस्यैतद्रूपम ॥३॥ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप[4] ईयत[2] इति । मायाभिर्ह्येषे एतत्पुरु रूप[5] ईयते[6] ॥४॥ युक्ता ह्यस्य हरयश्शता दशेति । सहस्रं हैत[7] आदित्यस्य रश्मयः । तेऽस्य युक्तास्तैरिदं सर्वं हरति । तद्यदेतैरिदं सर्वं हरति तस्माद्धरयः ॥५॥ रूपं रूपम्[8]मघवा बोभवीति

मायाः कृण्वानः परितन्वं स्वाम् । त्रिर्यद्दिवः परि मुहूर्त[9]मागात् स्वैर्मन्त्रैरनृतुपा ऋतावेति ॥६॥

रूपं-रूपम्मघवा बोभवीतीति[10] । रूपं-रूपं[11] ह्येष मघवा बोभवीति ॥७॥ मायाः कृण्वानः[12] परि तन्वं स्वामिति । मायाभिर्ह्येष[13] एतत्[14]स्वां[15] तनुं गोपायति ॥८॥ त्रिर्यद्दिवः परिमुहूर्तमागादिति[16] । त्रिर्ह वा एष एतस्य मुहूर्तस्येमाम्पृथिवीं समन्तः पर्येतीमाः प्रजास्संचक्षाणः ॥९॥ स्वैर्मन्त्रैरनृतुपा[17] ऋतावेति । अनृतुपा ह्येष एतदृतावा[18] ॥१०॥१४४

चतुर्दशेऽनुवाके तृतीयः खण्डः ।

---

१ पुरुरूप इप, पुरुरूपं । २ रम्यते । ३—णा । ४—पम् । ५—पम् । ६ रमीयते । ७ नास्ति, हरयश्...तेऽस्य । ८ 'म' अधिक है । ९ मुर्हू— । १० नास्ति, इति । ११ पुनः लिखा है 'रूपंरूपं'...बीत्तीऽति (!) । १२ कृण्वा । १३—र्भि । १४ श । १५ नास्ति । १६ प्रति । १७ नृत्— । १८ ऋता ॥

तद्ध पृथुर्वैन्यो दिव्यान्व्रात्यान्पप्रच्छ—

इन्द्रमुक्थमृचमुद्गीथमाहुर्ब्रह्म साम प्राणं व्यानम् ।
मनो वा चक्षुरपानमाहुश्श्रोत्रं श्रोत्रिया बहुधा वदन्ती-
ति ॥१॥ ते प्रत्यूचुः—

ऋषय एते मन्त्रकृतः पुराजाः पुनराजायन्ते वेदानां गुप्त्यैकम् ।
ते वै विद्वांसो वैन्य तद्वदन्ति समानम्पुरुषम्बहुधा निविष्टम्, इति ॥२॥

इमां ह वा तद्देवतां त्रय्यां विद्यायामिमां समानामभ्येक आप-यन्ति नैके । यो ह वा एतदेवं वेद स एवैतां देवतां सम्प्रति वेद ॥३॥ स एष इन्द्र उद्गीथः । स यदैष इन्द्र उद्गीथ आगच्छति नैवोद्गातुश्चोपगातॄणां च विज्ञायते । इत एवोऽऽर्ध्वस्स्वरुदेति । स उपरि मूर्ध्नो लेलायति ॥४॥ स विद्यादगमदिन्द्रो नेह कश्चन पाप्मा न्यङ्गः परिशेक्ष्यत इति । तस्मिन् ह न कश्चन पाप्मा न्यङ्गः परिशिष्यते ॥५॥ तदेतदभ्रातृव्यं साम । न ह वा इन्द्रः कंचन भ्रातृव्यम्पश्यते । स यथेन्द्रो न कंचन भ्रातृव्यम्पश्यत एवमेव न कंचन भ्रातृव्यम्पश्यते य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं विद्वानुद्गायाति ॥६॥१।४५॥

चतुर्दशेऽनुवाके चतुर्थः खण्डः । चतुर्दशोऽनुवाकस्समाप्तः ।

:०:

१-इदम । २ नो । ३ त्रय्यां, तुर्य्यां । ४ इमां । ५-नी । ६ न्य । ७ हवै । ८ य वै । ९-तन्- । १० 'ति' अधिकक्षरो । ११ र्ध्वो । १२ स्वर । १३ परिशे-

प्रजापतिर्वा वेद अग्र आसीत्। सोऽकामयत बहुस्स्याम्प्रजायेय भूमानं गच्छेयमिति ॥१॥ स षोड़शधाऽऽत्मानं व्यकुरुत भद्रं च समाप्तिश्चाऽऽभूतिश्च[1] सम्भूतिश्च भूतं च सर्वं च रूपं चाऽपरिमितं च श्रीश्च यशश्च नाम चाऽग्रं च सजाताश्च पयश्च महीया[2] च रसश्च ॥२॥ तद्यद्भद्रं हृदयमस्य तत् । ततस्संवत्सरमसृजत । तदस्य संवत्सरोऽनूपतिष्ठते[3] ॥३॥ समाप्तिः कर्मास्य तत् । कर्मणा हि समाप्नोति । तत ऋतूनसृजत । तदस्यर्तवोऽनूपतिष्ठन्ते ॥४॥ आभूतिरन्नमस्य[4] तत्[5] । (तच्) चतुर्धा[6] भवति । ततो मासानर्धमासानहोरात्राण्युषसोऽसृजत। तदस्य मासा अर्धमासा अहोरात्राण्युषसोऽनूपतिष्ठन्ते ॥५॥ सम्भूती[7] रेतोऽस्य तद्। रेतसो हि सम्भवति ॥६॥ २१४६॥

पञ्चदशोऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

ततश्चन्द्रमसमसृजत । तदस्य चन्द्रमा अनूपतिष्ठते ।तस्मात्स रेतसः प्रतिरूपः ॥१॥ भूतम्[1]प्राणोऽस्य सः[2] । ततो वायुमसृजत । तदस्य वायुरनूपतिष्ठते॥२॥ सर्वमपानोऽस्य सः। ततः पशूनसृजत । तदस्य पशवो[3]ऽनूपतिष्ठन्ते ॥३॥ रूपं व्यानोऽस्य सः । ततः प्रजा

१ चे । २—यौ । ३—अन्ते । ४ 'त' अधिक है । ५ तद् । नास्ति । ६ चतुर्धा, चर्धा । ७—ति,—ता, त ।

१—त । २—सा । ३ रूपशवो ।

असृजत। तदस्य प्रजा अनूपतिष्ठन्ते । तस्मादासु प्रजासु रूपाण्य-धिगम्यन्ते[४] ॥४॥ अपरिमितम्मनोऽस्य तत् । ततो दिशोऽसृजत । तदस्य दिशोऽनूपतिष्ठन्ते। तस्मात्ता अपरिमिताः। अपरिमितमिव हि मनः ॥५॥ श्रीर्वागस्य सा । ततस्समुद्रमसृजत । तदस्य समुद्रो-ऽनूपतिष्ठते ॥६॥ यशस्तपोऽस्य तत् । ततो[५]ऽग्निमसृजत[६] । तदस्या-ऽग्निरनूपतिष्ठते । तस्मात्स मथितादिव[८] सन्तप्तादिव जायते ॥७॥ नाम चक्षुरस्य तत् ॥८॥ १।४७॥

पञ्चदशेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः।

तत आदित्यमसृजत । तदस्यादित्योऽनूपतिष्ठते ॥१॥ अग्न-म्मूर्धास्य सः । ततो दिवमसृजत । तदस्य द्यौरनूपतिष्ठते ॥२॥ सजाता अङ्गान्यस्य[१] तानि[२] । अङ्गैर्हि[३] सह जायते । ततो-वनस्पती-नसृजत । तदस्य वनस्पतयोऽनूपतिष्ठन्ते ॥३॥ पयो[४] लोमान्यस्य तानि। तत ओषधीरसृजत। तदस्यौषधयोऽनूपतिष्ठन्ते ॥४॥ महीया[५] मांसान्यस्य तानि । मांसैर्हि सह महीयते । ततो वयांस्यसृजत । तदस्य वयांस्यनूपतिष्ठन्ते। तस्मात्तानि प्रपतिष्णूनि। प्रपतिष्णूनी-

---

४-न्यते । ५ नास्ति, ततो·········तस्मात् । ६ नाति । ७ तस्या । ८ मथितामिह, मथितितात् ॥

१ अंगान्य, अंगहान्य, अङ्गस्य् । २ ता । ३ गैर् । ४ नास्ति, पयो·········अनूपतिष्ठन्ते । ५ महिया, प्रह्विया ।-ई-क ॥

एव महामांसानि ॥५॥ रसो मज्जाऽस्य सः । ततः पृथिवीमसृजत ।
तदस्य पृथिव्यनूपतिष्ठते ॥६॥ स हैवं षोडशधाऽऽत्मानं विकृत्य
सार्धं समैत् । तद्यत्सार्धं समैतत् तत्साम्नस्सामत्वम् ॥७॥ स एवैष
हिरण्मयः पुरुष उदतिष्ठत्प्रजानां जनिता ॥८॥ १।४८॥

पञ्चदशोऽनुवाके तृतीयः खण्डः ।

देवासुरा अस्पर्धन्त । ते देवाःप्रजापतिमुपाधावाञ्जयामाऽसु-
रानिति ॥१॥ सोऽब्रवीन्न वै मां यूयं वित्थ नाऽसुराः । यद्वै मां यूयं
विद्यात ततो वै यूयमेव स्यात पराऽसुराभवेयुरिति ॥२॥ तद्वै
ब्रूहीऽत्यब्रुवन् । सोऽब्रवीत्पुरुषः प्रजापतिस्सामेति मोऽपाद्धवम् ।
ततो वै यूयमेव भविष्यथ पराऽसुरा भविष्यन्तीति ॥३॥ तम्पुरुषः
प्रजापतिस्सामेऽत्युपासत । ततो वै देवा अभवन् पराऽसुराः । स
यो हैवं विद्वान्पुरुषः प्रजापतिस्सामेऽत्युपास्ते भवत्यात्मना पराऽस्य
द्विषन् भ्रातृव्यो भवति ॥४॥ १।४९॥

पञ्चदशोऽनुवाके चतुर्थः खण्डः । पञ्चदशोऽनुवाकस्समाप्तः ।

—:०:—

७ महीमन् ८ मज्ज्या । ९-न्ते । १० समैतः तत्पश्चात्, 'तद्यत्सार्धं समैतत' (!) पुनः है । ११ जयिता ॥

१ यस्य । २-र्धन्त । ३-र्हि ॥

देवा वै विजिग्याना[1] अब्रुवन्द्वितीयं करवामहै। माऽद्वितीया भूमेति। तेऽब्रुवन सामैव[2] द्वितीयं करवामहै। सामैव नो द्वितीयमस्त्विति ॥१॥ त इमे द्यावापृथिवी अब्रुवन् समेतं साम प्रजनयतमिति ॥२॥ सोऽसावस्या[3] अबीभत्सत[4]। सोऽब्रवीद्बहु[3] वा एतस्यां किं च किं च कुर्वन्त्यधिष्ठीवन्त्यधिचरन्त्यध्यासते। पुनीतन्वेनामपूता[5] वा इति ॥३॥ ते गाथामब्रुवन्त्वया पुनामेति। किं ततस्स्यादिति। शतसनिस्स्या[6] इति। तथेति। ते गाथयाऽपुनन्। तस्मादुत गाथया शतं सुनोति ॥४॥ ते कुम्भ्यामब्रुवन् त्वया पुनामेति। किं ततस्स्यादिति। शतसनिस्स्या इति। तथेति। ते कुम्भ्यया[7]ऽपुनन्। तस्मादुत कुम्भ्यया[7] शतं सुनोति[8] ॥५॥ ते नाराशंसीमब्रुवन् त्वया पुनामेति। किं ततस्स्यादिति। शतसनिस्स्या[10] इति। तथेति। ते नाराशंस्याऽपुनन्। तस्मादुत नाराशंस्या शतं सुनोति ॥६॥ ते रैभीमब्रुवन्[11] त्वया पुनामेति। किं ततस्स्यादिति[12]। शततसनिस्स्या[10] इति। तथेति। ते रैभ्याऽपुनन्। तस्मादुत रैभ्या शतं

---

१. विजिजाना। २ द्या। ३ सा। ४ अबीहत-। ५-ष्ठिव-। ६-नि,-नी। ७-म्य-। ८ '५' पुनः। लिखा है। ९ तेन। १० शतनी। ११-भिम। १२ स ॥

सुनोति ॥७॥ सेयम्पूता । अथाऽमुमब्रवीद्धहु वै किं च किं च पुमाँश्चरति । त्वमनुपुनीष्वेति ॥८॥ १।५०॥

षोडशोऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

स ऐलवेनाऽपुनीत । पूतानि ह वा अस्य सामानि पूता ऋचः पूतानि यजूँषि पूतमनूक्तम्पूतं सर्वम्भवति य एवं वेद ॥१॥ ते समेत्य साम प्राजनयताम् । तद्यत्समेत्य साम प्राजनयतां तत्साम्नस्सामत्वम् ॥२॥ तदिदं साम सृष्टमद् उत्क्रम्य लेलायदातिष्ठत् । तस्य सर्वे देवा ममात्विन आसन्मम ममेति ॥३॥ तेऽब्रुवन्वीदम्भजामहा इति । तस्य विभागे न समपादयन् । तान्प्रजापतिरब्रवीद्पेत । मम वा एतत् । अहमेव वो विभक्ष्यामीति ॥४॥ सोऽग्निमब्रवीत्त्वं वै मे ज्येष्ठः पुत्राणामसि । त्वम्प्रथमो वृणीष्वेति ॥५॥ सोऽब्रवीन्मन्द्रं साम्नो वृणेऽन्नाद्यमिति । स य एतद्गायादन्नाद एव सोऽसन्मामु स देवानामृच्छाय एवं विद्वाँसमेतद्गायन्तमुपवदादिति ॥६॥ अथेन्द्रमब्रवीत्त्वमनुवृणीष्वेति ॥७॥ सोऽब्र-

१३ तम ।

१-लव-। ऐलवैनां । २-वाम । ३ प्रेज्-। ४-ग्रत । ५ मे । ६ 'षोड्डस' के लिये स्थान खाली है, वीदां । ७ भविष्य्-। ८ श्रियम । ९ गायत्राच्च । १० ह्रीमान् । ११ अथ । १२ सोमम ।

वीदुग्रं[13] साम्नो[14] वृणे श्रियमिति[15]। स य एतद्गायाच्छ्रीमानेव[16] सोऽस-न्मामु स देवानामृच्छाद्य एवं विद्वाँसमेतद्गायन्तमुपवदादिति ॥८॥ अथ सोममब्रवीत्त्वमनुवृणीश्वेति ॥९॥ सोऽब्रवीद्वल्गु[15] साम्नो वृणे प्रियमिति। स य एतद्गायात्प्रिय एव स कीर्तेः प्रियश्चत्तुषः प्रिय-स्सर्वेषामसन् मामु स देवानामृच्छाद्य एवं विद्वाँसमेतद्गायन्तमुप-वदादिति ॥१०॥ अथ बृहस्पतिमब्रवीत्त्वमनुवृणीष्वेति[17][18] ॥११॥ सोऽब्रवीत्क्रौञ्चं साम्नो वृणे ब्रह्मवर्चसमिति। स य एतद्गायाद्ब्रह्म-वर्चस्येव सोऽसन्मामु स देवानामृच्छाद्य एवं विद्वाँसमेतद्गायन्तमुप-वदादिति ॥१२॥ १।५१॥

षोडशोऽनुवाके द्वितीयः खण्डः।

अथ विश्वान् देवानब्रवीद्यूयमनुवृणीध्वमिति ॥१॥ तेऽब्रुवन्वैश्व-देवं साम्नो वृणीमहे प्रजननमिति। स य एतद्गायात्प्रजावानेव सोऽस-द[1]स्मा[2]तु देवानामृच्छाद्य एवं विद्वाँसमेतद्गायन्तमुपवदादिति ॥२॥ अथ पशूनब्रवीद्यूयमनुवृणीध्वमिति ॥३॥ तेऽब्रुवन्वायुर्वा अस्माक-मीशे। स एव नो वरिष्यत[3] इति। ते वायुश्च पशवश्चाब्रुवन्निरुक्तं[4] साम्नो

---

१३ वल्गु। १४ प्रियम्। १५ नास्ति, स य ...... सोऽब्रवीद् ९ में। १६ गायत्रच्। १७ नास्ति। १८ नुवृ—।

१ 'म' अधिक है। २ नीचे से 'च स वायु' अधिक लेता है। ३ वरिष्ठ। ४ अनिर—।

वृणीमहे पशव्यमिति। स य एतद्गायात्पशुमानेव सोऽसदस्मानु च स वायुं[5] च देवाना[6]मृच्छाय एवं विद्वाँसमेतद्गायन्तमुपवदादिति॥४॥ अथ प्रजापतिरब्रवीदहमनुवरिष्य इति[7] ॥५॥ सोऽब्रवीदानिरुक्तं साम्नो वृणे स्व[8]र्ग्यमिति। स य एतद्गायात्स्वर्गलोक एव सोऽस[9]न्मामु स देवाना[6]मृच्छाय एवं विद्वाँसमेतद्गायन्तमुपवदादिति ॥६॥ अथ वरुणमब्रवीत्त्वमनुवृणीष्वेति ॥७॥ सोऽब्रवीद्यद्वो न कश्चनाऽवृत तदहम्परिहरि[10]ष्य इति। किमिति। अ[11]पध्वान्तं साम्नो वृणेऽपशव्यमिति। स य एतद्गायादप[12]शुरेव सोऽसन्मामु स देवानामृच्छा[13]य एतद्गायादिति ॥८॥ तानि वा एतान्यष्टौ गीतागीतानि साम्नः। इमान्यु ह वै सप्तगीतानि। अ[14]थेयमेव वारुण्यागाऽगीता ॥९॥ स यो ह वा[15] एवं विद्वानेतासां सप्तानामागानां गायति गीतमेवास्य भवत्येतानु कामा[16]न्त्सा[17]प्नोति य एतासु कामाः। अथेमामेव वारुणीमागां न गायेत् ॥१०॥ १५२॥

षोडशोऽनुवाके तृतीयः खण्डः। षोडशोऽनुवाकः समाप्तः।

—:o:—

५-युवं। ६ 'इति' तक शेष नहीं लिखा। ७ ति। ८ स्वर्गम्। ९ समुत्। १०-हृष्य्-क-, यत। ११ अपध्मातम्, अपध्मातम्। १२ पशी-। १३ अच्छाद्। १४-थ, स्थ। १५-वा। १६ कामा। १७ मीरध्न-, निर्ध्रोति॥

द्वयं वावेदमग्र आसीत्सच्चैवासच्च ॥१॥ तयोर्यत् सत् तत्साम तन्मनस्स प्राणः। अथ यदसत्स[1]र्क सा वाक् सोऽपानः ॥२॥ तद्यन्मनश्चप्राणश्च तत्समानम् । अथ या वाक् चापानश्च तत्समानम्। इदमायतनम्मनश्च प्राणश्चेदमायतनं[2] वाक् चापानश्च । तस्मात्पुमान्दाक्षिणतो योषामुपशेते[3] ॥३॥ सेयमृगास्मिन् सामन्[4] मिथुनमैच्छत । तामपृच्छत् का त्वमसीति । साहमस्मीत्यब्रवीत् । अथ वा अहममोऽस्मीति ॥४॥ तद्यत्सा चाऽमश्चतत् सामाऽभवत् तत्साम्नस्सामत्वम् ॥५॥ तौ वै सम्भवावेति । नेत्यब्रवीत्स्वसा वै मम त्वमस्यन्यत्र मिथुनमिच्छस्वेति॥६॥साऽब्रवीन्न वै तं विन्दामि येन सम्भवेयम्[5]। त्वयैव सम्भवानीति। सा वै पुनीष्वेत्यब्रवीत्। अपूता वा असीति[6] ॥७॥ साऽपुनीत यदिदं विमा[7] वदन्ति तेन । साऽब्रवीत्त्वे[8]दम्भविष्यतीति। प्रत्यूहे[9]त्यब्रवीत्। धीर्वा एषा। प्रजानां जीवनं वा एतद्भविष्यतीति । तथेति । तत्प्रत्यौहत। तस्मादेषाधीरेव प्रजानां जीवनमेव ॥८॥ पुनीष्वेत्यब्रवीत् । साऽपुनीत गाथया साऽपुनीत कुम्भ्यया[10] साऽपुनीत नाराशँस्या साऽपुनीत पुराणेति-

---

१ म्यक–मस्म्यदग्र भवितेऽति, (असूत्य) भवितेति । २–ना । ३ उपवशेते । ४–म । ५ सम्भवेत । यम् । ६ 'वा' अधिक है । ७ मां, रिमा । ८ त्वे । ९ त्यह । १०–म्म–, 'वा' अधिक है ।

हांसेम[11] साऽपुनीत यदिदमादाय[12] नाऽऽगायन्ति तेन ॥९॥ साऽब्रवीत्केदम्भविष्यतीति । मत्यूहेत्यब्रवीत् । धीर्वा एषा । प्रजानां जीवनं वा एतद्भविष्यतीति । तथेति । तत्पत्यौहत् । तस्मादेषा धीर्वेव प्रजानां जीवनम्येव ॥१०॥ पुनीष्वैवेत्यब्रवीत् ॥११॥ १।५३॥

सप्तदशोऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

सा[1] मधुनाऽपुनीत । तस्मादुत ब्रह्मचारी मधु नाऽश्नीयाद्वेदस्य पलाव[2] इति । कामं ह त्वाचार्यदत्तमश्नीयात् ॥१॥ अथर्क् सामाब्रवीद्बहु वै किं च किं च पुमाँश्चरति । त्वमनुपुनीष्वेति । स भरण्डके[3]ष्णोनाऽपुनीत । पूतानि ह वा अस्य सामानि पूता ऋचः पूतानि यजूंषि पूतमनूक्तम्पूतं सर्वम्भवति य एवं वेद ॥२॥ ताभ्यां सदो मिथुनाय पर्यश्रयन्[4] । तस्मादुपवसथीयां[5] रात्रिं सदसि[6] न श्रयीत[7] । अत्र ह्येतावृक्सामे उपवसथीयां[8] रात्रिं सदसि सम्भवतः । स यथा श्रेय स उपद्रष्टैवं हि शश्वदी[9]श्वरोऽनुलब्धः[10] पराभवितोः ॥३॥ अथो आहुरुद्गातुर्मुखे सम्भवतः । उद्गातुरेव मुखं नेत्ते[11]-

११ हमम । १२ मादायना, आदायना ॥

१. सारे पद का पुनर्लेख है । २ स 'कामम' के स्थान में । मा सर्वत्र है । ३ हरुण्डकेष्णोना, भरण्ड, भरुण्डकोद्णोना । ४-चन् । ५-धीयाम,-चीयाम । ६-ई । ७ यीत, येत । ८-ध-। ९ श्वदू । १० नुनुलब्ध, अनुनुलुब्-।

तेति ॥४॥ तदु त्वा आहुः काममेवोद्गातुर्मुखमीक्षेत। उपवसथीयामेवैतां रात्रिं सदसि न शयीत। अत्र ह्येवैतावृक्सामे उपवस्थीयां[12] रात्रिं सदसि सम्भवत इति ॥५॥ तां सम्भविष्यन्नाहाऽमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽहम्[13]। सा मामनुव्रता भूत्वा प्रजाः प्रजनयावहै[14]। एहि सम्भवावहा[15] इति ॥६॥ तां सम्भवन्नत्यरिच्यत[16] सोऽब्रवीन्न वै त्वाऽनुभवामि। विराड् भूत्वा प्रजनयावेति। तथेति ॥७॥ तौ विराड्भूत्वा प्राजनयताम्। हिङ्कारश्चाऽऽहावश्च[17] प्रस्तावश्च प्रथमा चोद्गीथश्च मध्यमा च प्रतिहारश्चोत्तमा च निधनं च षषट्कारश्चैवं[18] विराड् भूत्वा प्राजनयताम्[19]। ते अमुमजनयतां योऽसौ तपति। ते व्यद्रवताम्[20] ॥८॥ १।५४॥

सप्तदशोऽनुवाके द्वितीयः खण्डः।

मद्ध्यभुङ्मन्मद्ध्यभूदिदिति। तस्मादाहुर्मधुपुत्र[1] इति ॥१॥ तस्मादुतस्त्रियो मधु नाऽश्नन्ति पुत्राणामिदं व्रतं चराम इति वदन्तीः ॥२॥ तदयं तृचोऽनुदश्रयत। इयमेव[2] गायत्र्यन्तरिक्षं त्रिष्टुबसौ[3] जगती। तस्यैतत्तृचः ॥३॥ स उपरिष्टात्सामाऽभ्याहितं तपति।

---

११ न। १२–थी–। १३ 'रमा' अधिक है। १४–प्र्–। १५ संभवत। १६ आत्यरिच्यते। १७हूँ–। १८ च। षवम्। १९ प्रज्–। २० व्यद्रप्ताम, भ्यद्रवताम्, व्यद्रपताम् (?)॥

१–भ्रा। २ इदम्। ३–ईक्ष्–।

सोऽध्रुव इवासीदलेलायदिव । स नोर्ध्वोऽतपत् ॥४॥ स देवा-
नब्रवीदुन्मा गायतेति । किं ततस्स्यादिति । श्रियं वः प्रयच्छेयम् ।
मामिह हँहेतेति ॥५॥ तथेति । तमुदगायन् । तमेतदत्राऽदँहन् ।
तेभ्यश्श्रियम्प्रायच्छत् । सैषा देवानां श्रीः ॥६॥ तत एतदूर्ध्वस्तपति ।
स नार्वाङतपत् ॥७॥ स ऋषीनब्रवीदनु मा गायतेति । किं
ततस्स्यादिति । श्रियं वः प्रयच्छेयम् । मामिहदँहेतेति ॥८॥ तथेति ।
तमन्वगायन् । तमेतदत्रादँहन् । तेभ्यश्श्रियम्प्रायच्छत् । सैषा ऋषीणां
श्रीः ॥९॥ तत एतदर्वाङ् तपति । स न तिर्यङ् ङतपत् ॥१०॥
स गन्धर्वाप्सरसोऽब्रवीदामा गायतेति । किं ततस्स्यादिति ।
श्रियं वः प्रयच्छेयम् । मामिहदँहेतेति ॥११॥ तथेति । तमागायन् ।
तमेतदत्राऽदँहन् । तेभ्यश्श्रियम्प्रायच्छत् । सैषा गन्धर्वाप्सरसां
श्रीः ॥१२॥ तत एतत् तिर्यङ् तपति ॥१३॥ तानि वा एतानि
त्रीणि साम्न उद्गीतमनुगीतमागीतम् । तद्यथेदं वयमागायोद्गायाम
एतदुद्गीतम् । अथ यद्यथागीतं तदनुगीतम् । अथ यत्किंचेति सा-
म्नस्तदागीतम् । एतानि ह्येव त्रीणि साम्नः ॥१४॥ १।५५॥

सप्तदशोऽनुवाके तृतीयः खण्डः । सप्तदशोऽनुवाकस्समाप्तः ।

:o:

---

४ ध्रु-,ध्र-। ५ दुंहेते। ६ उदगात्। ७-हत्। ८ तप्-। ९ तिर्य्यंद्। १० स । ११ तिर्यँद्। १२ आगयो, आगेयो-। १३-घम्॥

आपो वा इदमग्रे महत्सलिलमासीत्। स ऊर्मिरूर्मिमस्कन्दत्[१]। ततो हिरण्मयौ कुद्यौ[२] समभवतां ते[३] एवर्क्सामे[४] ॥१॥ सेयमृगिदं सामा[५]ऽभ्यप्लवत। तामपृच्छत का त्वमसीति। साहमस्मीत्यब्रवीत्। अथ वा अहममोऽस्मीति। तद्यत्सा चाऽमश्च तत्साम्नस्सामत्वम्॥२॥ तौ वै सम्भवावेति। नेत्यब्रवीत्स्वसा वै मम त्वमसि। अन्यत्र मिथुनमिच्छस्वेति॥३॥ सा परा[६]प्लवत मिथुनमिच्छमाना। सा समास्सहस्रं सप्ततीः पर्यप्लवत॥४॥ तदेष श्लोकः—

स्त्री देवयाऽग्रे सप्त[७]तीच्छन्ती[८] सलिले पतिम्।
समास्सहस्रं सप्ततीः स्ततोऽजायत पश्यत, इति॥५॥

असौ वा आदित्यः पश्यतः[९]। एष एव तदजायत[१०]। एतेन हि पश्यति॥६॥ साऽ[११]वित्त्वा न्यप्लवत। साऽ[१२]ब्रवीन्न वै तं विन्दामि येन सम्भवेयम्। त्वयैव सम्भवानीति॥७॥ सा वै द्वितीयामिच्छस्वेत्यब्रवीन्न वै मैकोऽध्वंस्यसीति। सा द्वितीयां[१३] वित्त्वा[११] न्यप्लवत॥८॥ (तृतीयाम्) इच्छस्वै[१४]वेत्यब्रवीन्नो वाव[१५] मा[१६] द्वे[१७] उध्वंस्यथ इति। सा तृतीयां[१३] वित्त्वा न्यप्लवत। सोऽब्रवीद[१७]त्र वै मोऽध्वंस्यथेति[१८]

१—द। २ कुद्यौ। ३ येप। ४ र्कसा—। ५ ह्यसु—। ६ पपरा—। ७ सप्ती। ८—ति। ९ पश्यः—। १० तम्। ११ पित्वा। १२ नास्ति सा.........न्यप्लवत। १३—यॅम्। १४ वै। १५ वा। १६ स्थान छोड़ा हुआ है, ध्वे। १७ अत्र— १८—स्यसी।

॥९॥ स यदेकयाऽग्रे समवदत[19] तस्मादेकर्चे साम। अथ यद्वे अपासेधत्तस्माद्द्वयोर्न कुर्वन्ति। अथ यत् तिसृभि[20]स्समपादयत्[21] तस्मादु तृचेसाम॥१०॥ ता अब्रवीत्पुनीध्वं न पूता वै स्थेति॥११॥ १.५६॥

अष्टादशोऽनुवाके प्रथमः खण्डः।

सा गायत्री गाथयाऽपुनीत नाराशँस्या[1]त्रिष्टुब्रैभ्या जगती। भीमम्बत[2] मलमपावधिषतेति। तस्माद्भीमलाधियो वा एताः। धियो वा इमा मलमपावधिषता[3]ति। तस्मादु भीमलाः। तस्मादु गायतां[4] नाऽभीयात्[5]। मलेन ह्येते जीवन्ति॥१॥ अथर्क्[6] सामाऽब्रवीद्ब्रहु वै किं च किं च पुमाँश्चरति। त्वमनुपुनीष्वेति। स ऊर्ध्वगणेनाऽपुनीत॥२॥ पूतानि ह वा अस्य सामानि पूता[7] ऋचः पूतानि यजूँषि पूतमनू[8]क्त[9]म्पूतं सर्वम्भवति य एवं वेद॥३॥ ताभ्यां दिशो मिथुनाय पर्यौहन्। तां सम्भाविष्य[10]न्नह्वयता[11]ऽमोऽहमस्मि सा त्वं[12] सा त्वमस्यमोऽहमिति॥४॥ तामेतदुभयतो वाचा[13]ऽत्यरिच्यत[14] हिङ्कारेण पुरस्तात्स्तोभेन मध्यतो निधनेनोपरिष्टात्। अतितिस्रो ब्राह्मणायनीस्सदृशी रिच्यते य एवं वेद॥५॥ तयोर्यस्सम्भवतो-

१९–पदू–। २० तिस्र–। २१ सम्प्–॥

१–स्योत्। २ ब। ३–थे। ४–ता। ५ ऽग्नी–। ६ र्क्। ७–तानी। ८–ता। ९ नूक्–। १०–ष्यन्त्। ११ अवचयत, अह्वयन्त। १२ साम १३–र्च। १४ त्यरूच्यते।

रूर्ध्वश्शूषोऽद्रवत (प्राणास्) ते । ते प्राणा एवोर्ध्वा अद्रवन् ॥६॥ सोऽसावादित्यस्स एष एव उदग्निरेव गी चन्द्रमा एव थम् । सामान्येव उद्दच एव गी यजूँष्येव थमित्यधिदेवतम् ॥७॥ अथाऽध्यात्मम् । प्राण एव उद्वागेव गी मन एव थम् । स एषोऽधिदेवतं चाऽध्यात्मं चोद्गीथः ॥८॥ स य एवमेतदधिदेवतं चाऽध्यात्मं चोद्गीथं वेदैतेन हास्य सर्वेणोद्गीतम्भवत्येतस्मादु एव सर्वस्मादावृश्च्यते य एवं विद्वाँसमुपवदति ॥९॥ १।५७॥

अष्टादशेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः ।

तद्यदिदमाहुः क उदगासीरिति क एतमादित्यमगासीरिति ह वा एतत्पृच्छन्ति ॥१॥ एतं ह वा एतं त्रय्या विद्यया गायन्ति। यथा वीणागाथिनो गापयेयुरेवम् ॥२॥ स एष हृदः कामानाम्पूर्णो यन्मनः । तस्यैषा कुल्या यद्वाक् ॥३॥ तद्यथा वा अपो हृदात्कुल्ययोऽपरामुपनयन्त्येवमेवैतन्मनसोऽधि वाचोद्गाता यजमानम् यस्य कामान् प्रयच्छति ॥४॥ स य उद्गातारं दक्षिणाभिराराधयति

---

१५ र्युं–। १६ द्र–। १७ ऽद्धा–। १८ गाथ्–। १९–गीथ्–। २० भवत्येति, भवन्ति ॥

१–सी । २ प्रच्छँन्त्य् । ३ त्र्य्या । ४–गायिनो, गायय्– । ५ हृद्– । ६ कूल्– । ७ यत् । ८ वात् । ९–त्र । १० अदो । ११–यँन्य,–यन्ते, –यन्त्य् । १२–ना । १३ दक्षिणोभि । १४ राध्–।

तं सा कुल्यो[६]ऽपधावति । य उ एनं नाऽऽराधयति स उ तामपि-हन्ति ॥५॥ अथ वा अतः[१५] प्रत्तिश्चैव[१६] प्रतिग्रहश्च । तद्धमामिति[१७] वै प्रदीयते । तद्वाचा यजमानाय प्रदेयम्मनसाऽऽत्मने[१८] । तथा ह सर्वं न प्रयच्छति ॥६॥ तद्यदिदं सम्भवतो रेतोऽसिच्यत[१९] तदशयत[२०] । यथा हिरण्यमविकृतं[२१] लेलायदेवम् ॥७॥ तस्य सर्वे देवा ममत्विन आसन्मम ममेति । तेऽब्रुवन्वीदं करवामहा इति । तेऽब्रुवञ्छ्रेयो[२२] वा इदमस्मत् । आत्मभिरेवैनाद्विकरवामहा इति ॥८॥ तदात्मभिरेव व्यकुर्वत । तेषां वायुरेव हिङ्कार आसाऽग्निः प्रस्ताव इन्द्र आदि-स्सोमबृहस्पती[२३] उदुगीथोऽश्विनौ प्रतिहारो विश्वे देवा उपद्रवः प्रजापतिरेव निधनम् ॥९॥ एता वै सर्वा देवता एता हिरण्यम्[२४] । अस्य सर्वाभिर्देवताभिस्स्तुतम्भवति य एवं वेद । एताभ्य उ एव स सर्वाभ्यो देवताभ्य आवृश्च्यते य एवं विद्वाँसमुपवदति ॥१०॥ १।५८॥

अष्टादशोऽनुवाके तृतीयः खण्डः ।

अथ ह ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयः कुरु[१]ञ्जगामाऽभिप्रतारिणं[२] काक्ष-सेनिम् । स हाऽस्मै मधुपर्कं ययाच ॥१॥ अथ हास्य वैभपद्य[३] पुरो-

---

१५ अधः । १६ प्रतिश् । १७ धुं- । १८ आत्- । १९ सिच्य्- । २० दश्- । २१ अपि-, अपितृतं । २२ या । २३ सोमाबृ-ह । २४ हिरण्य ॥

१ कु-, आरिन् । २ एक में यहां हि समाप्ति है । ३-य ।

हितोऽन्ते निषसाद शौनकः । तं हाऽनामन्त्र्य[4] मधुपर्कम्पपौ ॥२॥ तं होवाच किं विद्वान्नो दाल्भ्याऽनामन्त्र्य मधुपर्कम्पिबसीति । सामवैर्यम्प्रपद्येति[5] होवाच ॥३॥ तं ह तत्रैव[6] पप्रच्छ यद्वा यौ तद्वेत्था३इति । हिङ्कारो वा अस्य स इति ॥४॥ यदग्नौ तद्वेत्था३-इति । प्रस्तावो वा अस्य स इति ॥५॥ यदिन्द्रे तद्वेत्था३इति । आदिर्वा अस्य स इति ॥६॥ यत्सोमबृहस्पत्योस्तद्वेत्था[7]३इति । उद्-गीथो वा अस्य स इति ॥७॥ यदश्विनोस्तद्वेत्था३इति । प्रतिहारो वा अस्य स इति ॥८॥ यद्विश्वेषु[8] देवेषु[9] तद्वेत्था३इति । उपद्रवो वा अस्य स इति ॥९॥ यत्प्रजापतौ तद्वेत्था३इति । निधनं वा अस्य तदिति होवाच । अर्षेयं वा अस्य तद्बन्धुता वा अस्य[10] सेति ॥१०॥ स होवाच नमस्तेऽस्तु भगवो विद्वानपा मधुपर्कमिति ॥११॥ अथ हेबरः पप्रच्छ किं देवत्यं[11] सामवैर्यम्प्रपद्येति[12]। यद्देवत्या-सु स्तुवत इति होवाच तद्देवत्यमिति ॥१२॥ तदेतत् साध्वेव मत्युक्तम्[13] । व्याप्तिर्वा अस्यैषेति होवाच ब्रूहेवेति । मेदं ते नमो-ऽकर्मेति होवाच । मैव नोऽतिप्राप्तीरिति ॥१३॥ स होवाचाऽप्रत्त्यं

४—मन्त्रः । ५ सामवैर्य्या, 'र' रहित । ६ तत्र । ७ सोमाब्— । ८ 'द्—' का पुनर्लेख । ९ नास्ति । १० अन्य । ११—वत्या । १२ साम्नवैय्या । १३—उत्तम ।

वाव त्वा देवताममर्त्यं वाव त्वा देवतायै देवताः । वाग्देवत्यं साम वाचो मनो देवता मनसः पशवः पशूनामोषधय ओषधीनामापः । तदेतदद्भ्यो[14] जातं सामाऽप्सु प्रतिष्ठितमिति ॥१४॥ १।५६॥

अष्टादशेऽनुवाके चतुर्थः खण्डः ।

देवासुरा अस्पर्धन्त । ते देवा मनसोद्गायन्[1] । तदेषामसुरा अभिद्रुत्य[2] पाप्मना समसृजन्[3] । तस्माद्धु किं च किं च मनसा ध्यायति । पुण्यं चैनेन ध्यायति पापं च ॥१॥ ते वाचोदगायन् । तां तथैवाऽकुर्वन्[4][5] । तस्माद्धु किं च किं च वाचा वदति । सत्यं[6] चैनया[7] वदत्यनृतं च ॥२॥ ते चक्षुषोदगायन् । तत्तथैवाऽकुर्वन् तस्माद्धु किं च किं च चक्षुषा पश्यति । दर्शनीयं चैनेन पश्यत्य दर्शनीयं च ॥३॥ ते श्रोत्रेणोदगायन् । तत्तथैवाऽकुर्वन् । तस्माद्धु किं च[8] किं च[8] श्रोत्रेण शृणोति । श्रवणीयं चैनेन शृणोत्यश्रवणीयं च ॥४॥ तेऽपानेनोदगायन् । तं तथैवाऽकुर्वन् । तस्माद्धु किं च किं चाऽपानेन जिघ्रति । सुरभि चैनेन जिघ्रति दुर्गन्धि च ॥५॥ ते प्राणेनोदगायन्[9] । अथासुरा आद्रवँस्तथा करिष्याम इति मन्यमानाः ॥६॥ स यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वँसेतैवमेवाऽसुरा

---

१४ भ्यो ।

१ ऽगाय्- । २-द्रुत्य अथवा-द्रुत्य । ३-सृज्- । ४ वा । ५ कुर्- । ६-त्य । ७ चै । ८ नास्ति । ९-गात् ।

व्यध्वँसन्त[10] । स एषोऽश्माऽऽखणो[11] यत्प्राणः ॥७॥ स यथाऽश्मान-
[12]माखणमृत्वा लोष्टो विध्वँसत एवमेव स विध्वँसते य एवं विद्वाँ-
समुपवदति ॥८॥ १।६०॥

अष्टादशेऽनुवाके पञ्चमः खण्डः । अष्टादशोऽनुवाकस्समाप्तः ।

[इति प्रथमोऽध्यायः ।]

—————:०:—————

---

१० सते, न्ता । ११–णों । १२ आखोम ।

[अथ द्वितीयोऽध्यायः ।]

देवानां वै षडुद्गातार आसन् वाक् च मनश्च चक्षुश्च श्रोत्रं चाऽपानश्च प्राणश्च ॥१॥ तेऽध्रियन्त तेनोद्गात्रा दीक्षामहै येनाऽपहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमियामेति ॥२॥ तेऽब्रुवन् वाचोद्गात्रा दीक्षामहा इति । ते वाचोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेव वाचा वदति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान्देवेभ्यः ॥३॥ ताम्[1]पाप्माऽन्वसृज्यत । स[2] यदेव वाचा पापं वदति स एव स पाप्मा ॥४॥ तेऽब्रुवन् न वै नोऽयम् मृत्युं[3] न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । मनसोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥५॥ ते मनसोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेव मनसा ध्यायति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान्देवेभ्यः ॥६॥ तत्पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव मनसा पापं ध्यायति स एव स पाप्मा ॥७॥ तेऽब्रुवन्[4] नो न्वाव[5] नोऽयम् मृत्युं[3] न पाप्मानमत्यवाक्षीत्[6] । चक्षुषोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥८॥ ते चक्षुषोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेव चक्षुषा पश्यति तदात्मन[7] आगायदथ य इतरे कामास्तान्देवेभ्यः ॥९॥ तत्पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव चक्षुषा पापम्पश्यति (स एव स पाप्मा) ॥१०॥ तेऽब्रुवन्नोन्वाव

१-म । २ 'य' अधिक है । ३-त्यु । ४ब्रवीन् । ५ न्व । ६ अवत्यव्-। ७-मान्-।

नोऽयम्मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । श्रोत्रेणोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥११॥ ते श्रोत्रेणोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेव श्रोत्रेण शृणोति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान्देवेभ्यः ॥१२॥ तम्पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव श्रोत्रेण पापं शृणोति स एव स पाप्मा ॥१३॥ तेऽब्रुवन्नो न्वाव नोऽयम् मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । अपानेनोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥१४॥ तेऽपानेनोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेवाऽपानेनाऽपानिति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान्देवेभ्यः ॥१५॥ तम्पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेवाऽपानेन पापं गन्धमपानिति स एव स पाप्मा ॥१६॥ तेऽब्रुवन्नो न्वाव नोऽयम्मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । प्राणेनोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥१७॥ ते प्राणेनोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेव प्राणेन प्राणिति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान्देवेभ्यः ॥१८॥ तम्पाप्मा नाऽन्वसृज्यत । न ह्येतेन प्राणेन पापं वदति न पापं ध्यायति न पापम्पश्यति न पापं शृणोति न पापं गन्धमपानिति ॥१९॥ तेनाऽपहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमायन् । अपहत्य हैव मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमेति य एवं वेद ॥२०॥ २१॥

प्रथमेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

---

८ अपानिति ।

सा या सा वागासीत्सोऽग्निरभवत् ॥१॥ अथ यत्तन्मन आसीत् स चन्द्रमा अभवत् ॥२॥ अथ यत्तच्चक्षुरासीत् स आदित्योऽभवत् ॥३॥ अथ यत्तच्छ्रोत्रमासीत्ता इमा दिशोऽभवन्। ता उ एव विश्वेदेवाः ॥४॥ अथ यस्सोऽपान आसीत्स बृहस्पतिरभवत्। यदस्यै वाचो बृहत्यै पतिस्तस्माद्बृहस्पतिः ॥५॥ अथ यस्स प्राण आसीत्स प्रजापतिरभवत्। स एष पुत्री प्रजावानुद्गीथो[1] यः प्राणः। तस्य स्वर एव प्रजाः। प्रजावान्भवति य एवं वेद ॥६॥ तं हैतमेके प्रसत्तमेव गायन्ति प्राणा३प्राणा३प्राणा३ हुम्भा ओवा इति ॥७॥ तदु होवाच शाट्यायनिस्तत एतमर्हति प्रसत्तं गातुम्। यद्वाव वाचा करोति तदेतदेवाऽस्य कृतम्भवतीति ॥८॥ अथ वा अत[2] अत्स्वाग्नेरेव प्रजातिः। स यद्धिङ्करोत्यभ्येव तेन क्रन्दति[3]। अथ यत्प्रस्तौ[4]त्येव तेन प्लवते। अथ यदादिमादत्ते रेत एव तेन सिञ्चति। अथ यदुद्गायति रेत एव तेन सिक्तं सम्भावयति[5]। अथ यत्प्रतिहरति रेत एव तेन सम्भूतम्प्रवर्धयति। अथ यदुपद्रवति रेत एव तेन प्रवृद्धं विकरोति। अथ यन्निधनमुपैति रेत एव तेन विकृतम्प्रज-

---

१ यत्। २ अतम, अथ। ३ कुर्वति। ४ प। ५-भेद-, नास्ति प्रति। अथ यत्प्रतिहरति।

नयाति । सैषर्क्साम्नोः प्रजातिः ॥९॥ स य एवमेतामृक्साम्नोः प्रजातिं वेद प्र हैनमृक्सामनी जनयतः ॥१०॥ २१२॥

प्रथमेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः । प्रथमोऽनुवाकस्समाप्तः ॥

---:०:---

एष एवेदमग्र आसीत्[१] एष तपति । स एष सर्वेषाम्भूतानां[२] तेजो हर इन्द्रियं वीर्यमादायोर्ध्व उदक्रामत ॥१॥ सोऽकामयतेकमेवाऽक्षरं स्वादु मृदु[३] देवानां वनामेति[४][५] ॥२॥ स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वैकमेवा[६]ऽक्षरमभवत्[७] ॥३॥ तं देवाश्चर्षयश्चोपसमैप्सन् । अथैषोऽसुरान्भूतहनोऽसृजततस्य पाप्मनोऽनन्वागमाय ॥४॥ ते वाचोपसमैप्सन् । ते वाचं समारोहन् । तेषां वाचम्पर्यादत्त । तस्मात्पर्यादत्ता वाक् । सत्यं च ह्येनया वदत्यनृतं च ॥५॥ तम्मनसोपसमैप्सन् । ते मनस्समारोहन् । तेषाम्मनः पर्यादत्त । तस्मात्पर्यादत्तम्मन[ः]स् । पुण्यं च ह्येनेन ध्यायति पापं च ॥६॥ तं चक्षुषोपसमैप्सन् । ते चक्षुस्समारोहन् । तेषां चक्षुः पर्य्यादत्त । तस्मात्पर्या[८]त्तं चक्षुः । दर्शनीयं च ह्येनेन पश्यत्यदर्शनीयं च ॥७॥

---

९ साम्नोः, क्साम्नोः ।

१ स । २ न्था । ३ मदु । ४ नास्ति । ५ प्रति । ६ पेवा । ७ 'उदेवानाम' पूर्व से पुनः है । ८ पर्य्यत्तं ।

तं श्रोत्रेणोपसमैप्सन् । ते श्रोत्रं समारोहन् । तेषां श्रोत्रम्पर्यादत्त । तस्मात्पर्यात्तं[6] श्रोत्रम् । श्रवणीयं चैनेन शृणोत्यश्रवणीयं च ॥८॥ तमपानेनोपसमैप्सन् । तेऽपानं समारोहन् । तेषामपानम्पर्यादत्त । तस्मात्पर्यात्तोऽपानः । सुरभि च ह्येनेन जिघ्रति दुर्गन्धि च ॥९॥ तं प्राणेनोपसमैप्सन् । तं प्राणेनोपसमाप्नुवन् ॥१०॥ अथाऽसुरा अभूतहन आद्रवमेहयिष्याम इति मन्यमानाः ॥११॥ स यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेतैवमेवाऽसुरा व्यध्वंसन्त । स एषोऽश्माऽऽखणो यत्प्राणः ॥१२॥ स यथाऽश्मानमाखणमृत्वा लोष्टो विध्वंसत एवमेव स विध्वंसते य एवं विद्वांसमुपवदति ॥१३॥ ८।२॥

इति तृतीयेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

स एष वशी दीक्षाग्र उद्गीथो यत्प्राणः[1] । एष हीदं सर्वं वशेकुरुते ॥१॥ वशी भवति वशे[2] स्वान्कुरुते य एवं वेद । अस्य ह्यसावग्रे दीप्यते[3]३ अमुष्य[4] वासः ॥२॥ तं हैतमुद्गीथं शाट्यायनिराचष्टे वशी दीक्षाग्र इति । दीक्षाग्रा ह वा अस्य कीर्तिर्भवति य एवं वेद ॥३॥ आभूतिरिति कारीरादयः । प्राणं वा अनुप्रजाः पशव आभवन्ति । स य एवमेतमाभूतिरि[5]त्युपास्त ऐव प्राणेन प्रजया पशुभिर्भवति ॥४॥

---

६ पर्याप्त, पर्य्याप्तं ।

१ एषां तं ह्येदं सर्वं वशेकुरुते ऐसा पाठ देते हैं । २—शो । ३ ऽमुष्—। ४ वदः ।

सम्भूति[5]रिति सात्ययज्ञिः । प्राणं वा अनु प्रजाः पशवस्सम्भवन्ति । स य एवमेतं सम्भूतिरित्युपास्ते सम्मे [व] प्राणेन प्रजया पशुभिर्भवति ॥५॥ प्रभूतिरिति शैल[6]नः । प्राणं वा अनु प्रजाः पशवः प्रभवन्ति । स य एवमेतत्प्रभूतिरित्युपास्ते प्रैव प्राणेन[7] प्रजया पशुभिर्भवति ॥६॥ भू[8]तिरिति भाल्लविनः । प्राणं वा अनु प्रजाः पशवो भवन्ति । स य एवमेतद्भूतिरित्युपास्ते भवत्येव प्राणेन प्रजया पशुभिः ॥७॥ आरोधो[9]ऽनपरुद्ध इति पार्ष्णिश्शैलनः । एष ह्यन्यमपरुणाद्धि[10] नैतमन्यः । एष ह[11] वाऽस्य द्विषन्तम्भ्रातृव्यम[12]परुणाद्धि य एवं वेद ॥८॥२॥

द्वितीयेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः ।

एकवी[1]र इ[2]त्यारुणो[3]दः । एको ह्येवैष वीरो यत्प्राणः । आ हाऽस्यैको वीरो वीर्यवाञ्जायते य एवं वेद ॥१॥ एकपुत्र इति चैकितानेयः । एको[4] ह्येवैष पुत्रो यत्प्राणः ॥२॥ स उ एव द्विपुत्र इति । द्वौ हि प्राणापानौ ॥३॥ स उ एव त्रिपुत्र[5] इति । त्रयो हि प्राणोऽपानो व्यानः ॥४॥ स उ एव चतुष्पुत्र इति । चत्वारो हि प्राणोऽपानो

५–म्भूर् । ६ शल्कि– । ७ 'प्रजया' अधिक है । ८ भूर् । ९ आरोद्धा । १०–णाद्धि । ११ से । १२–न्त । १३–र्वेन्नू– ।

१–ह । २ त्य् । ३–णय, 'एकं' के स्थान में सर्वत्र 'एका' । ४–य । ५ द्विप्– ।

व्यानस्समानः ॥५॥ स उ एव पञ्चपुत्र इति। पञ्च हि प्राणो[6]ऽपानो व्यानस्समानोऽवानः ॥६॥ स उ एव षट्पुत्र इति। षड्ढि[7] प्राणोऽपानो व्यानस्समानोऽपान उदानः ॥७॥ स उ एव सप्तपुत्र इति सप्त ह्रीमे शीर्षण्याः प्राणाः ॥८॥ स उ एव नवपुत्र इति सप्त हि शीर्षण्या[8]ः प्राणा द्वाववाञ्चौ ॥९॥ स उ एव दशपुत्र इति। सप्तशीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ नाभ्यां दशमः ॥१०॥ स उ एव बहुपुत्र[9] इति। एतस्य[10] हीयं सर्वाःप्रजाः ॥११॥ एतं ह स्म वैतदुद्गीथं विद्वाँसः पूर्वेब्राह्मणाः कामागायिन[11] आहुः कति ते पुत्रानागास्याम इति ॥१२॥२५॥

द्वितीयेऽनुवाके तृतीयः खण्डः।

स यदि ब्रूयादेकं[1] म आगायेति प्राण उद्गीथ इति विद्वानेकम्मनसा ध्यायेत्। एको हि प्राणः। एकोहाऽस्याऽऽजायते ॥१॥ स यदि ब्रूयाद्द्वौ म आगायेति प्राणउद्गीथ इत्येव विद्वान्द्वौ मनसा ध्यायेत्। द्वौ[2] हि प्राणापानौ[3] द्वौ[2] देवाऽस्याऽऽजायेते[4]॥२॥स यदि ब्रूयात्त्रीन्म[5] आगायेति प्राणउद्गीथ इत्येव विद्वाँस्त्रीन्मनसा ध्यायेत्। त्रयो हि प्राणो

६—ना। ७ अभि। ८—ष्वां। ९ बहुपुत्र। १० यम, दयम। ११—गीन॥

१ एक—। २ त्रयो। ३ 'व्यानः' अधिक है। ४ 'स हैवाऽस्याऽऽजायन्ते' अधिक है। ५ मन।

ऽपानोव्यानः। त्रयो हैवाऽस्याऽऽजायन्ते ॥३॥ स यदि ब्रूयाच्चतुरो म आगायेति प्राणा उद्गीथ इत्येव विद्वाँश्चतुरो मनसा ध्यायेत्। चत्वारो हि प्राणोऽपानो व्यानस्समानः। चत्वारो हैवास्याऽऽजायन्ते ॥४॥ स यदिब्रूयात्पञ्च म आगायेति प्राणाउद्गीथइत्येव विद्वान्पञ्चमनसा ध्यायेत्। पञ्चहिप्राणोऽपानो व्यानस्समानोऽवानः। पञ्च हैवाऽस्याऽऽजायन्ते ॥५॥ स यदि ब्रूयात् षण्म आगायेतिप्राणाउद्गीथ इत्येव विद्वान् षण्मनसा ध्यायेत्। षाड्वै प्राणोऽपानोव्यानस्समानोऽवान उदानः। षड्ढैवाऽस्याऽऽजायन्ते ॥६॥ स यदि ब्रूयात्सप्त म आगायेति प्राणाउद्गीथ इत्येव विद्वान् सप्तमनसा ध्यायेत्। सप्त हीमे शीर्षण्याः प्राणाः। सप्त हैवाऽस्याऽऽजायन्ते ॥७॥ स यदि ब्रूयान्नव म आगायेति प्राणाउद्गीथ इत्येव विद्वान्नव मनसा ध्यायेत्। सप्त शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ। नव हैवाऽस्याऽऽजायन्ते ॥८॥ स यदिब्रूयादश म आगायेति प्राणाउद्गीथ इत्येव विद्वान्दश मनसा ध्यायेत्। सप्त शीर्षण्याः प्राणा द्राववाञ्चौ नाभ्यां दशमः। दश हैवाऽस्याऽऽजायन्ते ॥९॥ स यदिब्रूयात्सहस्रम्म आगायेति प्राणाउद्गीथ इत्येव विद्वान् सहस्रम्मनसा ध्यायेत्। सहस्रं हैत आदित्यरश्मयः। तेऽस्य पुत्रः। सहस्रंहैवाऽस्याऽऽजायन्ते ॥१०॥ एवं हैवैतमुद्गीथ

६ नास्ति। स यदि·······व्यानस्स। ७ भि। ८ दे। ९ द्रा। १० स। ११ ह।

न्यर आस्णारःकदीवांस्त्रसदस्युरिति पूर्वे महाराजाऽश्रोत्रियास्तद्-
सत्तुत्रसुरानिषेदुः । ते ह सर्व एव सहस्रपुत्रा आसुः ॥१॥ स य एवं
वेद सहस्रं हैवाऽस्य पुत्रा भवन्ति ॥१२॥ २।६॥

द्वितीयेऽनुवाके चतुर्थः खण्डः । द्वितीयोऽनुवाकस्समाप्तः ।

शर्यातो वै मानवः प्राच्यां स्थल्यामयजत । तस्मिन् ह भृगा-
न्युद्गीथेऽपित्वमीषिरे ॥१॥ तं देवा बृहस्पतिनोद्गात्रा दीक्षामहा
इति पुरस्तादागच्छन्नयं त उद्गायत्विति । यम्येनाऽऽजद्विषेणा
पितरो दक्षिणतोऽयं त उद्गायत्विरुशनसा काव्येनाऽसुराः
पश्चादयं त उद्गायत्विरयास्येनाऽऽङ्गिरसेन मनुष्या उत्तरतो-
ऽयं त उद्गायत्विति ॥२॥ स हेतांचक्रे हन्तेनान् पृच्छानि
कियन्तो वा एक ईशे कियत एकः कियत एक इति ॥३॥ स होवाच
बृहस्पतिं यन्मेत्वमुद्गायेः किं ततस्स्यादिति ॥४॥ स होवाच देवे-
ष्वेव श्रीस्स्याद्देवेष्वीशा स्वर्गमुत्वां लोकं गमयेयमिति ॥५॥ अथ
होवाच यमं जद्विषं यन्मे त्वमुद्गायेः किं ततस्स्यादिति ॥६॥ स

---

१२ ऊँग्र । १३ यद् ।

१ शैव्या- २ स्थालयाम् । ३ अजेयत । ४ ऽपित्वम् ।
५ पेषिरे । ६ विश्व- । ७ दक्षिणतो । ८ कांव्येना । ९-रां १० श्चातः ।
११ य-ांङ्गिरसेन', अयंडिस्येना । १२ कियं । १३-तिः । १४ 'अयम्' अधिक
है । १५ नास्ति, स होवाच .... ततस्स्यादिति ।

होवाच पितृष्वेव श्रीस्स्यात्पितृष्वीशा स्वर्गमु त्वां लोकं गमयेयमिति ॥७॥ अथ होवाचोशनसं काव्यं[16][17] यन्मे त्वमुद्गायेः किं ततस्स्यादिति ॥८॥ स होवाचाऽसुरेष्वेव श्रीस्स्यादसुरेष्वीशा स्वर्गमु[18] त्वां लोकं गमयेयमिति ॥९॥ अथ होवाचाऽयास्यमाङ्गिरसं यन्मे त्वमुद्गायेः[19] किं ततस्स्यादिति ॥१०॥ स होवाच देवानेव देवलोके दध्याम्मनुष्या-[20]न्मनुष्यलोके पितॄन्[21] पितृलोके नुदेयाऽस्माल्लोकादसुरान्[22] स्वर्गमु त्वां लोकं गमयेयामिति ॥११॥२।७॥

तृतीयेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

स होवाच त्वं मे भगव उद्गाय य एतस्य सर्वस्य यशो[ऽसी]ति ॥१॥ तस्य हाऽयास्य एवोज्जगौ । तस्मादुद्गाता इत उत्तरतो निवेशनं लिप्सेत । एतद्ध नाऽऽरुद्ध निवेशनं यदुत्तरतः ॥२॥ उत्तरत आगतो यास्य आङ्गिरसश्शर्यातस्य[4] मानवस्योज्जगौ । स प्राणेन देवान्देवलोके ऽदधादपानेन मनुष्यान्मनुष्यलोके व्यानेन पितॄन्[1] पितृलोके हिङ्कारेण वज्रेणाऽस्माल्लोकादसुराननुदत ॥३॥ तान् होवाच दूरं गच्छतेति । स दूरो ह नाम लोकः। तं ह जग्मुः। त एतेऽसुरा असम्भाव्यम्[1]पराभूताः ॥४॥ छन्दोभिरेव प्राणा

१६ य । १७ जे । १८-शा: । १९ न्वं । २०-ध्यात् । २१-तॄन् ।
२२ 'ड' अधिक है । २३ है ॥
१-शास । २-तॄन् । ३ असंख्येयम-।

शय[४]तिम्मानवं स्वर्गं लोकं गमयांचकार ॥५॥ ते होचुरसुरा एत[५]ं
वेदाम यो नोऽयामित्थमधत्तेति। तत[५] आगच्छन्[६]। तमेवाऽपश्यन् ॥६॥
तेऽब्रुवन्नयं वा आस्य इति। यदब्रुवन्नयं वा आस्य इति तस्मादय-
मास्यः। अयमास्यो[७] ह वै नामैषः। तमयास्य इति परोक्षमाच-
क्षते ॥७॥ स प्राणो वा अयास्यः। प्राणो ह वा एनान् स
नुनुदे ॥८॥ स य एवं विद्वानुद्गायति प्राणेनैव देवान्देवलोके
दधात्यपानेन[८] मनुष्यान्[१०]मनुष्यलोके व्यानेन पितॄन्[२] पितृलोके
हिङ्कारेणैव[९] वज्रेणाऽस्माल्लोकाद्द्विषन्तम्भ्रातृव्यं नुदते ॥९॥२॥८॥

तृतीयेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः।

तं ह ब्रूयाद्दूरं गच्छेति। स यमेव लोकमसुरा अगच्छंस्तं[१] हैव
गच्छति ॥१॥ छन्दोभिरेव वाचा यजमानं स्वर्गं लोकं गमयति ॥२॥
ता एता व्याहृतयः।[२] ओमिति वाग्[इति]भूर्भुवस्स्वरित्य[उदिति]॥३॥
तद्यस्मेति तत्[३]प्राणस्तदयं लोकस्तदिमं लोकमस्मिँल्लोक आभजति ॥४॥
एष्पानस्तदसौ लोकस्तदमुं लोकममुष्मिँल्लोक आभजति ॥५॥
वागिति तद्ब्रह्म तदिदमन्तरिक्षम ॥६॥ भूर्भुवस्स्वरिति सा त्रयी-
विद्या ॥७॥ उदिति सोऽसावादित्यः। तद्यदुदित्युदिव श्लेष-

४ शय्या-। ५ त। ६-च्छन्। ७-अस्यो। ८ पान्-। ९ पर्हिंकृ-। १०-ष्यान्॥

१-आ। २ स्या-। ३ सत्।

यति[४] ॥८॥ तद्यदेकमेवाऽभिसम्पद्यते तस्मादेकवीरः । एको ह तु सन्वीरो वीर्यवान् भवति । आहाऽस्यैको[५] वीरो वीर्यवान्[६] जायते य एवं वेद ॥९॥ तद्ध होवाच शाट्यायनिर्बहुपुत्र एष उद्गीथ[७] इत्ये-वोपासितव्यम् । बहवो ह्येत आदित्य[८] रश्मयस्ते[९]ऽस्य पुत्राः । तस्मा-द्बहुपुत्र एष उद्गीथ इत्येवोपासितव्यमिति ॥१०॥२।९॥

तृतीयेऽनुवाके तृतीयः खण्डः । तृतीयोऽनुवाकस्समाप्तः ।

देवासुरास्समयतन्तेत्याहुः । न ह वै तद्देवासुरास्सम्येतिरे । प्रजापतिश्च ह वै तन्मृत्युश्च सम्येताते ॥१॥ तस्य ह प्रजापतेर्देवाः प्रियाः[१] पुत्रा अन्त आसुः । तेऽब्रियन्त तेनोद्गात्रा दीक्षामहै येना-ऽपहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमियामेति ॥२॥ तेऽब्रुवन्वा-चोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥३॥ ते वाचोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य[२] इदं वागागायद्यदिदं वाचा वदति यदिदं वाचा भुञ्जते ॥४॥ ताम्पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव वाचा पापं वदति स एव स पाप्मा ॥५॥ तेऽब्रुवन् न वै नोऽयम्मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत्[३] । मनसोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥६॥ ते मनसोद्गात्रा दीक्षन्त । तेभ्य इदम्मन

---

४ इत्येष्–।५–ए।६–यावान्।७–ए (इत्य)।८ आदित्यस्य।९ त ॥

१–याय।२ 'नोद्गात्रा दीक्षामहा इति' अधिक है पर 'ते' और 'भ्य' के बीच लाल रङ्ग से काटा गया है।३ अवत्य्–।

आगायद्यदिदम्मनसा ध्यायति यदिदम्मनसा भुञ्जते ॥७॥ तत्पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव मनसा पापं ध्यायति स एव स पाप्मा ॥८॥ तेऽब्रुवन्नोन्वाव नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । चक्षुषोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥९॥ ते चक्षुषोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य इदं चक्षुरागायद्यदिदं चक्षुषा पश्यति यदिदं चक्षुषा भुञ्जते ॥१०॥ तत्पाप्माऽन्वसृज्यत। स यदेव चक्षुषा पापम्पश्यति स एव स पाप्मा ॥११॥ तेऽब्रुवन्नोन्वाव नोऽयम्मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । श्रोत्रेणोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥१२॥ ते श्रोत्रेणोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य इदं श्रोत्रमागायद्यदिदं श्रोत्रेण शृणोति यदिदं श्रोत्रेण भुञ्जते ॥१३॥ तत्पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव श्रोत्रेण पापं शृणोति स एव स पाप्मा ॥१४॥ तेऽब्रुवन्नोन्वाव नोऽयं मृत्युं[४] न पाप्मानमत्यवाक्षीत्[५] । प्राणेनोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥१५॥ ते प्राणेनोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य इदं प्राण आगायद्यदिदं प्राणेन प्राणिति यदिदं प्राणेन भुञ्जते ॥१६॥ तत्पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव प्राणेन[पापं]प्राणिति स एव स पाप्मा ॥१७॥ तेऽब्रुवन्नोन्वाव नो[६]ऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत्। अनेन मुख्येन प्राणेनोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥१८॥ तेऽनेन

४-त्यु । ५ 'स' अधिक है । ६ ने ।

मुख्येन प्राणेनोद्गात्राऽदीक्षन्त ॥१६॥ सोऽब्रवीन्मृत्युरेष एषां स उद्गाता येन मृत्युमत्येष्यन्तीति[7] ॥२०॥ न ह्येतेन प्राणेन पापं वदति न पापं ध्यायति न पापम्पश्यति न पापं शृणोति न पापं गन्धमपानिति ॥२१॥ तेनाऽपहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमायन्[8]। अपहत्य हैव मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमेति य एवं वेद ॥२२॥२।१०॥

चतुर्थेऽनुवाके प्रथमः खण्डः।

स यथा हत्वा प्रमृद्याऽतीयादेवमेवैतम्मृत्युमत्यायन्[1] ॥१॥ स वाचम्प्रथमामत्यवहत्। ताम्परेण मृत्युं[2] न्यदधात्। सोऽग्निरभवत् ॥२॥ अथ मनोऽत्यवहत्[3]। तत्परेण मृत्युं[2] न्यदधात्। स चन्द्रमा अभवत्॥३॥ अथ चक्षुरत्यवहत्। तत्परेण मृत्युं[2] न्यदधात्। स आदित्योऽभवत् ॥४॥ अथ श्रोत्रमत्यवहत्। तत्परेण मृत्युं[2] न्यदधात्। ता इमा दिशोऽभवन्। ता उ एव विश्वे देवाः ॥५॥ अथ प्राणमत्यवहत्। तम्परेण मृत्युं[2] न्यदधात्। स वायुरभवत् ॥६॥ अथाऽऽत्मने[4] केवलमेवाऽन्नाद्यमागायत् ॥७॥ स एष

७-ष्य। ८ गमयन्।

१ स अधिक है, 'अत्यायन्' के स्थान में-यत्। २-त्यु। ३-न्। ४ वृथा।

एवाऽयास्यः । आस्ये[5] धीयते[6] । तस्मद्यास्यः । यद्वेवा[7] [ऽयम्] आस्य[8] रमते तस्माद्वेवाऽयास्यः[9] ॥८॥ स एष एवाऽऽङ्गिरसः । अतो हीमान्यङ्गानि रसं लभन्ते । तस्मादाङ्गिरसः[10] । यद्वेवैषा-मङ्गानां रसस्तस्मा द्वेवाऽऽङ्गिरसः ॥९॥ तं देवा अब्रुवन् केवलं वा आत्मनेऽन्नाद्यमागासीः । अनु न एतास्मिन्ननाद्य आभज[11] । एतदस्याऽनामयत्वमस्तीति[12][13] ॥१०॥ तं वै प्रविशतेति । स वा आकाशान्[14] कुरुष्वेति । स इमान् प्राणानाकाशानकुरुत[15][16] ॥११॥ तं वागेव भूत्वाऽग्निः प्राविशन्मनो[18] भूत्वा चन्द्रमाश्चक्षुर्भूत्वा ऽऽदित्यश्श्रोत्रम्भूत्वा दिशः प्राणो भूत्वा वायुः ॥१२॥ एषा वै दैवी परिषदैवी सभा दैवी संसद् ॥१३॥ गच्छाति ह वा एतां[17] दैवीम्परिषदं दैवीं सभां दैवीं[17] संसदं य एवं वेद ॥१४॥२॥११॥

चतुर्थेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः ।

यत्रो ह वैक चैता[1] देवता निस्पृशन्ति न हैव तत्र कश्चन पाप्मान्यङ्गः परिशिष्यते ॥१॥ स विद्यान्नेह कश्चन पाप्मान्यङ्गः परिशेक्ष्यते[2] सर्वमेवैता[3][4] देवताः पाप्मानं निधक्ष्यन्तीति । तथा हैव

---

५ आसे । ६ ध्यति । ७ पर्ग । ८ स्ये । ९-ऽयास्यः । १० अङ्ग- । ११ अः । १२ आमयत्वम् । १३ असी । १४ आकाशात् । १५ आशासनम् । १६ कूरुत । १७ '-ं' नास्ति । १८ प्रवी-॥

१ चे । २ चते । ३ एवम् । ४ एता ।

भवति ॥२॥ य उ ह वा एवंविदमृ[5]च्छति[6] यथैता देवता ऋत्वा नीयादेवं न्येति[7]। एतासु हैवेनं देवतासु प्रपन्नमेतासु वसन्तमुपवदाति ॥३॥ तस्य हैतस्य नैव काचनाऽऽर्तिरा[8]स्ति य एवं वेद। य एवैनमुपवदाति स आर्तिमा[9]र्च्छति ॥४॥ स य ए[10]नमृच्छादेव ता देवता उपसृत्य ब्रूयादयम्माऽऽरत्[11] स इमामार्तिं[12] न्येत्विति। तां हैवाऽऽर्तिं न्येति ॥५॥ यावदावासा[13] उ हाऽस्येमे प्राणा अस्मिँलोक एतावदावासा[13] उ हाऽस्यैता देवता अमुष्मिँलोके भवन्ति ॥६॥ तस्मादु हैवं विद्वान्नैवाऽगृहतायै[14] बिभीयान्नाऽलोकतायै। एता मे देवता अस्मिँलोके[15] गृहान् करिष्यन्ति। एता अमुष्मिँलोके भवन्ति। तस्मादु लोकम्प्रदास्यन्तीति[16] ॥७॥ तस्मादु हैवं विद्वान्नैवाऽगृहतायै बिभीयान्नाऽलोकतायै। एता मे देवता अस्मिँलोके गृहेभ्यो गृहान् करिष्यन्ति स्वेभ्य[17] आयतनेभ्य इति हैव विद्याद् [एता] देवता[18] अमुष्मिँलोके लोकम्प्रदास्यन्तीति ॥८॥ तस्मादु हैवं

५–विद् वा विद। ६ दुच्छति। ७ नेति। ८–तीर्। ९ आच्छति।
१० एम। ११ रात्। १२ अत्ति। १३–दावशा। १४ ग्रह–। १५ अस्मिल्।
१६ प्रवदा–। १७ 'आयतनेभ्य' अधिक है। १८ एव ता॥

विद्वान्नैवाऽस्पृहतायै बिभीयान्नाऽलोकतायै एता म एतदुभयं संनंस्यन्तीति हैव विद्यात् । तथा हैव भवति ॥६॥२।१२॥

चतुर्थेऽनुवाके तृतीयः खण्डः । चतुर्थोऽनुवाकस्समाप्तः ।

देवा वै ब्रह्मणो वत्सेन[1] वाचमदुहन् । अग्निर्ह वै ब्रह्मणो वत्सः ॥१॥ सा या सावाग्ब्रह्मैव तत् । अथ योऽग्निर्मृत्युस्सः ॥२॥ तामेतां वाचं यथा धेनुं वत्सेनोपसृज्य[2] प्रत्तां दुहीतैवमेव देवा वाचं सर्वान्कामानदुहन्[3] ॥३॥ दुहे[4] ह वै वाचं सर्वान्कामान्य एवं वेद । स हैषोऽनानृतो वाचं देवीमुदिन्धे[5] वद वद वदेति ॥४॥ तद्यदिह[6] पुरुषस्य पापं कृतम्भवति तदाविष्करोति । यदिहैनदपि रहसीव कुर्वन्मन्यते[7]ऽथ[8] हैवदाविरेव करोति । तस्माद्धाव पापं न कुर्यात्[9] ॥५॥२।१३॥

पञ्चमेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

एष उ ह वाव देवानां नेदिष्ठमुपचर्यो यदग्निः ॥१॥ तं साधूपचरेत् । य एनमस्मिँल्लोके साधूपचरति[1] तमेषोऽमुष्मिँल्लोके

---

१ पत्सेन, पत्सेन । २ वत्त- । ३-र । ४ जहे । ५ उदिन्धे । ६ ममिह । ७-त । ८ अथ- । ९ 'एष उ ह वा' दूसरे अनुवाक का यहां अधिक है ॥

१ चरति ।

साधूपचरति । अथ य एनमस्मिँल्लोके नाऽऽद्रियते तमेषोऽमुष्मिँ-
ल्लोके नाऽऽद्रियते । तस्माद्वा अग्निं साधूपचरेत् ॥२॥ तं नैव
हस्ताभ्यां स्पृशेन्न पादाभ्यां न दण्डेन[२] ॥३॥ हस्ताभ्यां स्पृशति
यदस्याऽन्तिकमवनेनिक्ते । अथ यदभिप्रसारयति तत्पादा-
भ्याम् ॥४॥ स एनमास्पृष्ट ईश्वरो दुर्धायां धातोः । तस्माद्वा
अग्निं साधूपचरति । सुधायां हैवैनं दधाति ॥६॥२।१.४॥

पञ्चमेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः ।

एष उ ह वाव देवानाम्महाशनतमो यदाग्निः ॥१॥ तस्य
त्यम[१]ददानो[२]ऽश्नीयात् । यो वै महाशनेऽनश्नत्यश्नातीश्वरो हैनम-
भिषङ्क्तोः[३]। पूर्तिमिव[४][५] हाऽश्नीयात्[६] ॥२॥ अथो ह प्रोक्तेऽशने ब्रूयात्
समिन्त्स्वाऽग्निमिति । स यथा प्रोक्तेऽशने श्रेयाँसम्परिवेष्टवै
ब्रूयात्तादृक् तत्[७] ॥३॥ एतदु ह वाव साम यद्वाक् । यो वै चक्षु-
स्साम श्रोत्रं सामेत्युपास्ते न[८] ह तेन करोति ॥४॥ अथ य[९]
आदित्यस्साम चन्द्रमास्सामेत्युपास्ते न[८] हैव तेन करोति ॥५॥
अथ यो वाक् सामेत्युपास्ते स एवाऽनुष्ठ्या साम वेद । वाचा हि

---

२ तखडेनम, तपढेनम ।

१ प्र-। २ ददासीनो । ३ अभिष(ञ)क्तारः । ४-हर । ५ इवमिव । ६ ऽश्नी- । ७ तम । ८ ना । ९ यद् ।

साम्नाऽऽर्त्विज्यं क्रियते ॥६॥ स यो वाचस्स्वरो जायते सोऽग्निर्वाग्घैव वाक् । तदै[10]कधा साम भवति ॥७॥ स य एवमेतदेकधा साम भवद्वेदैवं हैतदेकधा साम भवतीत्येकधैव श्रेष्ठस्स्वानाम्भवति ॥८॥ तस्मादु हैवंविदमेव साम्नाऽऽर्त्विज्यं कारयेत । स ह वाव साम वेद य एवं वेद ॥९॥२।१५॥

पञ्चमेऽनुवाके तृतीयः खण्डः । पञ्चमोऽनुवाकस्समाप्तः ॥

---

१० एक—।

[तृतीयोऽध्यायः ।]

एका ह वाव कृत्स्ना देवताऽर्धदेवता एवाऽन्याः । अयमेव योऽयम्पवते ॥१॥ एष एव सर्वेषां देवानां ग्रहाः ॥२॥ स हैषोऽस्तं नाम । अस्तमिति हेह पश्चाद्[1]ग्रहानाचक्षते ॥३॥ स यदादित्योऽस्तमगादिति ग्रहानगादिति हैतत् । तेन सोऽसर्वः । स एतमेवाऽप्येति ॥४॥ अस्तं चन्द्रमा एति । तेन सोऽसर्वः । स एतमेवाऽप्येति ॥५॥ अस्तं नक्षत्राणि यन्ति । तेन तान्यसर्वाणि । तान्येतमेवाऽपियन्ति ॥६॥ अन्वग्निर्गच्छति । तेन सोऽसर्वः । स एतमेवाऽप्येति ॥७॥ एत्यहः । एति रात्रिः[2] । तेन ते असर्वे । ते एतमेवाऽपीतः[3] ॥८॥ मुह्यन्ति दिशो न वै ता[4] रात्रिम्प्रज्ञायन्ते । तेन ता असर्वाः । ता एतमेवाऽपियन्ति ॥९॥ वर्षति च पर्जन्य उच्च गृह्णाति[5] । तेन सोऽसर्वः । स एतमेवाऽप्येति ॥१०॥ क्षीयन्त आप एवमोषधय[6] एवं वनस्पतयः । तेन तान्यसर्वाणि । तान्येतमेवाऽपियन्ति ॥११॥ तद्यदेतत्सर्वं वायुमेवाऽप्येति तस्माद्वा-

---

१ पँचा । २-त्रः । ३-ताः । ४ तां । ५ 'स साम वेद' अधिक है ।
६ ओष-, ओषा- ।

युरेव साम ॥१२॥ स ह वै सामवित्स [कृत्स्नं] साम वेद य एवं वेद ॥१३॥ अथाऽध्यात्मम् । न वै स्वपन् वाचा वदति । सेयमेव प्राणमप्येति ॥१४॥ न मनसा ध्यायति । तदिदमेव प्राणमप्येति ॥१५॥ न चक्षुषा पश्यति । तदिदमेव प्राणमप्येति ॥१६॥ न श्रोत्रेण शृणोति । तदिदमेव प्राणमप्येति ॥१७॥ तद्यदेतत्सर्वं प्राणमेवाऽभिसमेति तस्मात्प्राण एव साम ॥१८॥ स ह वै सामवित्स कृत्स्नं साम वेद य एवं वेद ॥१९॥ तद्यदिदमाहुर्न वताऽद्य वातीति [स] हैतत्पुरुषेऽन्तर्निरमते स पूर्णस्स्वेदमान आस्ते ॥२०॥ तद्ध शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च [काक्षसेनिम्] ब्राह्मणः परिविविष्यमाणा उपावव्राज ॥२१॥३।१॥

प्रथमेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

तौ ह विभित्ते । तं ह नाऽऽदद्राते को वा कोवेति मन्यमानौ ॥१॥ तौ होपजगौ ।

महात्मनश्चतुरो देव एकः कस्स जगार भुवनस्य गोपाः ।

तं कापेय न विजानन्त्यकेऽभिप्रतारिन् बहुधा निविष्टम् ॥

---

७ प्रमम । ८-यति । ९-मिते । १०-णा । ११-काश १२ विष्या-। १३-भाजा ॥

१ विम- । २ द्रात्ते । ३ खे । ४ काक्षपेय । ५ निविन्दम् ।

इति ॥२॥ स होवाचाऽभिप्रतारि[6]मं याव[7] प्रपद्य प्रतिब्रूहीति । त्वया[8] वा[9] अयम्प्रत्युच्य[10] इति[11] ॥३॥ तं ह प्रत्युवाच[12]—

आत्मा देवानामुत मर्त्यानां[13] हिरण्यदन्तो रपसो[14] न सूनुः[15] ।
महान्तमस्य[16] महिमानमाहुरनद्यमानो[17] यदद[18]न्नमत्ति[19] ॥

इति ॥४॥ महात्मनश्चतुरो [देव] एक इति । वाग्वा[20] अग्निः[21] । स महात्मा देवः । स यत्र स्वपिति[22] तद्वाचम्प्राणो गिरति ॥५॥ मनश्चन्द्रमास्स महात्मा देवः । स यत्र स्वपिति तन्मनः[23] प्राणो गिरति ॥६॥ चक्षुरादित्यस्स[24] महात्मा देवः । स यत्र स्वपिति तच्चक्षुः प्राणो गिरति ॥७॥ श्रोत्रं दिशस्ता[25] महात्मानो देवाः । स यत्र स्वपिति तच्छ्रोत्रं प्राणो गिरति ॥८॥ तद्यन्महात्मनश्चतुरो देव एक इत्येतद्ध तत् ॥९॥ कस्स[26] ज[27]गारेति[28] । प्रजापतिर्वै कः । स हैतज्जगार ॥१०॥ भुवनस्य गोपा इति । स उ वाव भुवनस्य गोपाः ॥११॥ तं कापेय[29] न विजानन्त्येक इति । न ह्येतमेके विजानन्ति ॥१२॥ अभिप्रतारिन् बहुधा निविष्टमिति । बहुधा ह्येवैष निविष्टो यत्प्राणः ॥१३॥ आत्मा देवानामुत[30] मर्त्यानामिति । आत्मा ह्येष देवाना-

---

६–म(अ)म, मा । ७ वय्या, यय्या । ८ अया । ९ वाय । १०–युबे । ११ उति । १२–याव । १३ मत्य्– । १४ परसो । १५ नु । १६ मभि– । १७ यदि । १८ दतम, दँतम । १९ अँति । २० पाए, वा । २१ या । २२ स्वतिपिति । २३–न, इस के पश्चात् प्रा । २४–मर् । २५ महात्मा अधिक है । २६ क । २७ सो । २८ जगॅर– २९–पेय । ३०–मो ।

सुव मर्त्यानाम् ॥१४॥ हिरण्यदन्तो रपसो[31] न सूनुरिति[15]। न ह्येष सूनुः[31]। सूनुरूपो[32] ह्येष सन्न सूनुः ॥१५॥ महान्तमस्य महिमानमाहुरिति[33]। महान्तं ह्येतस्य महिमानमाहुः[34] ॥१६॥ अनश्नमानो यददन्नमत्तीति[35]। अनश्नमानो ह्येषोऽदन्नमत्ति ॥१७॥३।२॥

प्रथमेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः॥

तस्यैष श्रीरात्मा समुद्गूढो[1] यदसावादित्यः। तस्माद्गायत्रस्य स्तोत्रे णाऽवान्याभेष्क्रिया अवक्षिया[2] इति ॥१॥ स एष एवोक्थम्। यत्पुरस्तादवानिति[3] तदेतदुक्थस्य शिरो यद्दक्षिणतस्स[4] दक्षिणः पक्षो यदुत्तरतस्स[5] उत्तरः पक्षो यत्पश्चात् [तत्]पुच्छम् ॥२॥ अयमेव प्राण[6] उक्थस्याऽऽत्मा। स य एवमेतमुक्थस्याऽऽत्मानमात्मन्प्रतिष्ठितं वेद स हाऽमुष्मिँ[7] लोके साङ्गस्सतनुस[सर्वस्]सम्भवति ॥३॥ अश्वद्ध वा अमुष्मिँल्लोके यदिदम्पुरुषस्याऽऽण्डौ शिश्नं कर्णौ नासिके यत्किं[8] चाऽनस्थिकं न सम्भवति ॥४॥ अथ य एवमेतमुक्थस्या[9]ऽऽत्मानमात्मन्प्रतिष्ठितं वेद स हैवाऽमुष्मिँल्लोके साङ्गस्सतनुस्सर्वस्सम्भवति॥५॥ तदेतद्वैश्वामित्रमुक्थम्। तदन्नं वै विश्वम्प्राणो मित्रम्

३१-से। ३२ नस्। ३३ स्। ३४ आहुर्। और 'इति महान्तं ह्येतस्य महिमाहुः' अधिक है। ३५ मन्तम्। ३६ सूनुर्-॥

१ समाढ्-। २ वक्षुच-। ३ वा इति। ४-णाः। ५ तत्। ६ तत्। ७ स्मोंल्लोके। ८-त्तु। ९ अथ्यम्-।

॥६॥ तद् विश्वामित्रश्श्रमेण तपसा व्रतचर्येणेन्द्रस्य प्रियं धामो-
पजगाम ॥७॥ तस्मा उ हैतत्प्रोवाच यदिदम्मनुष्यानागवम ॥८॥
तद् स उपनिषसाद ज्योतिरेतदुक्थमिति ॥९॥ ज्योतिरिति द्वे
अक्षरे प्राण इति द्वे अन्नमिति द्वे । तदेतदन्न एव प्रतिष्ठितम् ॥१०॥
अथ हैनं जमदग्निरुपनिषसादाऽऽयुरेतदुक्थमिति ॥११॥ आयुरिति
द्वे अक्षरे प्राण इति द्वे अन्नमिति द्वे । तदेतदन्न एव प्रतिष्ठितं ॥१२॥
अथ हैनं वसिष्ठ उपनिषसाद गौरेतदुक्थमिति । तदेतदन्नमेव ।
अन्नं हि गौः ॥१३॥ तदाहुर्यदस्य प्राणस्य पुरुषश्शरीरमथ केना-
ऽन्ये प्राणाश्शरीरवन्तो भवन्तीति ॥१४॥ स ब्रूयाद्यद्वाचा वदति
तद्वाचश्शरीरं यन्मनसा ध्यायति तन्मनसश्शरीरं यच्चक्षुषा पश्यति
तच्चक्षुषश्शरीरं यच्छ्रोत्रेण शृणोति तच्छ्रोत्रस्य शरीरम् । एवमु
हाऽन्ये प्राणाश्शरीरवन्तो भवन्तीति ॥१५॥ ३।३॥

प्रथमेऽनुवाके तृतीयः खण्डः ।

तदेतदुक्थं सप्तविधम् । शस्यते स्तोत्रियोऽनुरूपो धाय्या
प्रगाथस्सूक्तं निवित्परिधानीया ॥ १ ॥ इयमेव स्तोत्रियो

१० प्र- । ११ तद्र । १२ उत्थ- । १३ (-साद) गौद, आयुर्गौर ।
१४-द्व । १५ उ.ठेद्व । १६ ऽन्येन ।

१ अभिर् अधिक है । २ -नीयम । ३ नास्ति ।

ऽग्निरनुरूपो वायुर्धाय्या[4]ऽन्तरिक्षम्प्रगाथो द्यौस्[5]सूक्तमादित्यो निवित्।
तस्माद्बह्वृचा उदिते निविदमधीयन्ते । आदित्यो हि निवित् ।
दिशः परिधानीयेत्यधिदैवतम् ॥२॥ अथाध्यात्मम् । आत्मैव
स्तोत्रियः प्रजाऽनुरूपः प्राणो धाय्या[6] मनः प्रगाथश्[7]शिरस्सूक्तं
चक्षुर्निवि[7]च्छ्रोत्रम्परिधानीया ॥३॥ तद्धैतदेके त्रिष्टुभा परिदधत्य-
नुष्टुभैके । त्रिष्टुभात्वेव परिदध्यात् ॥४॥ तद्धैतदेक एता व्याहृती-
रभिव्याहृत्य शंसन्ति[8] महान्मह्या[9] समधत्त देवो देव्या समधत्त
ब्रह्म ब्राह्मण्या[10] समधत्त । तद्यत्समधत्त समधत्तेति ॥५॥ तस्मा-
दिदानीम्[11]पुरुषस्य शरीराणि प्रतिसंहितानि । पुरुषो ह्येतदुक्थम्
॥६॥ महान्मह्या समधत्तेति । अग्निर्वै महानियमेव मही ॥७॥
देवो देव्या समधत्तेति । वायुर्वै देवोऽन्तरिक्षं देवी[12] ॥८॥ ब्रह्म
ब्राह्मण्या समधत्तेति । आदित्यो वै ब्रह्म द्यौर्ब्राह्मणी[13] ॥९॥ तासां
वा एतासां देवतानां द्वयोर्द्वयोर्[14]देवतयोर्नव-नवाऽक्षराणि सम्पद्यन्ते।
एतादिमे[15] लोकास्[16]त्रिणवा भवन्ति ॥१०॥ तद्ब्रह्म वै त्रिवृत् ।
तद्ब्रह्माऽभिव्याहृत्य शंसन्ति । एष उ एव स्तोमस्सो[18]ऽनुचरः॥११॥

४ द्यास्या, द्यार्य्या । ५ प्राग्-। ६ धार्य्या । ७-धात्नी-।
८ तदुक्थम् अधिक है (हाशिये में) ? । ९-य। १०-मह्या। ११ इदानि।
१२-वा। १३-द्यौ। १४-यो। १५-त्रौ। १६-कौ। १७ वा। १८ सा।

यदिममाहुरेकस्तोम इत्ययमेव योऽयम्पवते । एषोऽधिदेवतम् । प्राणोऽध्यात्मम् । तस्य शरीरमनुचरः[१६] ॥१२॥ तद्यथा ह वै मणौ मणिसूत्रं सम्प्रोतं स्याद्–॥१३।३।४॥

प्रथमेऽनुवाके चतुर्थः खण्डः ।

[१]–एवं हैतस्मिन्सर्वमिदं सम्प्रोतं गन्धर्वाप्सरसः पशवो मनुष्याः ॥१॥ तद्ध मुञ्जस्[२]सामश्रवसः[३] प्रययौ । तस्मै[४] ह श्वाजनिर्वैश्यः प्रेयाय[५] ॥२॥ तस्य हाऽन्तरिक्षात्पतित्वा नवनीतपिण्ड उरसि निपपात । तं हाऽऽदायाऽनुदधौ ॥३॥ ततो[६] हैव स्तोमं[७] ददर्शाऽन्तरिक्षे विततम्बहुशोभमानम् । तस्यो ह युक्तिं ददर्श ॥४॥ बहिष्पवमानस्यास्य[८] टीत्र[९] विथि प्राणय इति कुर्यात् टीत्र[९] गृहित्र[१०] अपान्य इति वाचः । दिदृक्षेतैवाऽक्षिभ्यं शुश्रूषेतैव कर्णाभ्याम् । स्वयामिदम्मनोयुक्तम् ॥५॥ तद्यत्र वा इषुरत्यग्रो भवति न वै स ततो हिनस्ति[११] तदु[१२] वा एतं नोपाप्नुयात् । प इत्येवाऽपान्यात् । तद्यथा बिम्बेन मृगमानयेदेवमेवैनमेतया देवतयाऽऽनयाति । स युक्तः करोति । एष[१३] एवापि युक्तः[१४] ॥६।३।५॥

प्रथमेऽनुवाके पञ्चमः खण्डः । प्रथमोऽनुवाकस्समाप्तः ॥

१६–रन्तम् ॥

१ एवम् (एवा) के पहले पञ्चम कं० का द्वि० वाक्य । २ मौञ्ज्– । ३ साहश्र– । ४ तमस्मै । ५ प्रोथाय । ६ तेतो ७–म्र । ८–इ । ९ टीत्ल, पहला अक्षर ळ भी हो । १०गृहित्ल । ११अस्ति । हनस्ति । १२यद् । १३–वो । १४–ति ॥

योऽसौ साम्नः प्रत्तिं[1] वेद प्र हास्मै दीयते ॥१॥ ददा[2] इति ह वा अयमग्निर्दीप्यते तथेति वायुः पवते हन्तेति चन्द्रमा ओमित्यादित्यः ॥२॥ एषा ह वै साम्नः प्रत्तिः[3] । एतां ह वै साम्नः प्रत्तिं[4] सुदक्षिणः क्षैमिर्विदां चकार ॥३॥ तां हैतां होतुर्वाऽऽज्ये गायेन्मैत्रावरुणस्य वा तां[5] ददा३[6] तथा३ हन्ता३[7] हिम्भा ओवा इति । प्र ह वा अस्मै दीयते ॥४॥ [सो] ऽप्यन्यान्[8] बहूनुप[9]र्युपरि[10] य एवमेतां साम्नः प्रत्तिं वेद ॥५॥ य उ ह वा अबन्धु[11]र्बन्धुमत्साम वेद यत्र हाऽप्येनं न विदुर्यत्र रोषन्ति यत्र परीवचक्षते तद्धाऽपि श्रैष्ठ्यमाधिपत्यमन्नाद्यम्पुरो[12]धाम्पर्यैति ॥६॥ अग्निर्ह वा अबन्धु[11]र्बन्धुमत्साम । कस्माद्ध्येनं दार्वोः कस्माद्धा पर्याहृत्य मन्थन्ति स श्रैष्ठ्या[13]याऽऽधिपत्यायाऽन्नाद्याय पुरोधायै[14] जायते ॥७॥ स यत्र ह वा अप्येवंविदं न विदुर्यत्र रोषन्ति यत्र परीव[15]चक्षते तद्धाऽपि श्रैष्ठ्य[16]माधिपत्यमन्नाद्यम्पुरोधाम्पर्यैति ॥८॥ ३।६॥

द्वितीयेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

स्वयमु तत्र यत्रैनं विदुः॥१॥सुदक्षिणो ह वै क्षैमिः प्राचीनशालि[1]र्जाबालौ ते ह सब्रह्मचारिण आसुः॥२॥ ते है[2]मे बहु जप्यस्य

१ प्रति । २ तद्दान्, ददान् । ३ प्रक्तिः, प्रवृक्तिः । ५ तौं । ६ 'हन्ता३' अधिक है । ७ नास्ति । ८ अप्य् । ९-हून्य । १०-उप । ११-धु । १२-धा । १३ श्रेष्ठ्- । १४-आये । १५ परि ॥

१-शाःखिर । २ हैं ।

चाऽन्यस्य चाऽनूचिरे[३] प्राचीनशालिश्च[४] जावालौ च ॥३॥ अथ ह स्म सुदक्षिणः[५] क्षैमिर्यद्देव यज्ञस्याञ्जो यत्सुविदितं तद्ध स्मैव पृच्छति ॥४॥ त उ ह वा अपोदिता व्याक्रोशमानाश्चेरु[६]श्शूद्रो[७] दुरनूचान इति ह[८] स्म सुदक्षिणं क्षैमिमाक्रोशन्ति[९] प्राचीनशालिश्च[१०] जावालौ च ॥५॥ स ह स्माऽऽह सुदक्षिणः क्षैमिर्यत्र भूयिष्ठाः कुरुपञ्चालास्समागता भवितारस्तन्न एष संवादो नाऽनुपदृष्टे शूद्रा इव संवादिष्यामह[११] इति ॥६॥ ता उ ह वै जावालौ दिदीक्षाते[१२] थक्श्च गोश्रुश्च[१३]। तयोर्ह प्राचीनशालिर्वृत[१४] उद्गाता ॥७॥ स तद्ध सुदक्षिणो ऽनुबुबुधे जावालौ हाऽदीक्षिषातामिति। स ह संग्रहीतारमुवाचा[१५]ऽऽनयस्वाऽरे[१७] जावालौ हाऽदीक्षिषातां[१६] तद्गमिष्याव इति ॥८॥३॥७॥

द्वितीयेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः।

तस्य ह ज्ञातिका अश्रुमुखा इवाऽऽसुरन्यतरां वा भयमुपागादिति[१] ॥१॥ अथ ह स्म वै यः पुराब्रह्मवाद्यं वदत्यन्यतरामुपागादिति ह स्मेनम्मन्यन्ते। अथो ह स्मैनम्मृतमिवैवोपासते ॥२॥ तं ह संग्रहीतोवाचाऽथ यद्भगवस्ते ताभ्यां न कुशलं

---

२ है। ३ ऽनूच–। ४–शालाश्। ५–णा। ६ व्य्–।–श्चा। ७ चोरुश्। ८–स्मा। ९ याक्रोश्–। १० लीश्। ११–पतिष्य–। १२ क्षीर्ग। १३–रुश। १४ प्र–। १५ संसं–। १६ दिक्षीक्षि–। १७–यास्वा॥

१–म।

कथे[2]त्थमात्थेति ॥३॥ ओमिति होवाच गन्तव्यम्म आचार्यस्तु[3]य-मा[4]नंमन्यतेति ॥४॥ स ह रथमास्थाय प्रधावयांचकार । तं ह स्म प्रतीक्षन्ते ॥५॥ कं जानीतेति । सुदक्षिण इति । न वै नूनं स इदमभ्यवेयादिति । स एवेति ॥६॥ स ह सोपानादेवाऽन्तर्वेद्यव-स्थायोवाचाऽङ्गन्वित्थं गृहपता३ इति । स ह नाऽनूदतिष्ठा-[5]सत् । स होवाचाऽनूत्था[6]ता म[7] एधि । कृष्णाजिनोऽसी[ति] । तदिमे कुरुपञ्चाला अविदु[8]रनूत्थातैव त इति होचुः ॥७॥ तं ह कनीयान्भ्रा[9]तोवा[10]चाऽनु[11]त्तिष्ठ । भगव उद्गातारमिति । तं हाऽनूत्तस्थौ ॥८॥ स होवाच त्रिर्वै गृहपते पुरुषो जायते । पितुरेवाऽग्रेऽधि जायतेऽथ मातुरथ यज्ञात् ॥९॥ त्रि[12]र्वे[13]व[14] म्रियत[15] इति। स यद्ध वा एनमेतत्पिता योन्यां रेतो भूतं सिञ्चति–॥१०॥३।८।

द्वितीयेऽनुवाके तृतीयः खण्डः ।

–तत्प्रथमम्म्रियते ॥१॥ अन्ध[1]मिव वै तमो योनिः । लोहि-तस्तोको वा[2] वै स तदाभवत्यपां वा स्तोकः । किं हि स[3] तदा-भवति ॥२॥ स यस्तां देवतां वेद यां च[3] स ततोऽनुसम्भवति या

२ तु–। ३ आचॅर्–। ४ सुय्–। ५–ष्ठॅम्–। ६–ऊत्था–। ७ म । ८ 'इति' अधिक है । ९ भ्रातो । १० वा । ११ अनुतिष्ठ । १२ त्रिव् । १३ अ, ऊ । १४ नास्ति । १५ म्रियत ॥

१ अन्ध्–। २ वो । ३ सु ।

चैनं[4] तम्मृत्युमतिवहति स उद्गाता मृत्युमतिवहतीति ॥३॥ अथ य एनमेतदीक्षयन्ति[5] तद्द्वितीयम्म्रियते। वपन्ति केशश्मश्रूणि। निकृन्तन्ति नखान्। मत्यञ्जन्त्यङ्गानि[6]। मत्यचत्यङ्गुलीः[7]। अपहतोऽपवेष्टित[8] आस्ते। न जुहोति। न यजते। न योषितं[9] चरति। अमानुषीं वाचं वदति। मृतस्य वावैष[10] तदा रूपम्भवति ॥४॥ स यस्तां देवतां वेद यां च[11] स ततोऽनुसम्भवति या चैनं तम्मृत्युमतिवहति स उद्गाता मृत्युमतिवहतीति ॥५॥ अथ य एनमेतदस्माल्लोकात्प्रेतंचित्यामादधाति तद् तृतीयम्म्रियते॥६॥ स यस्तां[12] देवतां वेद यां च स ततोऽनुसम्भवति या चैनं तम्मृत्युमतिवहति[13] स उद्गाता मृत्युमतिवहतीति ॥७॥ एतावद्धैवोक्त्वा[14] रथमास्थाय प्रधावयांचकार ॥८॥ तं ह जाबालम्प्रत्येतं कनीयान् भ्रातोवाच काम्भवान्[15] क्षुद्रको[16] वाचमवादीति। हस्तिना गाधमैषीरिति॥९॥ प्र हैवैनं तच्छशंस यः कथमवोचद्भगव इति। यस्त्रयाणाम्मृत्यूनां साम्नाऽतिवाहं वेद स उद्गाता मृत्युमतिवहतीति ॥१०॥३।९॥

द्वितीयेऽनुवाके चतुर्थः खण्डः।

---

४ चे। ५ दि-।६-मजत्य्। ७ यज्-। ८ अप-। ९ यो-।१० स। ११ 'का' अधिक है। १२ यन्तस्। १३-तीति। १४ था। १५वहतीति' अधिक है। १६-चक्॥

ते वाव भगवस्ते पितोद्गातारममन्यतेति[1] होवाच । तदु ह प्राचीनशाला विदुर्य[2] एषामयं वत उद्गाताऽऽस[3] । तस्मिन् ह नाऽनुविदुः ॥१॥ ते होचुरनुधावत काण्ड्वियमिति[4] । तं हाऽनुसस्रुः[5] । ते ह काण्ड्वियमुद्गातारं चक्रिरे ब्रह्माणाम्प्राचीन-[6] शालिम ॥२॥ तं हाऽभ्यवेद्यो[7]वाचैवमेष ब्राह्मणो मोघाय वादाय नाऽग्लायत् । स नाऽणु साम्नोऽन्विच्छतीति[8] । अति हैवैनं तच्चक्रे ॥३॥ स यद्ध[9] वा एनमेतत्पिता[10] योन्यां रेतो भूतं सिञ्चत्यादित्यो हैनं तद्योन्यां रेतो भूतं[11] सिञ्चति । स हाऽस्य तत्र मृत्योरीशे[12] ॥४॥ अथो यदेवैनमेतत्पिता योन्यां रेतो भूतं सिञ्चति[13] तद्ध वाव स ततोऽनुसम्भवति प्राणं च । यदा ह्येव रेतस्सिक्तं प्राण आविशत्यथ तत्सम्भवति[14] ॥५॥ अथो यदेवैनमेतद्दीक्षयन्त्यग्निर्हैवैनं तद्योन्यां रेतो भूतं सिञ्चति । स हैवाऽस्य तत्र मृत्योरीशे[15] ॥६॥ अथो यामेवैतां वैसर्जनीयामाहुतिमध्वर्युर्जुहोति तामेव स ततोऽनुसम्भवति छन्दांसि[16] चैव ॥७॥ अथ य एनमे-

---

१–प । २ विदुर् । ३ सः । ४ कान्त्यावयम् । ५–स्रः । ६ ब्राह्मणाम् । ७–पेद्या । ८ न्वीच्–। ९ रणाम् । १० नास्ति । ११ रत्–। १२–शो । १३ ‘ अथोवाच ’ अधिक है । १४ ‘ अथो य एनमेतद्दीक्षयन्त्य .... तत्रमृत्योरीशो ’ अधिक है । १५ ‘ अथो यदेवैनमेतद्दीक्षयन्ति ’ अधिक है । १६ ध्यासि ।

तदस्माल्लोकात्[17] प्रेतं चित्यामादधति चन्द्रमा हैवैनं तद्योन्यां रेतो भूतं सिञ्चति । स उ हैवाऽस्य तत्र मृत्योरीशे ॥८॥ अथो यदेवैन-मेतदस्माल्लोकात्[17] प्रेतं[17] चित्यामादधत्यथो या एवैता अवोत्तणी-या आपस्ता एव स ततोऽनुसम्भवति[18] प्राणम्वेव । प्राणो ह्यापः ॥९॥ तं ह वा एवंविदुद्गाता यजमानमोमित्येतेनाक्षरेणाऽऽदित्यम्मृत्यु-मतिवहति वागित्यग्निं हुमिति वायुम्भा इति चन्द्रमसम् ॥१०॥ तान्[19] वा एतान्मृत्यून् साम्नोद्गाताऽऽत्मानं च यजमानं चाऽति-वहत्योमित्येतेनाक्षरेण प्राणेनाऽमुनाऽऽदित्येन ॥११॥

तस्यैष श्लोकः—

> उतैषां ज्येष्ठ[20] उत वा किनष्ठ उतैषाम्पुत्र उत वा पितैषाम् ।
> एको ह देवो मनसि प्रविष्टः पूर्वो ह जज्ञे स उ गर्भेऽन्तः—

इति ॥१२॥ तद्यदेशोऽभ्युक्त[21] इममेव पुरुषं योऽयमाक्ष्यो[22]ऽन्तरोमित्येतेनैवाक्षरेण प्राणेनैवाऽमुनैवाऽऽदित्येन[···]॥१३॥३।१०

द्वितीयेऽनुवाके पञ्चमः खण्डः । द्वितीयोऽनुवाकस्समाप्तः ॥

त्रिर्ह[1] वै पुरुषो म्रियते त्रिर्जायते[2] ॥१॥ स हैतदेव प्रथमम्म्रियते यद्रेतस्सिक्तं सम्भूतम्भवति[3] । स प्राणमेवाऽभिसम्भवति । प्राणम-

---

१७-म्रात् । १८-वन्तीति । १९ ता । २० जैष्ठ । २१ त्यु-। २२ म्लक्ष्यन् ॥

१ हे । २ 'स हैतदेव प्रथमम्म्रियते त्रिर्जायते' अधिक है । ३सभ-।

भिजायते ॥२॥ अथैतद्द्वितीयम्म्रियते यद्दीक्षते । स छन्दांस्येवा[4]-
ऽभिसम्भवति । दक्षिणामभिजायते ॥३॥ अथैतत् तृतीयम्म्रियते
यन्म्रियते[5] । स श्रद्धामेवाऽभिसम्भवति । लोकमभिजायते ॥४॥
तदेतत् त्र्यावृद्[6]गायत्रं गायति[7] । तस्य प्रथमयाऽऽवृतेम[8]मेव लोकं जयति
यदु चाऽस्मिँलोके । तदेतेन चैनम्प्राणेन समर्धयति[9] यमभिसम्भवत्येतां
चाऽस्मा आशाम्[10] प्रयच्छति यामभिजायते ॥५॥ अथ द्वितीययाऽऽवृते-
दमेवाऽन्तरिक्षं जयति यदु चान्तरिक्षे । तदेतै[11]श्चैनं छन्दोभिस्स-
मर्धयति[9] यान्यभिसम्भवति । एतां चास्मै दक्षिणाम्प्रयच्छति याम-
भिजायते ॥६॥ अथ तृतीययाऽऽवृताऽमुमेव लोकम् जयति यदु
चाऽमुष्मिँलोके । तदेतया चैनं श्रद्धया समर्धयति[9] यथैवैनमेतच्छ्रद्ध-
याऽऽ[12]रभ्यादधाति समयमितो भविष्यतीति । एतं चास्मै लो-
कम्प्रयच्छ[13]ति यमभिजायते ॥७॥३।१२॥

तृतीयेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

एतद्वै तिसृभिरावृद्भिरिमाँश्च लोकाञ्[1]जयत्येतैश्चैनम्भूतैस्समर्धय-
ति[2] यान्यभिसम्भवति ॥१॥ अथ वा अतो हिङ्कारस्यैव । तं ह[3] स्वर्गे
लोके सन्तम्मृत्युरन्वे[4]त्[5]यशनया ॥२॥ श्रीर्वा[6] एषा प्रजापतिस्साम्नो

---

४ ओव । ५-म । ६ त्रिय्- । ७-अन्ति । ८ इम्-(!) । ९-मृध्- ।
१० 'न्यभिसम्भवति' अधिक है लाल रंग से कटा हुआ । ११ ष ।
१२ ऽआद् । १३-आ ।

१ लोक्- । २-मृध्- । ३ नास्ति । ४ सितम् । ५ अनेति । ६ श्री ।

यद्धिङ्कारः । तमिदुद्गाता श्रिया प्रजापतिना हिङ्कारेण मृत्युमपसेधति ॥३॥ हुम्मेत्याह माऽत्र नु गा यत्रैतद्यजमान इति हैतत् ॥४॥ स यथा श्रेयसा सिद्धः पापीयान् प्रतिविजत एवं हैवाऽस्मान्मृत्युः पाप्मा प्रतिविजते ॥५॥ यन्भेत्याह चन्द्रमा वै मा मासः । एष ह वै मा मासः । तस्मान्मेत्याह । भा इति हैतत्परोक्षेणेव । यस्माद्देव मेत्याह यद्देव मेत्याहेतानि त्रीणि । तस्मान्मेति ब्रूयात् ॥६॥३।१२॥

तृतीयेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः ।

हुम्भा इति ब्रह्मवर्चसकामस्य । भातीव हि ब्रह्मवर्चसम् ॥१॥ हुम्वो इति पशुकामस्य । वो इति ह पशवो वाश्यन्ते ॥२॥ हुम् वगिति श्रीकामस्य । वगिति ह श्रियम्पणायन्ति ॥३॥ हुम् भा ओवा इत्येतद्देवोपगीतम् ॥४॥ महद्दिवाऽभिपरिवर्तयन् गायेदिति ह स्माऽऽह नाको महाग्रामो महानिवेशो भवतीति । स यथा स्थाणुमर्पयित्वेतरेण वेतरेण वा परियायात् तादृक्तत् ॥५॥ तदु होवाच शाट्यायनिः कस्मै कामाय स्थाणुमर्पयेत । अथोपगीतमेवैतत् । नैवैतदाद्रियेतेति ॥६॥ [इति] नु हिङ्काराणाम् । अथ वा

७ यद् । ८ 'इति' अधिक है । ९-विच- । १० प एवम् । ११ भाग । १२ येव ॥

१ वो । २ श्रिंक्-,-सु । ३-वा, स्पयित्वा । ४-रेव । ५ पर्य्या- । ६ स्तँद् । ७ याँद्- । ८ हिङ्कार्-।

मतो निधनमेव । ओवा इति द्वे अक्षरे । अन्तो वै साम्नो निधन-
मन्तस्स्वर्गो लोकानामन्तो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥७॥ तमेतदुद्गाता
यजमानमोमित्येतेनाक्षरेणान्ते स्वर्गे लोके दधाति ॥८॥ स उ
ह वा अपक्षो वृक्षाग्रं गच्छत्यव वै स ततः पद्यते । अथ यद्ध पक्षी
वृक्षाग्रे पदसिधारायां यत्क्षुरधारायामास्ते न वै स ततोऽवपद्यते ।
पक्षाभ्यां हि संयत[९] आस्ते ॥९॥ तमेतदुद्गाता यजमा-
नमोमित्येतेनाक्षरेण स्वरपक्षं कृत्वाऽन्ते स्वर्गे लोके दधाति । स
यथा ग्रस्यविभ्यदासीतैवमेव स्वर्गे लोकेऽविभ्यदास्तेऽथाऽऽचरति[१०]
॥१०॥ ते ह वा एते अक्षरे देवलोकश्चैव मनुष्यलोकश्च । आदि-
त्यश्च ह वा एते अक्षरे चन्द्रमाश्च ॥११॥ आदित्य एव देवलोक-
श्चन्द्रमा मनुष्यलोकः । ओमित्यादित्यो[११] वागिति चन्द्रमाः ॥१२॥
तमेतदुद्गाता यजमानमोमित्येतेनाक्षरेणाऽऽदित्यं देवलोकं गमय-
ति ॥१३॥३।१।३॥

तृतीयेऽनुवाके तृतीयः खण्डः ।

तं हाऽऽगतम्पृच्छति कस्त्वमसीति । स यो ह नाम्ना वा गो-
त्रेण वा प्रब्रूते तं हाऽऽह यस्तेऽयम्मय्यात्माऽभूदेष ते स इति ॥१॥

९-हिंसयत । १०-श्रो । ११-पं ॥
१-ब्रू ।

तस्मिन् हाऽऽत्मन्त प्रतिपद्य । तमृ[2]तवस्सम्पदार्यपदुगृहीतमपकर्षन्ति । तस्य हाऽहोरात्रे लोकमाप्नुतः ॥२॥ तस्मा उ हैतेन[3] मब्रुवीत[4] कोऽहमस्मि सुवस्त्वम् । स त्वां स्वर्ग्यं[5] स्वरगामिति ॥३॥ को ह वै प्रजापतिरथ हैवंविदेव सुवर्गः[6] । स हि सुवर्गच्छति ॥४॥ तं हाऽऽह यस्त्वमसि सोऽहमस्मि योऽहमस्मि स त्वमस्येहीति ॥५॥ स एतमेव सुकृतरसम्प्रविशति । यदु ह वा अस्मिँल्लोके मनुष्या यजन्ते[7] यत्साधु[8] कुर्वन्ति तदेषामूर्ध्वमन्नाद्यमुत्सीदति । तदमुं चन्द्रमसम्मनुष्यलोकम्प्रविशति ॥६॥ तस्येदम्मा[9]नुषविकाशन-मण्ड[10]मुदरे[11]ऽन्वस्सम्भवति । तस्योर्ध्वमन्ना[12]द्यमुत्सीदति स्तनावभि[13] । स यदाजायतेऽथाऽस्मै माता स्तनमन्नाद्यम्प्रयच्छति ॥७॥ अजातो ह वै तावत्पुरुषो यावन्न यजते[14] स यज्ञेनैव जायते । स यथाऽण्ड-मप्रथमनिर्भिण्णमेवमेव ॥८॥ तदा तं ह वा एवंविदुद्गाता यज-मानमोमित्येतेनाऽक्षरेणाऽऽदित्यं देवलोकं गमयति । वागि-त्यस्मा उत्तरेणाऽक्षरेण[15] चन्द्रमसमन्नाद्यमक्षितिम्प्रयच्छति[16] ॥९॥ अथ यस्यैतदविद्वानुद्गायति न[17] हैवैनं देवलोकं गमयति नो

२ त । ३ तैन । ४-ब्रव्-, -वीत् । ५-गम् । ६ सुस्वर्-, -म । ७जायन्ते । ८ स्व- । ९-दै । १०-ऑ-चिह्न-इस के पश्चात 'इदम्' । ११ मदेरे । १२ मण- । १३-माद् । १४ जायते । १५-स- । १६-यक्षिति । १७ ना ।

एनमन्नाद्येन समर्धयति[18] ॥१०॥ स यथाऽण्डं विदिग्धं[19] शयीता-
ऽन्नाद्यमलभमानमेवमेव विदिग्धश्शेतेऽन्नाद्यमलभमानः[20] ॥११॥
तस्मादु हैवंविदमेवोद्गापयेत । एवंविदिहैवोद्गातारिति हूतः
प्रतिशृणुयात्[21] ॥१२॥३।१४॥

तृतीयेऽनुवाके चतुर्थः खण्डः । तृतीयोऽनुवाकस्समाप्तः ।

:o:

वागिति हे[1]न्द्रो विश्वामित्रायो[2]क्थमुवाच । तदेतद्विश्वामित्रा
उपासते वाचमेव ॥१॥ मनुर्ह वसिष्ठाय ब्रह्मत्वमुवाच । तस्मादा-
हुर्वासिष्ठमेव ब्रह्मेति ॥२॥ तदु वा आहुरेवंविदेव ब्रह्मा । क उ
एवंविदं वासिष्ठमर्हतीति ॥३॥ प्रजापतिः प्राजिजनिषत । स
तपोऽतप्यत । स ऐक्षत हन्त नु प्रतिष्ठां जनयै[3] ततो याः प्रजास्स्रक्ष्ये[4]
ता[5] एतदेव प्रतिष्ठास्यन्ति नाऽप्रतिष्ठाश्चरन्तीः प्रदाघिष्यन्त इति ॥४॥
स इमं लोकमजनयदन्तरिक्षलोकममुं[6] लोकमिति । तानिमाँस्त्री-
ँल्लोकाञ्जनयित्वाऽभ्यश्राम्यत्[7] ॥५॥ तान् समतपत् । तेभ्यस्संतप्ते-
भ्यस्त्रीणि शुक्राण्युदायन्नग्निः पृथिव्या वायुरन्तरिक्षादादित्यो
दिवः[8] ॥६॥ स एतानि शुक्राणि पुनरभ्येवाऽतपत्[9] । तेभ्यस्संतप्तेभ्य

१८–मृध–। १९–ग्धा। २०–ग्धाः। २१–श्रुणु–॥
१ है। २ उक्थ–। ३ जाये, जनये। ४ स्रक्–। ५ ताम्। ६–मुं।
७ समभवन्। ८ स्स। ९–त्र।

स्त्रीरायेव शुक्राणयुदायन्नृग्वेद एवाऽग्नेर्यजुर्वेदो वायोस्सामवेद

आदित्यात् ॥७॥ स एतानि शुक्राणि पुनरभ्येवाऽतपत् । तेभ्य-

स्संतप्तेभ्यस्त्रीरायेव शुक्राणयुदायन्भूरित्यृग्वेदाद्भुव इति यजुर्वेदा-

त्स्वरिति सामवेदात्तदेव[10] ॥८॥ तद्ध वै त्रय्यै विद्यायै शुक्रम् ।

एतावदिदं सर्वम् । स यो वै त्रयीं विद्यां विदुषो लोकस्सोऽस्य

लोको भवति य एवं वेद ॥९॥३।१५॥

चतुर्थेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

अयं वाव यज्ञो योऽयम्पवते । तस्य वाक् च मनश्च वर्तन्यौ ।

वाचा च ह्येष एतन्मनसा च वर्तते ॥१॥ तस्य होताऽध्वर्युरुद्गाते-

त्यन्यतरां वाचा वर्तनिं संस्कुर्वन्ति । तस्मात्ते वाचा कुर्वन्ति ।

ब्रह्मैव मनसाऽन्यतराम्[1] । तस्मात्स तूष्णीमास्ते ॥२॥ स यद्ध सो-

ऽपि स्तूयमाने वा शस्यमाने वा वावद्यमान आसीताऽन्यतरामेवा-

ऽस्यापि तर्हि स वाचा वर्तनिं संस्कुर्यात् ॥३॥ स यथा पुरुष

एकपाद्यन्[2] भ्रेषन्नेति रथो वैकचक्रो वर्तमान[3] एवमेव तर्हि यज्ञो

भ्रेषन्नेति ॥४॥ एतद्ध तद्विद्वान् ब्राह्मण[4] उवाच ब्रह्माणम्प्रातरनु-

---

१०–म ॥

१–मान् । २ भ्र– । ३–र्नो । ४ ल ।

वाक उपाकृते[5] वा यक्ष्यमाणमासीनमर्धं[6] [7]वा इमे तर्हि यज्ञस्याऽन्तर-[8]गुरिति । अर्धं हि ते तर्हि यज्ञस्याऽन्तरीयुः[9] ॥५॥ तस्माद्ब्रह्मा प्रातरनुवाक उपाकृते वाचंयम आसीताऽऽपरिधानीयाया आ वषट् कारादितरेषां स्तुतशस्त्राणामेवाऽऽसंस्थायै[10] पवमानानाम् ॥६॥ स यथा पुरुष उभय्या[11] पाद्यन्[12] भ्रेषं[13] न न्येति रथो वोभयानको-वर्तमान एवमेतर्हि यज्ञो भ्रेषं न न्येति ॥७॥१।१६॥

चतुर्थेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः ।

स यदि यज्ञ ऋक्तो भ्रेषन्नियाद्[1] ब्रह्मणे प्रब्रूतेत्याहुः । अथ यदि [2]यजुष्टो ब्रह्मणे प्रब्रूतेत्याहुः । अथ यदि सामतो ब्रह्मणे प्रब्रूतेत्याहुः । [3]अथ यदनुपस्मृतात् कुत इदमजनीति ब्रह्मणे प्रब्रूतेत्येवाऽऽहुः[20] ॥१॥ स ब्रह्मा प्राङ्[4] उदेत्य स्रुवेणाऽऽग्नीध्र आज्यं जुहुयाद्भूर्भुवस्स्वरित्ये-ताभिर्व्याहृतिभिः ॥२॥ एता वै व्याहृतयस्सर्वप्रायश्चित्तयः । तद्यथा लवणेन सुवर्णं संदध्यात्[5] सुवर्णेन रजतं रजतेन त्रपु त्रपुणा लोहायसं लोहायसेन कार्ष्णायसं[6] कार्ष्णायसेन दारु दारु च चर्म

५–भो । ६ ' आस्तु–' द्विवार पढ़ा गया है । ७–द । ८–गु–रुर् । ९ रन्तर्युः । १०–धं । ११–पाद् । १२ यद् । १३ भ्रे ।

१ ई– । २–यो । ३ रुव । ४ प्रन्द्, प्रा । ५ विदध– । ६–पुं ७ कृष्–

च श्लेष्मणैवमेवैवं विद्वाँस्तत्सर्वं भिषज्यति ॥३॥ तदाहुर्यद्धौषीन्मे प्रहान्मेऽग्रहीदित्यध्वर्यवे दक्षिणानयन्त्यशंसीन्मे वषट् अकर्म इति होत्र उदगासीन्म इत्युद्गात्रेऽथ किं चक्रुषे ब्रह्मणे तूष्णीमासीनाय समावतीरेवेतरैर्ऋत्विग्भिर्दक्षिणा नयन्तीति ॥४॥ स ब्रूयादर्धभाग्य वै स यज्ञस्यार्ध होष यज्ञस्य वहतीति । अर्धं ह स्म वै पुरा ब्रह्मणे दक्षिणा नयन्तीति । अर्धा इतरेभ्य ऋत्विग्भ्यः ॥५॥ तस्यैव श्लोकौ—

मयीदम्मन्ये भुवनादि सर्वम्, मयि लोका मयि दिशश्चतस्रः ।
मयीदम्मन्ये निमिषयदेजति, मय्याप ओषधयश्च सर्वा, इति ॥६॥

मयीदम्मन्ये भुवनादि सर्वमित्येवंविदं ह वावेदं सर्वम्भुवनमन्वायत्तम् ॥७॥ मयि लोका मयि दिशश्चतस्र इत्येवंविदि ह वाव लोकाः एवंविदि दिशश्चतस्रः ॥८॥ मयीदम्मन्ये निमिषयदेजति मय्याप ओषधयश्च सर्वा इत्येवंविदि ह वावेदं सर्वम्भुवनम्प्रतिष्ठितम् ॥९॥ तस्मादु हैवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत । स ह वाव ब्रह्मा य एवं वेद ॥१०॥३।२७॥

चतुर्थेऽनुवाके तृतीयः खण्डः ।

---

८ श्लेष्म (संदध्यात) यह कोष्ठ लाल रंग में कटा हुआ । ९–वष् । १० अकृण । ११ मय् । २० 'यथ' नास्ति । २१ आयांसीत् । १२–रेर् । १३–भाग्र । १४ नास्ति । १५ वै । १६ च । १७ मतिही । १८–दे । १९ मय ।

अथ वा अतस्स्तोमभागानामेवाऽनुमन्त्राः ॥१॥ तद्धैतदेके स्तोमभागैरेवाऽनुमन्त्रयन्ते । तत्तथा न कुर्यात् ॥२॥ देवेन सवित्रा प्रसूतः प्रस्तोतर्देवेभ्यो वाचमिष्येत्यु हैकेऽनुमन्त्रयन्ते सविता वै देवानाम्प्रसविता सवित्रा प्रसूता इदमनु मन्त्रयामह इति वदन्तः। तदु तथा न कुर्यात् ॥३॥ भूर्भुवस्स्वरित्यु हैकेऽनुमन्त्रयन्त एषा वै त्रयीविद्या त्रय्यै वेदं विद्ययाऽनुमन्त्रयामह इति वदन्तः । तदु तथा नो एव कुर्यात् ॥४॥ ओमित्येवानुमन्त्रयेत ॥५॥ अथैष वसिष्ठस्यैकस्तोमभागानुमन्त्रः । तेन हैतेन वसिष्ठः प्रजातिकामोऽनुमन्त्रयां चक्रे देवेन सवित्रा प्रसूतः प्रस्तोतर्देवेभ्यो वाचमिष्य भूर्भुवस्स्वरोमिति । ततो वै स बहुः प्रजया पशुभिः प्राजायत ॥६॥ स एव तेन वसिष्ठस्यैकस्तोम भागानुमन्त्रेणाऽनुमन्त्रयेत बहुरेव प्रजया पशुभिः प्रजायते । इयं त्वेवस्थितिरोमित्येवाऽनुमन्त्रयेत ॥७॥३।१८॥

चतुर्थेऽनुवाके चतुर्थः खण्डः ।

---

१ स्तोमा-। २ नु। ३ कुर्वाद्। ४ र्ै। ५ ने 'प' खाल में कटा, प। ६-ई। ७ त्रैय्ये। ८ ऽव। ९-याया। १०-हु। ११-जाया। १२ प्राज्-। १३ तत्स्तोम-। १४-येते। १५ इय। १६ पञ्चमः। १७-स्ता॥

अथैष वाचा वज्रमुद्गृह्णाति। यदाह सोमः पवत इति वोपावर्तध्वमिति वा वाचैव तद्वाचो वज्रं विगृह्णते वाचस्सत्येनातिमुच्यते। तस्मादोमित्येवाऽनुमन्त्रयेत ॥१॥ देवा वा अनया त्रय्या [विद्यया] सरसयोर्ध्वास्स्वर्गं लोकमुदक्रामन्। ते मनुष्याणामन्वागमाद्बिभ्यतस्त्रयं वेदमपीलयन् ॥२॥ तस्य पीलयन्त एकमेवाक्षरं नाऽशक्नुवन्पीलयितुमोमिति यदेतत् ॥३॥ एष उ ह वाव सरसः। सरसा ह वा एवंविदस्त्रयी विद्या भवति ॥४॥ स यां ह वै त्रय्या विद्यया सरसया जितिं जयति यामृद्धिमृध्नोति जयति तां जितिमृध्नोति तामृद्धिं य एवं वेद ॥५॥ एतद्ध वा अक्षरं त्रय्यै विद्यायै प्रतिष्ठा। ओमिति वै होता प्रतिष्ठित ओमित्यध्वर्युरोमित्युद्गाता ॥६॥ एतद्ध वा अक्षरं वेदानां त्रिविष्टपम्। एतस्मिन्वा अक्षर ऋत्विजो यजमानमाधाय स्वर्गे लोके समुद्वहन्ति तस्मादोमित्येवानुमन्त्रयेत ॥७॥३।१६॥

चतुर्थेऽनुवाके पञ्चमः खण्डः। चतुर्थोऽनुवाकस्समाप्तः।

——:०:——

गुहासि देवोऽस्युपवास्युप तं वायस्व योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥१॥ माहिनासि बहुलासि बृहत्यासि रोहिण्यस्यपमाऽसि ॥२॥

१ य। २–श्र। ३ विम्–। ४ श्रेयु–। ५ प्रतिष्ठे। ६–८।
१ देवास्मि। २ प्य्। ३ वयस्वि। ४ महिका।

सम्भूर्देवोऽसि समहम्भूयासम् । आभूतिरस्याभूयासम्[5] । भूतिरसि भूयासम् ॥३॥ यास्ते प्रजा उपदिष्टा नाहं तव ताः पर्येमि । उप ते ता दिशामि ॥४॥ नाम मे शरीरम्मे प्रतिष्ठा मे । तन्मे त्वयि तन्मे मोऽपह्नथा इतीमाम्पृथिवीमवोचत् ॥५॥ तमियमागतम्पृथिवी प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः । स ह[6] नावयं लोक इति ॥६॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥७॥ किं नु ते मयीति[7] । नाम[8] मे शरीरम्मे प्रतिष्ठा मे । तन्मे त्वयि तन्मे पुनर्देहीति । तदस्मा[14] इयम्पृथिवी पुनर्ददाति ॥८॥ तामाह प्र मा वहेति । किमभीति । अग्निमिति तमग्निमभिप्रवहति[9] ॥९॥ सोऽग्निमाहा-ऽभिजिदस्याभिजय्यासम्[10] [11] । लोकजिदसि लोकं जय्यासम् । अन्नादिरस्यन्नमद्यासम् । अन्नादो भवति यस्त्वैवं वेद ॥१०॥ सम्भूर्देवोऽसि समहम्भूयासम् । आभूतिरस्याभूयासम् । भूतिरसि भूयासम् ॥११॥ यास्ते प्रजा उपादिष्टा नाहं तव ताः पर्येमि । उप ते ता दिशामि ॥१२॥ तपो मे तेजो मेऽन्नम्मे वाङ् मे । तन्मे त्वयि । तन्मे मोऽपह्नथा[12] इत्यग्निमवोचत् ॥१३॥ तं तथैवाऽऽगत-

५ आभूरितिर् । ६ स । ७ मयी । ८ म । ९–ह्वन्ति । १० 'अभिजिदस्य' दो बार आया है । ११ जर्य्य– । १२–धाम् । १३ तस्मा । १४ अस्मात् ॥

माग्निः प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकस्सह नावयं लोक इति ॥१४॥ यद्वाव मे त्वयीत्याहु तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥१५॥ किं नु ते मयीति । तपो मे तेजो मेऽन्नम्मे वाङ् मे । तन्मे त्वयि । तन्मे पुनर्देहीति । [तद्] अस्मा[1][2] अग्निर्पुनर्ददाति ॥१६॥ तमाह प्र मा वहेति ॥१७॥३॥२०॥

पञ्चमेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

किमभीति । वायुमिति । तं वायुमभिप्रवहति ॥१॥ स वायुमाह यत्पुरस्ताद्वासीन्द्रो राजा भूतो वासि । यद्दक्षिणतो वासीशानो भूतो वासि । यत्पश्चाद्वासि वरुणो राजा भूतो वासि । यदुत्तरतो वासि सोमो राजा भूतो वासि । यदुपरिष्टादववासि प्रजापतिर्भूतोऽववासि[1] ॥२॥ प्राणोऽस्येकप्राणोऽनवसृष्टो[2] देवानाम्[3]बलमप्यथा[4] ॥३॥ तव प्रजास्तवौषधयस्तवाऽऽपो विचलितमनुविचलन्ति ॥४॥ सम्भूर्देवोऽसि[5] समहम्भूयासम् । आभूतिरस्याभूयासम् । भूतिरसि भूयासम् ॥५॥ यास्ते प्रजा उपदिष्टनाऽहं तव ताः पर्येमि । उप ते ता दिशामि ॥६॥ प्राणापानौ[6] मे श्रुतम्मे । तन्मे त्वयि । तन्मे मोऽपह्वथा इति वायुमवोचत् ॥७॥ तं तथैवागतं वायुः प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः । स ह नावयं लोक इति ॥८॥ यद्वाव मे त्वयी[7]-

१ उप– । २ ए– । ३–सृष्टो । ४ (ब) बधिः । ५ सँभूर्ं । ६ प्राणापानौ । ७ त्वयी ॥

साह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥९॥ किं नु ते मयीति । प्राणापानौ मे श्रुतम्मे । तन्मे त्वयि । तन्मे पुनर्देहीति । तदस्मै वायुः पुनर्ददाति ॥१०॥ तमाह प्र मा वहेति । किमभीति । अन्तरिक्षलोकमिति । तमन्तरिक्षलोकमभिप्रवहति ॥११॥ तं तथैवाऽऽगतमन्तरिक्ष लोकः प्रति नन्दत्ययं ते भगवो लोकः । स ह नावयं लोक इति ॥१२॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥१३॥ किं नु ते मयीति । अयम्म आकाशः स मे त्वयि । तन्मे पुनर्देहीति । तमस्मा आकाशमन्तरिक्ष लोकः पुनर्ददाति ॥१४॥ तमाह प्र मा वहेति ॥१५॥३२१॥

पञ्चमेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः ।

किमभीति । दिश इति । तं[1] दिशोऽभिप्रवहति ॥१॥ तं तथैवागतं दिशः प्रतिनन्दन्[2]त्ययं ते भगवो लोकः । स ह नोऽयं लोक इति ॥२॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥३॥ किं नु तेऽस्मास्विति । श्रोत्रमिति । तदस्मै श्रोत्रं दिशः पुनर्ददति ॥४॥ ता आह प्र मा वहतेति । किमभीति । अहोरात्रयोर्लोकमिति । तमहोरात्रयोर्लोकमभिप्रवहन्ति ॥५॥ तं तथैवागतमहोरात्रे प्रतिनन्दतोऽयं ते भगवो लोकः । स ह नोऽयं लोक इति ॥६॥ यद्वाव

१-इ । २-न्दति ॥

मे युवयोरित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तमिति ॥७॥ किं नु त आवयोरिति। अद्वितिरिति। तामस्मा अद्वितिमहोरात्रे पुनर्दत्तः ॥८॥ ते आह प्र मा वहतमिति ॥९॥२२॥

पञ्चमेऽनुवाके तृतीयः खण्डः।

किमभीति। अर्धमासानिति। तमर्धमासानभिप्रवहतः ॥१॥ तं तथैवागतमर्धमासाः प्रतिनन्दन्त्स्ययं[2] ते भगवो लोकः। स ह नोऽयं लोक इति ॥२॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥३॥ किं नु तेऽस्मास्विति। इमानि क्षुद्राणि पर्वाणि। तानि मे युष्मासु। तानि मे प्रति संधत्तेति। तान्यस्यार्धमासाः पुनः प्रति संदधाति[3] ॥४॥ तानाह प्र मा वहतेति। किमभीति। मासानिति। तम्मासानभिप्रवहन्ति ॥५॥ तं तथैवागतम्मासाः प्रतिनन्दन्त्स्ययं[2] ते भगवो लोकः। स ह नोऽयं लोक इति ॥६॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥७॥ किं नु तेऽस्मास्विति। इमानि स्थूलानि पर्वाणि। तानि मे युष्मासु। तानि मे प्रति संधत्तेति। तान्यस्य मासाः पुनः प्रति संदधाति ॥८॥ तानाह प्र मा वहतेति ॥९॥२३॥

पञ्चमेऽनुवाके चतुर्थः खण्डः।

---

१ नास्ति। २–द्वति। ३–धाति, लाल रंग से शोधा हुआ है॥

किमभीति । ऋतूनिति । तमृतूनभिप्रवहन्ति ॥१॥ तं तथैवाऽऽगतमृतवः प्रतिनन्दन्त्ययं ते भगवो लोकः । स ह नोऽयं लोक इति ॥२॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥३॥ किं नु तेऽस्मास्विति । इमानि ज्यायांसि पर्वाणि । तानि मे युष्मासु तानि मे प्रतिसंधत्तेति । तान्यस्यर्तवः पुनः प्रतिसंदधति ॥४॥ तानाह प्र मा वहतेति । किमभीति । संवत्सरमिति । तं संवत्सरमभिप्रवहन्ति ॥५॥ तं तथैवाऽऽगतं संवत्सरः प्रतिनन्द-त्ययं ते भगवो लोकः । स ह नावयं लोक इति ॥६॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥७॥ किं नु ते मयीति । अयम्म आत्मा । स मे त्वयि तन्मे पुनर्देहीति । तमस्मा आत्मानं संवत्सरः पुनर्ददाति ॥८॥ तमाह प्र मा वहेति ॥९॥३।२४॥

पञ्चमेऽनुवाके पञ्चमः खण्डः ।

किमभीति । दिव्यान् गन्धर्वानिति तं दिव्यान् गन्धर्वानभि-प्रवहन्ति ॥१॥ तं तथैवाऽऽगतं दिव्या गन्धर्वाः प्रतिनन्दन्त्ययं ते भगवो लोकः । स ह नोऽयं लोक इति ॥२॥ यद्वाव मे युष्मा-स्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥३॥ किं नु तेऽस्मास्विति ।

---

१ तै । २ त्वयी । ३ वहते ॥

१ त ।

गन्धो[२] मे मोदो मे प्रमोदो मे । तन्मे युष्मासु । तन्मे पुनर्दत्तेति तदस्मै दिव्या गन्धर्वाः पुनर्ददति ॥४॥ तानाह प्र मा वहतेति । किमभीति । अप्सरस इति । तमप्सरसोऽभिप्रवहन्ति ॥५॥ तं तथैवाऽऽगतमप्सरसः प्रतिनन्दन्त्ययं ते भगवो लोकः । स ह नोऽयं लोक इति ॥६॥ यद्भाव[३] मे युष्मास्वित्याह तद्भाव मे पुनर्दत्तेति ॥७॥ किं नु तेऽस्मास्विवति । हसो मे क्रीळा मे मिथुनम्मे । तन्मे युष्मासु । तन्मे पुनर्दत्तेति । तदस्मा अप्सरसः पुनर्ददति ॥८॥ ता आह प्र मा वहतेति ॥९॥१२५॥

पञ्चमेऽनुवाके षष्ठः खण्ड ।

किमभीति । दिवमिति । तं दिवमभिप्रवहन्ति ॥१॥ तं तथैवाऽऽगतं द्यौः प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः । स ह नावयं लोक इति ॥२॥ यद्भाव मे त्वयीत्याह तद्भाव मे पुनर्देहीति ॥३॥ किं नु ते मयीति । तृप्तिरिति । सकृत्तृप्तेव ह्येषा । तामस्मै तृप्तिं द्यौः पुनर्ददाति ॥४॥ तमाह प्र मा वहेति । किमभीति । देवानिति । तं देवानभिप्रवहति ॥५॥ तं तथैवाऽऽगतं देवाः प्रतिनन्दन्त्ययं ते भगवो लोकः । स ह नोऽयं लोक इति ॥६॥ यद्भाव मे युष्मास्वि-

---

२ गन्धर्वो । ३ युवद् ॥

स्वाह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥७॥ किं नु तेऽस्मास्विति । अमृतमिति ।
तदस्मा अमृतं देवाः पुनर्ददति[2] ॥८॥ तानाह प्र मा वहतेति॥९॥३।२९॥

पञ्चमेऽनुवाके सप्तमः खण्डः ।

किमभीति । आदित्यमिति । तमादित्यमभिप्रवहन्ति ॥१॥ स
आदित्यमाह विभूः पुरस्तात्सम्पत्[1] पश्चात् । सम्यङ्[2] त्वमसि ।
समीचो मनुष्यानरोची[3] रुपतस्त्वा ऋषिः पाप्मानं हन्ति । अपहत-
पाप्मा भवति यस्त्वैवं[4][5] वेद ॥२॥ सम्भुर्देवो[6]ऽसि समहम्भूयासम् ।
आभूतिरस्याभूयासम्[7] । भूतिरसि भूयासम् ॥३॥ यास्ते प्रजा
उपदिष्टा नाहं तव ताः पर्योमि । उप ते ता दिशामि ॥४॥ ओजो
मे बलम्मे चक्षुर्मे । तन्मे त्वयि तन्मे मोऽपहृथा इत्यादित्यमवोचद् ॥५॥
तं तथैवाऽऽगत[8]मादित्यः प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः । स ह
नावयं लोक इति ॥६॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देही-
ति ॥७॥ किं नु ते मयीति । ओजो मे[9] बलम्मे चक्षुर्मे । तन्मे
त्वयि[10] । तन्मे पुनर्देहीति । तदस्मा आदित्यः पुनर्ददाति ॥८॥
तमाह प्र मा वहेति । किममीति । चन्द्रमसमिति[11] । तं चन्द्रमसमभि-

---

२—दाति ॥

१—वत् । २ सम्यँदँ । ३ अरोतिपि 'ति' वाक्य से कटा हुआ है, ।
। ४ त्व् । ५ पवम । ६—भूतिर् । ७ भूतिर् । ८ ऽऽगता । ९ मास्ति ।
१० त्वीयी, त्वी यीति । ११ चँन्—।

प्रवहति ॥९॥ स चन्द्रमसमाह सखस्य पन्था न [12]त्वा जहाति[13]। [14]अमृतस्य पन्था न त्वा जहाति ॥१०॥ नवो नवो भवसि जायमानो भरो नाम ब्राह्मण उपास्से। तस्माच्चे सखा उभये देवमनुष्या अन्नाद्यम्भरन्ति। अन्नादो भवति यस्त्वैवं[4,5] वेद ॥११॥ सम्भूर्देवोऽसि समहम्भूयासम्। आभूतिरस्याभूयासम्। भूतिरसि भूयासम् ॥१२॥ यास्ते प्रजा उपदिष्टा नाहं तव ताः पर्येमि। उप ते ता दिशामि ॥१३॥ मनो मे रेतो मे प्रजा मे पुनस्सम्भूतिर्मे[15,16] तन्मे त्वयि तन्मे मोऽपहृथा इति चन्द्रमसमवोचत् ॥१४॥ तं तथैवाऽऽगतं चन्द्रमाः प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः। सह नावयं लोक इति॥१५॥ यद्राव मे त्वयीत्याह तद्राव मे पुनर्देहीति॥१६॥ [17]किं नु ते मयीति। मनो मे रेतो मे प्रजा मे पुनस्सम्भूतिर्मे[18]। तन्मे त्वयि। तन्मे पुनर्देहीति। तदस्मै चन्द्रमाः पुनर्ददाति ॥१७॥ तमाह प्र मा वहेति ॥१८॥३।२७॥

पञ्चमेऽनुवाके ऽष्टमः खण्डः।

किमभीति। ब्रह्मणो[1] लोकमिति। तमादित्यमभिप्रवहति ॥१॥ स आदित्यमाह प्र मा वहेति। किमभीति। ब्रह्मणो[2] लोकमिति।

---

११ चन्द्र–। १२ वा। १३–मास। १४ नास्ति, अमृतस्य पन्था ....देवोऽसि समहम्। १५–ति। १६ मे, म। १७ किं नु॥

१ प्रथमो। २ आह–।

तं चन्द्रमसमभिप्रवहति[3] । स एवमेते देवते अनुसंचरति[4] ॥२॥ एषोऽन्तोऽतः परः प्रवाहो नास्ति[5] । यानु काँश्चाऽतः प्राचो लोकानभ्यवादिष्म[6] ते[7] सर्व आप्ता भवन्ति ते जितास्तेष्वस्य सर्वेषु कामचारो भवति य एवं वेद ॥३॥ स यदि कामयेत पुनरिहाऽऽजायेयेति यस्मिन् कुलेऽभिध्यायेद्यदि ब्राह्मणकुले यदि राजकुले तस्मिन्नाजायते । स एतमेव लोकम्पुनः प्रजानन्नभ्यारोहन्नेति ॥४॥ तदु होवाच शाट्यायनिर्बहुव्याहितो वा अयम्बहुशो लोकः । एतस्य वै[8] कामाय नु[9] ब्रुवते [वा] श्राम्यन्ति[10] वा क एतत्प्राप्य पुनरिहेयादत्रैव स्यादिति ॥५॥ ३२८॥

पञ्चमेऽनुवाके नवमः खण्डः । पञ्चमोऽनुवाकस्समाप्तः ।

———— :०: ————

उच्चैश्श्रवा[1] ह कौपयेयः[2] कौरव्यो राजाऽऽस । तस्य ह केशी[3] दार्भ्यः पाञ्चालो राजा स्वस्रीय[4] आस । तौ[5] हाऽन्योन्यस्य प्रियावासतुः ॥१॥ स होच्चैश्श्रवाः कौपयेयोऽस्माल्लोकात् प्रेयाय । तस्मिन् ह प्रेते[3] केशी दार्भ्योऽरण्ये मृगयां चचाराऽप्रिगं विनिनी-

३–अन्ति, । ४ 'एषांत्यमभिप्रवहति । ~ मा वहेऽति । किमभीऽति । ब्रह्मणो लोकमिति..........देवते अनु सँचरति' अधिक है । ५ ऽस्मि । ६–दिष्ठ । ७ तेषु । ८ 'वा' अधिक है । ९ ब्रूवते । १० 'चा' अधिक है ।

१–ऐश्र्–। २ कौव–। ३ केश्यी, केश्य । ४ स्वस्री–; ५ 'गा' लाल रङ्ग में कटा हुआ अधिक है ।

षमाणः ॥२॥ स ह तथैव पल्ययमानो मृगान् प्रसरञ्जन्तरेणो-
चोचैश्श्रवसं कौपेयमधिजगाम ॥३॥ तं होवाच दृप्यामि स्वी३-
ज्जानामीति । न दृप्यसीति होवाच जानासि । स एवास्मि यम्मा
मन्यस इति ॥४॥ अथ यद्भगव आहुरिति होवाच य आविर्भव-
न्त्यन्येऽस्य लोकमुपयन्तीत्यथ कथमशको म आविर्भवितुमिति॥५॥
ओमिति होवाच यदा वै तस्य लोकस्य गोप्तारमविदेऽतस्त आवि-
रभूवमाप्रियं चास्य विनेष्याम्यनु चैनं शासिष्यामीति ॥६॥ तथा
भगव इति होवाच । तं वै तुत्वा परिष्वजा इति । तं ह स्म
परिष्वजमानो यथा धूमं वापीयाद्वायुं वाकाशं वाग्न्यर्चि वाऽपोवैवं
ह स्मैनं व्येति । न ह स्मैनम्परिष्वङ्गायोपलभते ॥७॥३।२६॥

षष्ठेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

स होवाच यद्वै ते पुरा रूपमासीत्तत्ते रूपम् । न तु त्वा परि-
ष्वङ्गायोपलभ इति ॥१॥ ओमिति होवाच ब्राह्मणो वै मे साम
विद्वान् साम्नोद्गायत् । स मेऽशरीरेण साम्ना शरीराण्यधूनोत् ।
तद्यस्य वै किल साम विद्वान् साम्नोद्गायति देवतानामेव सलोकतां
गमयतीति ॥२॥ पतङ्गः प्राजापत्य इति होवाच प्रजापतेः प्रियः

६ प्रसरन्–। ७ ऽच्चैश्श्र–,ऽच्चैश्श्र–। ८ य । ९ प्रत । १० घा ।
११ हे । १२ वॅ ॥

१ ऽव । २ ने । ३–ओमिति । ४ ऽप लभते । ५–रारयय् ।

पुत्र आस[6]। स तस्मा एतत् सामाब्रवीत्। तेन स ऋषीणामुदगायत्। त एत[7] ऋषयो धूतशरीरा इति ॥३॥ एतेनो एव साम्नेति होवाच प्रजापतिर्देवानामुदगायत्। त एत उपरि देवा धूतशरीरा इति ।४॥ तस्मिन् हैनमनुशशास। तं हानुशिष्योवाच यस्मैवैतत[8] साम विद्यात् स स्मैव त उद्गायत्विति ॥५॥ स हानुशिष्ट[9] आजगाम। स ह स्म कुरुपञ्चालानाम्[10]ब्राह्मणाननुपपृच्छमानश्चरति ॥६॥३।३०॥

षष्ठेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः।

व्यूढच्छन्दसा वै द्वादशाहेन यक्ष्यमाणो[1]ऽस्मि। स यो[2] व[3]स्तत्साम वेद[4] यदहं वेद स एव म उद्गास्यति। मीमांसध्वमिति ॥१॥ तस्मै ह मीमांसमानानामेकश्चन [न] सम्पत्यभिदधाति ॥२॥ स ह तथैव पल्ययमानश्श्मशाने[5] वा[6] वने[7] वाऽऽ[8]ह्तशिया-नमुपाधावयांचकार। तं ह चायमानः प्रजहौ ॥३॥ तं होवाच कोऽसीति। ब्राह्मणोऽस्मि मातृदो माञ्ज इति ॥४॥ स किं वेत्थेति। सामेति ॥५॥ ओमिति होवाच। व्यूढच्छन्दसा वै द्वादशाहेन यक्ष्यमाणो[10]ऽस्मि। स यदि तत्साम वेत्थ यदहं वेद[11] त्व-

६ आ। ७ तं। ८ वै। ९—हा। १०—पाञ्चे—।

१—णम—। २ यदि। ३ त्वम। ४ वेत्थ। ५ श्मश्रूनाम्। ६ वाव;साध। ७ न्। ८ अव,अप। ९ च्छायान,जायान। १०—णम—। ११ 'यदहं वेत्थ' अधिक है।

मेव म्[12] उद्गास्यासि । मीमांसस्वेति ॥६॥ तस्यै ह मीमांसमानस्त-देव[13] सम्प्रत्यभिदध्यौ ॥७॥ तं होवाचाऽयम्म उद्गास्यतीति[14] ॥८॥ तस्मै ह कुरुपञ्चालानाम्[15]ब्राह्मणा असूयन्त[16] आहुरेषु ह वा अयं कुल्येषु[17] सत्सुद्गास्यति[18] । कस्मा अयमलमिति[19] ॥ ९ ॥ अलम् न्वै[20] महामिति हस्माऽह । सैवाऽलम्मस्याऽलम् मतायैद्गतस्य हाऽल-मेवो[21]ज्जगौ[22] । तस्मादालम्यैलाजोद्गातेत्याख्यापयन्ति ॥१०॥३।३।१॥

षष्ठेऽनुवाके तृतीयः खण्डः ।

तद्ध सात्यकीर्ता आहुर्या वयं देवतामुपास्महे एकमेव वयं तस्यै देवतायै रूपं गव्यादिशाम एकं वाहन एकं हस्तिन्येकम्पुरुष एकं सर्वेषु भूतेषु । तस्या एवेदं देवतायै सर्वं रूपमिति ॥१॥ तदेतदेकमेव रूपम्प्राण एव । यावद्ध्येव प्राणेन प्राणिति तावद्रूपम्भवति तद्रू[1]-पम्भवति ॥२॥ तदथ यदा प्राण उत्क्रामति दार्वे[2]वेव भूतो[3]ऽनर्थ्यः[4] परिशिष्यते न किंचन रूपम् ॥३॥ तस्यान्तरात्मा तपः । तस्मा-त्तप्यमानस्योष्णतरः प्राणो भवति ॥४॥ तपसोऽन्तरात्माग्निः । स निरुक्तः । तस्मात्स दहति[5] ॥५॥ अथाधिदेवतम्[6] । इयमेवैषा

१२–ति से ठीक किया हुआ । १३ 'त' अधिक है । १४ नास्ति 'इति' । १५–पाञ्च– । १६ आसू– । १७ कुलेषु । १८ आस– । १९ अयोम । २० न्वै इसके आगे 'म' खाल रंग में कटा हुआ है । २१ 'म' अधिक है । २२ एवौ ॥

१ मद्रू । २ एवो । ३–ए । ४–थः । ५ दति । ६–दैव– । ७–ष–

देवता योऽयम्पवते। तस्मिन्नेतस्मिन्नापोऽन्तः। तदन्नम। सोऽरूढ उपासितव्यः। यदस्मिन्नापोऽन्तस्तेनाऽरूढः ॥६॥ तस्यान्तरात्मा तपस्। तस्मादेष आतपत्युष्णतरः पवते ॥७॥ तपसोऽन्तरात्मा विद्युत्। स निरुक्तः। तस्मात्सोऽपि दहति ॥८॥ तानि वा एतानि चत्वारि साम प्राणो वाङ्मनस्स्वरः। स एष प्राणो वाचा करोति मनो नेत्रः। तस्य स्वर एव प्रजाः। प्रजावान् भवति य एवं वेद ॥९॥३॥२॥

षष्ठेऽनुवाके चतुर्थः खण्डः।

स यो वायुः प्राण एव सः। योऽग्निर्वागेष सा। यश्चन्द्रमा मन एव तद्। य[1] आदित्यस्स्वर एव सः। तस्मादेतमादित्यमाहुस्स्वर एतीति ॥१॥ स यो ह वा अमूर्देवता उपास्ते या अमूराधिदेवतं[2] दूरूपा वा एता दुरनुसम्प्राप्या[3] इव। कस्तद्वेद यद्येता अनु वा सम्प्राप्नुयान्न वा ॥२॥ अथ य एना अध्यात्ममुपास्ते स हाऽन्तिदेवो भवति। निर्जीर्यन्तीव[4] वा इत एता। [व] अस्य वा एतास्शरीरस्य सह प्राणेन निर्जीर्यन्ति। क उ एव तद्वेद यद्येता अनु वा सम्प्राप्नुयान्न वा[5] ॥३॥ अथ य एना उभयीरेकधा भव-

'तानि घासितव्यो (!) यदस्मिन्नापोऽन्तम्—तस्मात्सोऽपि दहति' दोबारा आया है॥

१ यथा। २—दवें। ३—आपा। ४ चा। ५ वें। ६ उभयीर।

न्तीर्वेद स एवानुष्टुभा साम वेद स आत्मानं वेद स ब्रह्म वेद ॥४॥ तदाहुः प्रादेशमात्राद्वा इत एता एकम्भवन्ति । अतो ह्ययम्प्राण-स्स्वर्यं उपर्युपरि वर्तन इति ॥५॥ अथ हैक आहुश्चतुरंगुलाद्वा इत एता एकम्भवन्तीति । अतो ह्येवायम्प्राणस्स्वर्यं उपर्युपरि वर्तत इति ॥६॥ स एष ब्राह्मण आवर्तः । स य एवमेतम्ब्रह्मण आवर्तं वेदाऽभ्येनम्प्रजाः पशव आवर्तन्ते सर्वमायुरेति ॥७॥ स यो हैवं विद्वान्प्राणेन प्राणयाऽपानेनाऽपान्य मनसैता उभयोर्देवता आत्मन्येत्य मुख आधत्ते तस्य सर्वमाप्तम्भवति सर्वं जितम्। न हास्य कश्चन कामोऽनाप्तो भवति य एवं वेद ॥८॥२।३३॥

षष्ठेऽनुवाके पञ्चमः खण्डः।

तदेतन्मिथुनं यद्वाक्च प्राणश्च । मिथुनमृक्सामे । आचतुरं वाव मिथुनम्प्रजननम् ॥१॥ तद्यत्राऽद आह सोमः पवत इति वोपावर्तध्वमिति वा तत्सहैव वाचा मनसा प्राणेन स्वरेण हिङ्-कुर्वन्ति । तद् हिङ्कारेण मिथुनं क्रियते ॥२॥ सहैव वाचा मनसा प्राणेन स्वरेण निधनमुपयन्ति । तन्निधनेन मिथुनं क्रियते ॥३॥ तत्सप्तविधं साम्नः । सप्तकृत्व उद्गाताऽऽत्मानं च यजमानं च शरीरात्प्रजनयति ॥४॥ यादृशस्यो ह वै रेतो भवति तादृश

७-ण । ८ स्वर्य्य । ९-र्द (!) । १०-लं द्वा । ११ ब्रह्मन ॥
१ पाप । २-कार । ३-भा ।

सम्भवति यदि वै पुरुषस्य पुरुष एव यदि गोर्गौरेव यद्यश्वस्याश्व एव यदि मृगस्य मृगएव । यस्यैव रेतो भवति तदेव सम्भवति ॥५॥ तद्यथा ह वै सुवर्णं हिरण्यमग्नौ प्रास्यमानं कल्याणतरं कल्याणतरम्भवति एवमेव कल्याणतरेण कल्याणतरेणात्मना सम्भवति य एवं वेद ॥६॥ तदेतदृचाभ्यनूच्यते ॥७॥३॥३४॥

षष्ठेऽनुवाके षष्ठः खण्डः ।

पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः । समुद्रे अन्तः कवयो विचक्षते मरीचीनाम्पदमिच्छन्ति वेधस इति ॥१॥ पतङ्गमक्तमिति । प्राणो वै पतङ्गः । पतन्निव ह्येष्वङ्गेष्वति रथमुदीक्षते । पतङ्ग इत्याचक्षते ॥२॥ असुरस्य माययेति । मनो वा असुरम । तद्ध्यस्मिनु रमते । तस्यैष माययाक्तः ॥३॥ हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चित इति । हृदैव ह्येते पश्यन्ति यन्मनसा विपश्चितः ॥४॥ समुद्रे अन्तः कवयो विचक्षत इति । पुरुषो वै समुद्र एवंविद उ कवयः । त इमाम्पुरुषेऽन्तर्वाचं विचक्षते ॥५॥ मरीचीनाम्पदमिच्छन्ति वेधस इति । मरीच्य इव वा एता देवता यदग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमाः ॥६॥ न ह

४ ऋच्या । ५—स्या—॥

१ मसम । २—ता: । ३—प । ४ ल । ५ हृ । ६ एवं । ७ स ।

वा एतासां देवतानाम्पदमस्ति । पदेनो ह वै[८] पुनर्मृत्युरन्वेति ॥७॥ तदेतदनन्वितं साम पुनर्मृत्युना । अति पुनर्मृत्युं तरति य एवं वेद ॥८॥३।३५॥

षष्ठेऽनुवाके सप्तमः खण्डः ।

पतङ्गो वाचम्मनसा बिभर्ति तां गन्धर्वोऽवदद्गर्भे अन्तः । तां द्योतमानां स्वर्यम्मनीषामृतस्य पदे कवयो निपान्ति

इति ॥१॥ पतङ्गो वाचम्मनसा बिभर्तीति । प्राणो वै पतङ्गः । स इमां वाचम्मनसा बिभर्ति ॥२॥ तां गन्धर्वोऽवदद्गर्भे अन्तरिति । प्राणो वै गन्धर्वः पुरुष उ गर्भः । स इमाम्पुरुषेऽन्तर्वाचं वदति ॥३॥ तां द्योतमानां स्वर्यम्मनीषामिति । स्वर्या ह्येषा मनीषा यद्वाक् ॥४॥ ऋतस्य पदे कवयो निपान्तीति । मनो वा ऋतमेवंविद उ कवयः । ओमित्येतदेवाक्षरमृतम्[६] । तेन यदृचम्मीमांसन्ते यद्यजुर्यत्साम तदेनां निपान्ति ॥५॥३।३६॥

षष्ठेऽनुवाकेऽष्टमः खण्डः ।

---

८ वे ।

१–ओ । २–आ । ३ वदति । ४ अन्त– । ५–अ । ६ 'यत्साम' के आगे 'ओमित्ये–ऋतम्' है ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।
स सध्रीचीस्स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तर् इति ॥१॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमिति । प्राणो वै गोपाः । स हीदं सर्वमनिपद्यमानो गोपायति ॥२॥ आ च परा च पथिभिश्चरन्तमिति । तद्ये च ह वा इमे प्राणा अमी च रश्मय एतैर्ह वा एष एतदा च परा च पथिभिश्चराति ॥३॥ स सध्रीचीस्स विषूचर्विसान इति । सध्रीचीश्च ह्येष एतद्विषूचीश्च प्रजा वस्ते ॥४॥ आ वरीवर्त्ति भुवनेष्वन्तरिति । एष ह्येवैषु भुवनेष्वन्तरावरीवर्त्ति ॥५॥ स एष इन्द्र उद्गीथः । स यदैष इन्द्र उद्गीथ आगच्छति नैवोद्गातुश्चोपगातॄणां च विज्ञायते । इत एवोर्ध्वस्स्वरुदेति । स उपरि मूर्ध्नो ललायति ॥६॥ स विद्याद्यदागमदिन्द्रो नेह कश्चन पाप्मा न्यङ्गः परिशेक्ष्यत इति । तस्मिन् ह न कश्चन पाप्मा न्यङ्गः परिशिष्यते ॥७॥ तदेतदभ्रातृव्यं साम । न ह वा इन्द्रः कंचन भ्रातृव्यम्पश्यते । स यथेन्द्रो न कंचन भ्रातृव्यम्पश्यत एवमेव [न] कंचन भ्रातृव्यम्पश्यते य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं विद्वानुद्गायति ॥८॥३।३७॥

षष्ठेऽनुवाके नवमः खण्डः । षष्ठोऽनुवाकस्समाप्तः ॥

१—रीच्—इस पाद के प्रारम्भ में 'अर्ति' ऐसा अधिक है। २ वस्ते। ३—तृणा—। ४—ध्व। ५ आगाद्। ६ परिशे—। ७ कुल। ८ भ्रा—॥

प्रजापतिम्ब्रह्माऽसृजत । तमपश्यमसु[1]खमसृजत ॥१॥ तमप्रपश्य[2]मसुखं शयानम्ब्रह्माऽऽविशत् । पुरुष्यं[3] तत् । प्राणो वै ब्रह्म । प्राणो वावैनं तदाविशत् ॥२॥ स उदतिष्ठत् प्रजानां जनयिता । तं रसा[4]स्यन्वसचन्त[5] ॥३॥ तमेतदेव साम गायन्नत्रायत । यद्गायन्[6] त्रायत तद्गायत्रस्य गायत्रत्वम् ॥४॥ त्रायत एनं सर्वस्मात्पाप्मनो मुच्यते य एवं वेद ॥५॥ तमुपाऽस्मै गायता नर इत्यृचाऽऽश्रव-र्णयि[7]नोपा[8]गायन् ॥६॥ यदुपाऽस्मै गायता नर इति तेन गायत्रमभवत् । तस्मादेषैव प्रतिपत्कार्या ॥७॥ पवमानायेन्दवा अभि देवमिया-द्युम-भादाता इति षोडशाक्षराण्यभ्यगायन्त[13] । षोडशकलं[10] वै ब्रह्म । कलाश एवैनं तद्ब्रह्माऽऽविशत् ॥८॥ तदेतच्चतुर्विंशत्यक्षरं गायत्रम् । अष्टाक्षरः प्रस्तावः[11] । षोडशाक्षरं गीतं तच्चतुर्विंशतिस्सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशत्यर्धमा[14]सस्संवत्सरः । संवत्सरस्साम[12] ॥९॥ ता ऋचश्शरीरेण मृत्युरन्वैतत् । तद्यच्छरीरवत्तन्मृत्योराप्तम् । अथ यदशरीरं तदमृतम् । तस्याऽशरीरेण साम्ना शरीराण्यधूनोत ॥१०॥ ३।३८॥

सप्तमेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

---

१ मुख-। २ अप्रच्-। ३-वं । ४-आस्य् । ५ अनुसच्-। ६ गायत्रैत्र । ७ श्रवसीय्-। ८ ऽपेतान्-। १०-लाम । ११ प्रास्त्-। १२ तम् । १३-यत । १४-सास् ॥

ओवा३चोवा३चोवा३च् हुम्भा ओवा इति षोडशाक्षरा-
ण्यभ्यगायत । षोडशकलो[1] वै पुरुषः । कलाश एवास्य तच्छरी-
राण्यधूनोत् ॥१॥ स एषोऽपहतपाप्मा धूतशरीरः । तदेकिक्रया-
क्षतियुदासंगायत्सो इत्युदास । आ इति आदद्यात् । वागिति
तद्ब्रह्म । तदिदन्तरिक्षं सोऽयं वायुः पवते । हुमिति चन्द्रमाः ।
भा इत्यादित्यः ॥२॥ एतस्य ह वा इदमक्षरस्य क्रतोर्[2]भातीत्याच-
क्षते ॥३॥ एतस्य ह वा इदमक्षरस्य क्रतोर[3]भ्रमित्याचक्षते ॥४॥
एतस्य ह वा इदमक्षरस्य[4] क्रतोः[2] कुभ्रमित्याचक्षते ॥५॥ एतस्य
ह वा इदमक्षरस्य क्रतो[2]श्शुभ्रमित्याचक्षते ॥६॥ एतस्य ह वा
इदमक्षरस्य क्रतो[2]र्[5]ऋषभ इत्याचक्षते ॥७॥ एतस्य ह वा इदमक्षरस्य
क्रतो[2]र्[6]दर्भ इत्याचक्षते ॥८॥ एतस्य ह वा इदमक्षरस्य क्रतोर्[2]यो
[7]भातीत्याचक्षते ॥९॥ एतस्य ह वा इदमक्षरस्य क्रतो[2]स्सम्भवती-
त्याचक्षते ॥१०॥ तद्यत्किं च भा३ इति च भा३ इ[8]ति च तदेत-
न्मिथुनं गायत्रम् । स मिथुनेन जायते य एवं वेद ॥११॥
३।३।२९॥

सप्तमेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः ।

१-आ । २ क्रतु- ३ सर्वत्र ऐसा पाठ । ४-क्ष । ५ ऋषभ- । ६ दर्भ, सम्भवती । ७ य भंती । ८ भ् ॥

तदेतदमृतं गायत्रम । एतेन वै प्रजापतिरमृतत्वमगच्छदेतेन देवा एतेनर्षयः ॥१॥ तदेतद्ब्रह्म प्रजापतयेऽब्रवीत प्रजापतिः[1] परमेष्ठिने प्राजापत्याय परमेष्ठी प्राजापत्यो देवाय सवित्रे देवस्सविताऽग्नयेऽग्निरिन्द्रायेन्द्रः काश्यपाय काश्यप ऋश्यशृङ्गाय काश्यपाय ऋश्यशृङ्गःकाश्यपो देवतरसे श्यावसायनाय[2] काश्यपाय देवतराश्श्यावसायनः काश्यपश्शुषाय वाह्नेयाय काश्यपाय शुषो[3] वाह्नेयः[4] काश्यप इन्द्रोताय[5] दैवापाय शौनकायेन्द्रोतो दैवापश्शौनको[6] दृतय ऐन्द्रोतये शौनकाय दृतिरैन्द्रोतिश्शौनकः पुलुषाय प्राचीनयोग्याय पुलुषः प्राचीनयोग्यस्सत्ययज्ञाय पौलुषये प्राचीनयोग्याय सत्ययज्ञः पौलुषिः प्राचीनयोग्यस्सोमशुष्माय सात्ययज्ञाय प्राचीनयोग्याय सोमशुष्मस्सात्ययज्ञिः प्राचीनयोग्यो हृत्स्वाशयायाऽऽल्लकेयाय[7] माहावृषाय राज्ञे हृत्स्वाशय आल्लकेयो माहावृषो राजा जनश्रुताय[8] काण्ड्वियाय जनश्रुतः काण्ड्विय्यस्सायकाय जानश्रुतेयाय काण्ड्वियाय सायको जानश्रुतेयः काण्ड्वियो नगरिणो[9] जानश्रुतेयाय काण्ड्वियाय नगरी जानश्रुतेयः काण्ड्वियश्शङ्खाय[10]

---

१ 'काश्यपो' अधिक है । २ श्यावसाय । ३ भूषो, शूषो । ४, वाह्ने । ५ इन्द्रात्-। ६-पिश् । ७ आोक्-। ८ स सात्यायज्ञिः प्राचीनयग्यो हृत्स्वा' अधिक है । ९ जानुश्र्-, जानश्र्-। १० शिंग्-।

शाट्यायनय[११] आत्रेयाय शङ्खश्शाट्यायनिरात्रेयो रामाय क्रातुजातेयाय वैयाघ्रपद्याय रामः क्रातुजातेयो वैयाघ्रपद्यः—॥२॥३।४०॥

सप्तमेऽनुवाके तृतीयः खण्डः ।

—शङ्खाय बाभ्रव्याय शङ्खो बाभ्रव्यो दत्ताय कासायनय[१] आत्रेयाय दत्तः कासायनिरात्रेयः कँसाय वारकये कँसो वारकिः प्रोष्ठपादाय वारक्याय प्रोष्ठपादो वारक्यः[२] कँसाय वारक्याय[३] कँसो वारक्यो जयन्ताय वारक्याय जयन्तो वारक्यः कुबेराय वारक्याय कुबेरो वारक्यो जयन्ताय वारक्याय जयन्तो वारक्यो जनश्रुताय वारक्याय जनश्रुतो वारक्यस्सुदत्ताय[४] पाराशर्याय सुदत्तः पाराशर्योऽषाढायोत्तराय[५] पाराशर्यायाऽषाढ[५] उत्तरः पाराशर्यो विपश्चिते शकुनिमित्राय पाराशर्याय विपश्चिच्छकुनिमित्रः पाराशर्यो जयन्ताय पाराशर्याय जयन्तः पाराशर्यः—॥१॥३।४१॥

सप्तमेऽनुवाके चतुर्थः खण्डः ।

—श्यामजयन्ताय लौहित्याय श्यामजयन्तो लौहित्यः पल्लिगुप्ताय लौहित्याय पल्लिगुप्तो लौहित्यस्सत्यश्रवसे लौहित्याय[१] सत्य-

११—नाय ।

१—नायं, कात्यायन—। २ वर—। ३ प—। ४ सुदत्ता, सुदत्तताय। ५ अष् (!), आष्—॥

१ लोह—।

श्रवा लौहिखः कृष्णधृतये सात्यकये कृष्णधृतिस्सात्यकिश्श्याम-सुजयन्ताय लौहित्याय श्यामसुजयन्तो लौहित्यः कृष्णदत्ताय लौहित्याय कृष्णदत्तो लौहित्यो मित्रभूतये लौहित्याय मित्रभूति[2] लौहित्यश्श्यामजयन्ताय लौहित्याय श्यामजयन्तो लौहित्यस्त्रि-वेदाय कृष्णराताय लौहित्याय त्रिवेदः कृष्णरातो लौहित्यो यशस्विने जयन्ताय लौहित्याय[3] यशस्वी जयन्तो लौहित्यो जयकाय लौहित्याय जयको लौहित्यः कृष्णराताय लौहित्याय कृष्णरातो लौहित्यो दत्तजयन्ताय लौहित्याय दत्तजयन्तो लौहित्यो विपश्चिते दृढजयन्ताय लौहित्याय विपश्चिदृढजयन्तो लौहित्यो वैपश्चिताय[4] दार्ढजयन्तये दृढजयन्ताय लौहित्याय वैपश्चितो दार्ढ-जयन्ति[5]र्दृढजयन्तो लौहित्यो वैपश्चिताय दार्ढजयन्तये गुप्ताय लौहित्याय ॥१॥ तदेतदमृतं गायत्रमथ यान्यन्यानि गीतानि काम्यान्येव तानि काम्यान्येव तानि ॥२॥३॥४२॥

सप्तमेऽनुवाके प्रथमः खण्डः। सप्तमोऽनुवाकस्समाप्तः॥

२—ति। ३ 'श्यामजयन्तो लौहित्याय' अधिक है। ४ वैपिप्—। ५—द्र ॥

[चतुर्थोऽध्यायः]

श्वेताश्वो दर्शतो हरिनीलोऽसि हरितस्पृश्नस्समानवुद्धो मा हिंसीः । न मां त्वं वेत्थ प्रद्रव ॥१॥ यदभ्यवचरणो[1]ऽभ्यवैषि स्वपन्तम्पुरुषमकोविदमश्ममयेन[2] वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥२॥ यदभ्यवचरणो[1]ऽभ्यवैषि स्वपन्तम्पुरुषमको विदमयस्मयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥३॥ यदभ्यवचरणो[3]ऽभ्यवैषि स्वपन्तम्पुरुषमकोविदं लोहमयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥४॥ यदभ्यवचरणो[2]ऽभ्यवैषि स्वपन्तम्पुरुषमकोविदं[4] रजतमयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥५॥ यदभ्यवचरणो[1]ऽभ्यवैषि स्वपन्तम्पुरुषमकोविदं सुवर्णमयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥६॥

आयुर्माता[5] मतिः पिता नमस्त आविशोषण ।
म्रहो नामाऽसि विश्वायुस्तस्मै ते विश्वाहा[6] नमो

नमस्ताम्राय नमो वरुणाय[7] नमो जिघांसते ॥७॥ यत्त्म राजन्मा मां[8] हिंसीः । राजन् यत्त्म मा हिंसीः । तयोस्संविदानयोस्सर्वमायुर[1]यान्यहम् ॥८॥४।१॥

प्रथमोऽनुवाकस्समाप्तः ।

१–णा । २ इति मन्ममयेन । ३ अयाग्य । ४ संक्षेप है । ५ मातन । ६–चाह्वाय । ७ रुणाय । ८ मां ॥

पुरुषो वै यज्ञः ॥१॥ तस्य यानि चतुर्विंशतिर्वर्षाणि[1] तत्प्रातस्सवनम् । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । गायत्रम्प्रातस्सवनम् ॥२॥ तद्वसूनाम् । प्राणा[2] वै वसवः । प्राणा हीदं सर्वं वस्वाददते ॥३॥ स यद्येनमेतस्मिन् काल उपतपदुपद्रवेत्स ब्रूयात्प्राणा[3] वसव इदम्मे प्रातस्सवनं माध्यन्दिनेन सवनेनानुसंतनुतेति । अगदो हैव भवति ॥४॥ अथ यानि चतुश्चत्वारिंशतं वर्षाणि[4] तन्माध्यन्दिनं सवनम् । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनम् ॥५॥ तद्रुद्राणाम् । प्राणा वै रुद्राः । प्राणा हीदं सर्वं रोदयन्ति ॥६॥ स यद्येनमेतस्मिन् काल उपतपदुपद्रवेत स ब्रूयात्प्राणा रुद्रा इदम्मे माध्यन्दिनं सवनं तृतीयसवनेनानुसंतनुतेति । अगदो हैव भवति ॥७॥ अथ यान्यष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणि तत् तृतीयसवनम् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती । जागतं तृतीयसवनम् ॥८॥ तदादित्यानाम् । प्राणा वा आदित्याः । प्राणा हीदं सर्वमाददते ॥९॥ स यद्येनमेतस्मिन् काल उपतपदुपद्रवेत्स ब्रूयात्प्राणा आदित्या इदम्मे तृतीयसवनमायुषानुसंतनुतेति । अगदो हैव भवति ॥१०॥ एतद्ध तद्विद्वान् ब्राह्मण

१–ति । २–णा । ३ वै अधिक है । ४ वर्षाणि ।

उवाच महिदास ऐतरेय उपतपति किमिदमुपतपसि योऽहमनेनो-
पतपता न प्रेष्यामीति । स ह षोडशशतं वर्षाणि जिजीव । प्र ह
षोडशशतं वर्षाणि जीवति नैनम्भाणस्साम्यायुषो जहाति य एवं
वेद ॥११॥४।२॥

द्वितीयोऽनुवाकस्समाप्तः ।

त्र्यायुषं कश्यपस्य जमदग्नेस्त्र्यायुषम् ।
त्रीण्यमृतस्य पुष्पाणि त्रीण्यायूंषि मेऽकृणोः ॥१॥
स नो मयोभूः पितवाविशस्व शान्तिको यस्तनुवे स्योनः ॥२॥
येऽग्नयः पुरीष्याः प्रविष्टाः पृथिवीमनु ।
तेषां त्वमस्युत्तमः प्र णो जीवातवे सुव ॥३॥४।३॥

तृतीयोऽनुवाकस्समाप्तः ।

अरण्यस्य वत्सोऽसि विश्वनामा विश्वाभिरक्षणोऽपाम्पक्वो-
ऽसि वरुणस्य दूतोऽन्तर्धिनाम ॥१॥ यथा त्वममृतोर्मर्त्येभ्योऽन्तर्हितो-
ऽस्येवं त्वमस्मानघायुभ्योऽन्तर्धेहि । अन्तर्धिरसि स्तेनेभ्यः ॥२॥४।४॥

चतुर्थोऽनुवाकस्समाप्तः ।

---

५ सम्य् ॥

१ त्रियायु-। २ त्रीण् । ३ आयुंषि । ४-तो । ५ चंतोका ।
६ य । ७-श्रों । ८ प्रा ।

१ विश्वोन्-र्भ । २-क्षमा । ३ ऽदूर्धंनाम । ४ त । ५ मर्त्तेभ्यो ॥

न्युषि सविता भवस्युदेष्यन् विष्णुरुद्यन्पुरुष उदितो बृहस्पति-
रभिप्रयन्मघवेन्द्रो वैकुण्ठो माध्यन्दिने भगोऽपराह्ण[2] उग्रो देवो लो-
हितायन्नस्तमिते यमो भवसि ॥१॥ अश्वस्तु सोमो राजा निशाया-
म्पितृराज[3]स्स्वप्ने मनुष्यान्प्रविशसि पयसा पशून् ॥२॥ त्रिरात्रे
भवो भवस्यपररात्रेऽङ्गिरा अग्निहोत्रवेलायाम्भृगुः ॥३॥ तस्य तदे[4]-
तदेव मण्डलमूधः । तस्यैतौ स्तनौ यद्वाक् च प्राणश्च । ताभ्या-
म्मेधुक्ष्वाऽध्यायम्ब्रह्मचर्यम्[5]प्रजाम्पशून् स्वर्गं लोकं सजातवन-
स्याम ॥४॥ एता आशिष[6] आशासे । भूर्भुवस्स्वः । उदिते शुक्रमा-
दिश[7] । तदात्मन्दधे ॥५॥४५॥

पञ्चमोऽनुवाकस्समाप्तः ।

भगेरथो हैक्ष्वाको राजा कामप्रेण यज्ञेन यक्ष्यमाण आस ॥१॥
तदु ह कुरुपञ्चालानाम्ब्राह्मणा[1] ऊचुर्भगेरथो ह वा अयमैक्ष्वाको
राजा कामप्रेण यज्ञेन यक्ष्यमाणः[2] । एतेन[3] कथां वदिष्याम इति ॥२॥
तं हाऽभ्येयुः । तेभ्यो[4] हाऽभ्यागतेभ्योऽपचितीश्चकार ॥३॥ अथ
हैषां स भाग आवव्राजोप्त्वा[5] केशश्मश्रूणि नखाभिकृत्याऽऽज्ये-

१-श्वो । २ पराहेण । ३-ज । ४ त । ५-न्य । ६ आसिष ।
७ आदिष ॥

१-पाञ्च- । २ यक्षम- । ३ एततेन । ४ 'भा' अधिक है ।
५ उपत्वा

नाऽभ्यज्य दण्डोपानहम्बिभ्रत् ॥४॥ तान् होवाच ब्राह्मणा भगवन्तः कतमो वस्तद्वेद यथाऽऽश्रावितमत्याश्राविते देवान् गच्छत इति ॥५॥ अथ होवाच कतमो वस्तद्वेद यद्विदुषस्सुद्गाता सुहोता स्वध्वर्युस्सुमानुषविदाजायत इति ॥६॥ अथ होवाच कतमो वस्तद्वेद यच्छन्दाँसि प्रयुज्यन्ते यत्तानि सर्वाणि संस्तुतान्यभिसम्पद्यन्त इति ॥७॥ अथ होवाच कतमो वस्तद्वेद यथा गायत्र्या उत्तमे अक्षरे पुनर्यज्ञमपिगच्छत इति ॥८॥ अथ होवाच कतमो वस्तद्वेद यथा दक्षिणाः प्रतिगृहीता न हिंसन्तीति ॥९॥४६॥

षष्ठेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

एतान् हैनान् पञ्च प्रश्नान् पप्रच्छ ॥१॥ तेषां ह कुरुपञ्चालानाम्बको दाल्भ्योऽनूचान आस ॥२॥ स होवाच यथाऽऽश्रावितमत्याश्राविते देवान् गच्छत इति प्राच्यां वै राजन् दिश्याश्रावितमत्याश्राविते देवान् गच्छतः । तस्मात्प्राङ्तिष्ठन्नाश्रावयति प्राङ् तिष्ठन्मत्याश्रावयतीति ॥३॥ अथ होवाच यद्विदुषस्सुद्गाता सुहोता स्वध्वर्युस्सुमानुषविदाजायत इति यो वै मनुष्यस्य सम्भूतिं वेदेति होवाच तस्य सुद्गाता सुहोता स्वध्वर्युस्सुमानुषवि-

६ ज्या ॥

१-पाङ्-। २ प्रत्य-। ३ सम्-। ६ प्रेच्-।

दाजायत इति प्राणा उ ह वाव राजन् मनुष्यस्य सम्भूतिरेवेति ॥४॥ अथ होवाच यच्छन्दाँसि प्रयुज्यन्ते यत्तानि सर्वाणि संस्तुतान्यभिसम्पद्यन्त इति गायत्रीमु ह वाव राजन् सर्वाणि छन्दाँसि संस्तुतान्यभिसम्पद्यन्त इति ॥५॥ अथ होवाच यथा गायत्र्या उत्तमे अक्षरे पुनर्यज्ञमपिगच्छत इति वषट्कारेणो ह वाव राजन् गायत्र्या उत्तमे अक्षरे पुनर्यज्ञमपिगच्छत इति ॥६॥ अथ होवाच यथा दक्षिणाः प्रतिगृहीता न हिंसन्तीति–॥७॥४॥७॥

षष्ठेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः।

–यो वै गायत्र्यै मुखं वेदेति होवाच तं दक्षिणा प्रतिगृहीता न हिंसन्तीति ॥१॥ अग्निर्ह वाव राजन् गायत्रीमुखम्। तस्माद्यदग्नावभ्यादधाति भूयानेव स तेन भवति वर्धते। एव-मेवैवं विद्वान्ब्राह्मणः प्रतिगृह्णन्भूयानेव भवति वर्धत उ एवेति ॥२॥ स होवाचाऽनूचानो वै किलाऽयम्ब्राह्मण आस। त्वामहमनेन यज्ञेनैमीति ॥३॥ तस्य वै ते तथोद्गास्यामीति होवाच यथै-कराडेव भूत्वा स्वर्गं लोकमेष्यसीति ॥४॥ तस्मा एतेन गाय-त्रेणोद्गीथेनोज्जगौ। स हैकराडेव भूत्वा स्वर्गं लोकमियाय।

४ सम्भूतिदृधुर, सम्भूतिरेव। ५ है॥
१ प्रदद्–। २–यॅद्। ३ गायत्र स्तो।

तेन[४] हैतेनैकराडेव भूत्वा स्वर्गं लोकमेति [य एवं वेद] ॥५॥ ओं वा इति द्वे अक्षरे । ओं वा इति चतुर्थे । ओं वा इति षष्ठे । हुम्भा ओं वागित्यष्टमे ॥६॥ तेन हैतेन मतीदर्शो[५]ऽस्य भयदस्याऽऽसमात्यस्योज्जगौ ॥७॥ तं होवाच किं त आगास्यामीति । स होवाच हरीमे देवाश्वा वागायेति । तथेति । तौ हास्मा आजगौ । तौ हैनमाजग्मतुः ॥८॥ स वा एष उद्गीथः कामानां स[६]म्पदों वा३चों वा३चों वा३च् हुम भा ओं वागिति। साङ्गो हैव स तनुरमृतस्सम्भवति य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं विद्वानुद्गायति ॥९॥४॥८॥

षष्ठेऽनुवाके तृतीयः खण्डः । षष्ठोऽनुवाकस्समाप्तः ॥

पुरुषो वै यज्ञः पुरुषो होद्गीथः । अथैत एव मृत्यवो यदग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमाः ॥१॥ ते ह पुरुषं जायमानमेव मृत्युपाशैरभिदधति। तस्य वाचमे[१]वाग्निरभिदधाति प्राणं वायुश्चक्षुरादित्यश्श्रोत्रं चन्द्रमाः ॥२॥ तदाहुस्स वा उद्गाता यो यजमानस्य[२] प्राणेभ्योऽधि मृत्युपाशानुन्मुञ्च[३]तीति ॥३॥ तद्यस्यैवं विद्वान् प्रस्तौति य एवास्य वाचि मृत्युपाशस्तमेवास्योन्मुञ्चति ॥४॥ अथ यस्यैवं

---

४ सोन । ५–शो । ६ सम्पद् ॥

१ भवा । २ यजा– । ३ उमुन्–।

विद्वानुद्गायति[४] य एवास्य प्राणे मृत्युपाशस्तमेवास्योन्मुञ्चति ॥५॥
अथ यस्यैवं विद्वान् प्रतिहरति[५] य एवास्य चक्षुषि[६] मृत्युपाशस्तमे-
वास्योन्मुञ्चति ॥६॥ अथ यस्यैवं विद्वान्निधनमुपैति[७][८] य एवास्य
श्रोत्रे मृत्युपाशस्तमेवास्योन्मुञ्चति ॥७॥ एवं वा एवंविदुद्गाता
यजमानस्य प्राणेभ्योऽधिमृत्युपाशानुन्मुञ्चति[३] ॥८॥ तदाहुस्स
वा उद्गाता यो यजमानस्य प्राणेभ्योऽधिमृत्युपाशानुन्मुच्याथैनं
साङ्गं सतनुं सर्वमृत्योस्स्पृणातीति ॥९॥४॥९॥

सप्तमेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

तद्यस्यैवं विद्वान्हिङ्करोति य एवास्य लोमसु मृत्युपाशस्त-
स्मादेवैनं स्पृणाति ॥१॥ अथ यस्यैवं विद्वान् प्रस्तौति य एवास्य
त्वचि[१] मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं स्पृणाति ॥२॥ अथ यस्यैवं विद्वाना-
दिमादत्ते[२] य एवास्य माँसेषु मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं स्पृणाति ॥३॥
अथ यस्यैवं विद्वानुद्गायति य एवास्य स्नावसु मृत्युपाशस्तस्मा-
देवैनं स्पृणाति ॥४॥ अथ यस्यैवं विद्वान्प्रतिहरति य एवास्य मज्जसु
मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं स्पृणाति ॥५॥ अथ यस्यैवं विद्वानुपद्रवति य
एवास्यास्थिषु मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं स्पृणाति ॥६॥ अथ यस्यैवं

४–द्वा । ५ उद्गायति । ६ प्राणे । ७ नास्ति । ८ प्रतिहरति ॥
१ क्व– । २ त्ता ।

विद्वान् निधनमुपैति य एवास्य मज्जसु मृत्युपाशस्स तस्मादेवैनं स्पृणाति ॥७॥ एवं वा एवंविदुद्गाता यजमानस्य प्राणेभ्योऽधि-मृत्युपाशानुन्मुच्याथैनं साङ्गं सतनुं सर्वमृत्योस्सपृणाति ॥८॥ तदा-हुस्स वा उद्गाता यो यजमानस्य प्राणेभ्योऽधिमृत्युपाशानुन्मुच्याथैनं साङ्गं सतनुं सर्वमृत्योस्स्पृत्वा स्वर्गे लोके सप्तधा दधातीति ॥९॥ स वा एष इन्द्र वैमृध उद्यन् भवति सवितोदितो मित्रस्संगवकाल[3] इन्द्रो वैकुण्ठो मध्यन्दिने समावर्तमानश्शर्व उग्रो देवो लोहितायन् प्रजापतिरेव संवेशोऽस्तमितः ॥१०॥ तद्यस्यैवं विद्वान् हिङ्करोति य एवास्योद्यतस्स्वर्गो[5] लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥११॥ अथ यस्यैवं विद्वान् प्रस्तौति य एवास्योदिते स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥१२॥ अथ यस्यैवं विद्वानादिमादत्ते य एवास्य संगवकाले[3] स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥१३॥ अथ यस्यैवं विद्वानुद्गायति य एवास्य मध्यन्दिने[6] स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥१४॥ अथ यस्यैवं विद्वान् प्रतिहरति य एवास्यापराह्णे स्वर्गो लोकस्तस्मिन्ने-वैनं दधाति ॥१५॥ अथ यस्यैवं विद्वानुपद्रवति य[7] एवास्यास्तं-[8]यतस्स्वर्गो[5] लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥१६॥ अथ यस्यैवं विद्वान्नि-

---

३ सम्भवक-। ४-५,-ओजनायां गमा। ५-थ। ६ माध्न-। ७ स्र। ८ पेवा।

धनमुपैति य एवास्यास्तमिते स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥१७॥ एवं वा एवंविदुद्गाता यजमानस्य प्राणेभ्योऽधिमृत्युपाशानुन्मुच्याथैनं साङ्गं सतनुं सर्वमृत्योस्स्पृत्वा स्वर्गे लोके सम्प्रधा[१] दधाति ॥१८॥४।१०॥

सप्तमेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः । सप्तमोऽनुवाकस्समाप्तः ॥

षड्[१] ह[२] वै देवतास्स्वयम्भुवोऽग्निर्वायुरसावादित्यः[३] प्राणोऽन्नं वाक् ॥१॥ ताश्[३]श्रैष्ठ्ये[४] व्यवदन्ताऽहं[५] श्रेष्ठाऽस्म्यहं[६] श्रेष्ठाऽस्म्य्[६]? [स्मि] मां श्रियमुपाध्वमिति ॥२॥ ता अन्योन्यस्यै[८] श्रेष्ठतायै नाऽतिष्ठन्त । ता अब्रुवन्न वा अन्योन्यस्यै[७] श्रेष्ठतायै तिष्ठामहै[८] एता[९] सम्प्रब्रवामहै यथा श्रेष्ठास्स्म[३] इति ॥३॥ ता अभिमन्त्रुवन्कथं त्वं[१०] श्रेष्ठोऽसीति ॥४॥ सोऽब्रवीदहं देवानाम्मुखमस्म्यहमन्यासाम्प्रजानाम् । मयाऽऽहुतयो हूयन्ते । अहं देवानामन्नं विकरोम्य[११]हम्मनुष्याणाम् ॥५॥ स यन्न[१२] स्यामसुखा एव देवास्स्युरसुखा अन्याः प्रजाः । नाऽऽहुतयो हूयेरन्[१३] । न देवानामन्नं विक्रियेत[१४] न मनुष्याणाम् ॥६॥ तत इदं सर्वम्परा-

---

६ सप्त ॥

१ षड्ढ । २ ड । ३–श्वा । ४–ठे । ५ व्यवद– । ६ श्रेष्– । ७ मान्या– । ८–है । ९ पत । १० त्वा । ११–कार्– । १२ म । १३ हूयन्ते (!) लिख कर हूयरन् (!) किया गया । १४–प ।

भवेत्ततो न किंचन परिशिष्येतेति[१५] ॥७॥ एवमेवेति होचुर्नैवेह[१८] किंचन परिशिष्येत यत्[१६] त्वं न स्या इति ॥८॥ अथ वायुमब्रुवन्कथमु त्वं श्रेष्ठोऽसीति ॥९॥ सोऽब्रवीदहं देवानाम्प्राणोऽस्म्यह[१७]-मन्यासाम्प्रजानाम् । यस्मादहमुत्क्रामामि ततस्स प्रप्लवते ॥१०॥ स यदहं न स्यां तत इदं सर्वम्पराभवेत्ततो न किंचन परिशिष्येतेति ॥११॥ एवमेवेति होचुर्नैवेह किंचन परिशिष्येत[१६] यत्त्वं न स्या इति ॥१२॥४।१२॥

अष्टमेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

अथादित्यमब्रुवन् कथमु त्वं श्रेष्ठोऽसीति ॥१॥ सोऽब्रवीदहमेवोद्यन्नहर्भवाम्यहमस्तंयन्रात्रिः । मया चक्षुषा कर्माणि क्रियन्ते। स यदहं न स्यां नैवाहस्स्यान्न[१] रात्रिः । न कर्माणि क्रियेरन् ॥२॥ तत इदं सर्वम्पराभवेत्ततो न किंचन परिशिष्येतेति ॥३॥ एवमे[२]वेति होचुर्नैवेह किंचन परिशिष्येत यत्त्वं न स्या इति ॥४॥ अथ प्राणमब्रुवन् कथमु[३] त्वं श्रेष्ठोऽसीति ॥५॥ सोऽब्रवीत्प्राणो भूत्वाऽग्निर्दीप्यते । प्राणो भूत्वा वायुराका[४]शमनुभवति । प्राणो भूत्वाऽऽदित्य उदेति । प्राणादन्नम्प्राणाद्वाक् ॥६॥ स यदहं न स्यां तत[५]

१५–ष्ये । १६ य । १७ अहहम् । १८ ऽव ह ॥
१ हंन । २ प । ३ उक् । ४ शंक्– । ५ तत् (।) ।

इदं[६] सर्वम्पराभवेत्ततो न किंचन परिशिष्येतेति ॥७॥ एवमेवेति होचुर्नैवेह किंचन परिशिष्येत यत्त्वं न स्या इति ॥८॥ अथान्न-मब्रुवन् कथमु[३] त्वं श्रेष्ठमसीति ॥९॥ तदब्रवीन्मयि प्रतिष्ठायाग्निर्दी-प्यते। मयि प्रतिष्ठाय वायुराकाशमनुविभवाति। मयि प्रतिष्ठाया-दित्य उदेति। मदेव प्राणो मद्वाक् ॥१०॥ स यदहं न स्यां[५] तत इदं[७] सर्वम्पराभवेत्ततो न किंचन परिशिष्येतेति ॥११॥ एवमेवेति होचुर्नैवेह किंचन परिशिष्येत यत्त्वं न स्या इति ॥१२॥ अथ वाचमब्रुवन् कथमु[३] त्वं श्रेष्ठासीति॥१३॥ साब्रवीन्मयैवेदं विज्ञायते मयाऽदः। स यदहं न स्यां नैवेदं विज्ञायेत नाऽदः ॥१४॥ तत[५] इदं सर्वम्पराभवेन् नैवेह किंचन परिशिष्येतेति[८] ॥१५॥ एवमेवे-ति होचुर्नैवेह किंचन परिशिष्येत यत्त्वं न स्या इति ॥१६॥४।१२॥

अष्टमेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः।

ता अब्रुवन्नेता वै किल सर्वा देवताः। एकैकामेवानुस्मः[१]। स यन्नु नस्सर्वासां देवतानामेकाचन न स्यात्तत इदं सर्वम्परा-भवेत्ततो न किंचन परिशिष्येत। हन्त सार्धं समेत्य[२] यच्छ्रेष्ठं

६ संक्षेप करते हैं। 'स (! न के स्थान में) स्या इति' यहां तक छोड़ दिया है। ७ इ-,त्य् (!) संक्षिप्त दिया है। ८-शिष्य। ९ तुर॥

१-म। २ साम-।

तदसामेति ॥१॥ ता एतस्मिन् प्राण[3] ओकारे वाच्य[4]कारे समायन्। तद्यत्समायन् तत्साम्नस्सामत्वम् ॥२॥ ता अब्रुवन् यानि नो मर्त्यान्यनपहतपाप्मान्यक्षराणि तान्युद्धृत्या[5]मृ[6]तेष्वपहतपाप्मसु शुद्धेष्वक्षरेषु गायत्रं गायामाऽग्नौ वायावादित्ये प्राणेऽन्ने वाचि। ते[7]नापहत्य[8] मृत्युमपहत्य पाप्मानं[9] स्वर्गं लोकमियामेति ॥३॥ एतदग्नेरमृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम्। भिरित्यस्य मर्त्यमनपहतपाप्माऽक्षरम् ॥४॥ वेति वायोरमृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम्। युरित्यस्य मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥५॥ एत्यादित्यस्याऽमृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम्। त्येत्यस्य[10] मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥६॥ प्रेति प्राणस्यामृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम्[11]। णेत्यस्य[12] मर्त्यमनपहत पाप्माक्षरम् ॥७॥ एत्यन्नस्यामृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम्। नमित्यस्य मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥८॥ वेति वाचोऽमृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम्। गित्यस्यै मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥९॥ ता एतानि मर्त्यान्यनपहतपाप्मान्यक्षराण्युद्धृत्याऽमृतेष्वपहतपाप्मसु[13] शुद्धेष्वक्षरेषु गायत्रमागायन्नग्नौ वायावादित्ये प्राणेऽन्ने वाचि। तेनाप-

---

३–णो। ४ वाच्च्। ५–त्यॅ। ६ अम–(!)। ७ येन। ८–त। ९–न। १० त्य इत्य्। ११ 'वेदिवाचो मृत' अधिक है पर लाल रङ्ग से काटा गया है। १२ या इत्य्। १३–मासु॥

हत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमायन् ॥१०॥ अपहत्य मृत्यु- मपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमेति य एवं वेद ॥११॥४।१३॥

अष्टमेऽनुवाके तृतीयः खण्डः ।

ता अब्रुवन्त्वयि प्रतिष्ठायैतमुद्यच्छामेति । ता अब्रवी- दास्येन[1] प्राणेन युष्मानास्येन[2] प्राणेन मामुपाप्नवाथेति ॥१॥ ता एतेन प्राणेनौकारेण वाच्यकारमभिनिमेष्यन्त्यो[10] हिङ्काराद्धका- रमोकारेण वाचमनुस्वरन्त्य उभाभ्याम्प्राणाभ्यां गायत्रमगायन्नो- वा३चोवा३चोवा३च् हुम भा वो वा इति ॥२॥ स यथोभया- पदी प्रतितिष्ठत्येवमेव[3] स्वर्गे लोके प्रत्यातिष्ठन् । प्रति स्वर्गे लोके तिष्ठति य एवं वेद ॥३॥ य उ ह वा एवं विदस्माल्लोकात्प्रैति स प्राण एव भूत्वा वायुमप्येति वायोरध्यभ्राण्यभ्रेभ्योऽधि वृष्टिं[4] वृष्ट्यै[4]वेमं लोकमनुविभवति ॥४॥ ऋषयो ह सत्रमासां[5] चक्रिरे । ते पुनः पुनर्बह्वीभिर्बह्वीभिः प्रतिपद्भिस्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं नानुचन धुबुधिरे ॥५॥ त उ श्रमेण तपसा व्रतचर्येणेन्द्रमवरुरु- धिरे ॥६॥ तं होचुस्स्वर्गं वै लोकमैप्सिष्म[6] । ते पुनः पुनर्बह्वीभि- र्बह्वीभिः[7] प्रतिपद्भिस्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं नानुचनाऽभुत्स्महि[8] ।

---

१ आस्येनेन । २–मा,–ऑन् । ३–प्रत् । ४ पृ– । ५–श्रू– । ६ ऐप्सिष्टु । ७ 'बह्वीभिर्' अधिक है । ८ ऽभूत्– । १० मेषन्त– ।

तथा नोऽनुशाधि यथा स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमनुप्रज्ञायाऽनार्तास्स्वस्ति संवत्सरस्योदृचं गत्वा स्वर्गं लोकमियामेति ॥७॥ तान् होवाच को वस्स्थविरतम इति[1] ॥८॥४।१४॥

अष्टमेऽनुवाके चतुर्थः खण्डः ।

अहमित्यगस्त्यः ॥१॥ स वा एहीति होवाच तस्मै वै[1] तेऽहं तद्वक्ष्यामि[2] यद्विद्वाँसस्स्वर्गस्य लोकस्य[3] द्वारमनुप्रज्ञायाऽनार्तास्स्वस्ति संवत्सरस्योदृचं गत्वा स्वर्गं लोकमेष्यथेति ॥२॥ तस्मा एतं गायत्रस्योद्गीथमुपनिषदममृतमुवाचाऽग्नौ वायावादित्ये[4] प्राणेऽन्ने वाचि ॥३॥ ततो वै ते स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमनुप्रज्ञायाऽनार्तास्स्वस्ति संवत्सरस्योदृचं गत्वा स्वर्गं लोकमायन् ॥४॥ एवमेवैवं विद्वान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमनुप्रज्ञायाऽनार्तस्स्वस्ति संवत्सरस्योदृचं गत्वा स्वर्गं लोकमेति ॥५॥४।१५॥

अष्टमेऽनुवाके पञ्चमः खण्डः । अष्टमोऽनुवाकस्समाप्तः ॥

एवं वा एतं गायत्रस्योद्गीथमुपनिषदममृतमिन्द्रोऽगस्त्यायो[1]-[2] वाचाऽगस्त्य इषाय श्यावाश्वय इषश्श्यावाश्विर्गौपूक्तये गौपूक्ति-

---

१ 'अहमित्य्' (!) अधिक है ॥

१ नास्ति । २–क्ष्यामि । ३ 'द्वारमथैवं' अधिक है । ४ वाय् ॥

१–गीत्–। २–आवो ।

ज्वालायनाय[३] ज्वालायनश्शाट्यायनये[४] शाट्यायनी रामाय क्रातु-जातेयाय वैयाघ्रपद्याय[५] रामः क्रातुजातेयो वैयाघ्रपद्यः—॥१॥४।१६॥

नवमेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

—शङ्खाय बाभ्रव्याय शङ्खो बाभ्रव्यो दत्ताय कात्यायनये[१] आत्रेयाय दत्तः कात्यायनिरात्रेयः कँसाय वारक्याय[२] कँसो वार-क्यस्सुयज्ञाय शाण्डिल्याय सुयज्ञश्शाण्डिल्योऽग्निदत्ताय शाण्डि-ल्यायाऽग्निदत्तश्शाण्डिल्यस्सुयज्ञाय शाण्डिल्याय सुयज्ञश्शाण्डि-ल्यो जयन्ताय वारक्याय जयन्तो वारक्यो जनश्रुताय वारक्याय जनश्रुतो वारक्यस्सुदत्ताय[३] पाराशर्याय ॥१॥ सैषा[४] शाट्यायनी गायत्रस्योपनिषदेवमुपासितव्या ॥२॥४।१७॥

नवमेऽनुवाके द्वितीयः खण्डः । नवमोऽनुवाकस्समाप्तः ॥

केनेषितम्पतति प्रेषितम्मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।
केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुश्श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥१॥
श्रोत्रस्य श्रोत्रम्मनसो मनो यद् वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः ।
चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रेत्याऽस्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥२॥

---

३ ज्वा-। ४-यये। ५ वाय्या-॥

१-यनाय । २ पू- ३-यो, और 'जनश्रुताय वारक्याय जनश्रुते (!) वारक्यस्तु' अधिक है। ४-षो ।

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनः ।

न विद्म[1] न विजानीमो[2] यथै[3]तदनुशिष्यात्[4] ॥३॥

अन्यदेव तद् विदितादथो अविदितादधि ।

इति शुश्रुम[5] पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥४॥

यद् वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥५॥

यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहुर्मनो[6] मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥६॥

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥७॥

यच्छ्रोत्रेण[8] न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।

तदेव[9] ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥८॥

यत् प्राणेन न प्राणिति[10] येन प्राणः प्रणीयते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥९॥४॥१८॥

दशमेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

यदि मन्यसे सुवेदेति दहमेवाऽपि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेषु । अथ नु मीमांस्यमेव ते मन्येऽविदितम् ॥ १ ॥

---

१ विदु । २-म । ३ ऽवै अधिक है । ४-शिष्-। ५-श्रु-। ६ मन्यो । ७ मतेम् । ८ नश् । ९ उक्तानुक्त है । १०-णीति ॥

नाऽहम्मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।
यो नस्तद् वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥२॥
यस्याऽमतं तस्य मतम्मतं[1] यस्य न वेद स: ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥३॥
प्रतिबोधविदितम्[2]मतममृतत्वं हि विन्दते ।
आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥४॥
इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति । न चेदिहाऽवेदीन्महतीविनष्टि: ।
भूतेषु-भूतेषु विविच्य धीरा: प्रेत्याऽस्माल्लोकादमृता भवन्ति॥५॥४।१९

दशमेऽनुवाके द्वितीय: खण्ड: ।

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये । तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त । त ऐक्षन्ताऽस्माकमेवाऽयं विजय: । अस्माकमेवाऽयं महिमेति ॥१॥ तद्धैषां विजज्ञौ । तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव । तन्न व्यजानन्त[1] किमिदं यक्षमिति ॥२॥ तेऽग्निमब्रुवञ्जातवेद एतद् विजानीहि किमेतद् यक्षमिति । तथेति ॥३॥ तद[2]भ्यद्रवत् । तमभ्यवदत् कोऽसीति । अग्निर्वा[3] अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥४॥ तस्मिँ-

---

१ अम–। २–वित्–॥

१–अत । २–म । ३ ऽहम ।

स्त्वयि किं वीर्यमिति । अपीदं सर्वं दहेयम् यदिदम्पृथिव्यामिति ॥५॥ तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति । तदुपप्रेयाय सर्वजवेन । तन्न शशाक दग्धुम् । स तत एव निववृते नैनदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥६॥ अथ वायुमब्रुवन् वायवेतद् विजानीहि किमेतद् यक्षमिति । तथेति ॥७॥ तद[4]भ्यद्रवत् । तमभ्यवदत् कोऽसीति । वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवी-न्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥८॥ तस्मिँस्त्वयि किं वीर्यमिति । अपीदं सर्वमाददीय यदिदम्पृथिव्यामिति ॥९॥ तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति । तदुपप्रेयाय सर्वजवेन । तन्न शशाका-ऽऽदातुम् । स तत एव निव[5]वृते नैनदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥१०॥ अथेन्द्रमब्रुवन् मघवन्नेतद् विजानीहि किमेतद् यक्षमिति । तथेति । तद[6]भ्यद्रवत् । तस्मात् तिरोदधे ॥११॥ स तस्मिन्नेवाऽऽकाशे स्त्रियमाजगाम बहु शोभमानामुमां हैमवतीम् । तां होवाच किमेतद् यक्षमिति ॥१२॥४।२०॥

दशमेऽनुवाके तृतीयः खण्डः ।

ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद् विजये महीयध्व इति । ततो हैव विदांचकार ब्रह्मेति ॥१॥ तस्माद्वा एते देवा अतितरामि-

---

४–म । ५ निववृंत । ६ म (!) ।

वान्यान् देवान् यदग्निर्वायुरिन्द्रः । ते ह्येनन्नेदिष्ठं[1]पस्पृशुस्ते[2] ह्येनत्[3] प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥२॥ तस्माद् वा इन्द्रोऽतितरामिवाऽन्यान् देवान् । स ह्येनन्नेदिष्ठम्पस्पर्श स ह्येनत् प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥३॥ तस्यैष आदेशो यदेतद् विद्युतो[4] व्यद्युतदा३ इति[5] । न्यमिषदा३[6] । इत्यधिदैवतम् ॥४॥ अथाऽध्यात्मम् । यदेतद् गच्छतीव च मनोऽनेन चैनदुपस्मरत्यभीक्ष्णं संकल्पः[7] ॥५॥ तद्ध तद्वनं नाम । तद्वनमित्युपासितव्यम् । स य एतदेवं वेदाऽभिहैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति[8] ॥६॥ उपनिषदम्भो ब्रूहीति । उक्ता त उपनिषत् । ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥७॥ तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा[9] वेदास्सर्वाङ्गाणि सत्यमायतनम् ॥८॥ यो[10] वा एतामेवं वेदाऽपहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोकेऽज्येये प्रतितिष्ठति ॥९॥४।२१।

दशमेऽनुवाके चतुर्थःखण्डः । दशमोऽनुवाकस्समाप्तः॥

---

१ नेदिष्मा, नेदिष्ठम् । २ ते । ३ ह्यन् । ४ विद्यु । ५ इती३ । ६ मीष् । ७ सुक् । ८ सम्वँछन्ति । ९ ह्यो । १०—प ॥

आशा वा[1] इदमग्र आसीद्भविष्यदेव[2] । तदभवत् । ता आपो-
ऽभवन् ॥१॥ तास्तपोऽतप्यन्त । तास्तपस्तेपाना हुस्सिसेव प्राचीः
प्राश्वसन् । स वाव प्राणोऽभवत् ॥२॥ ताः प्राणयाऽपानन् । स
वा अपानोऽभवत् ॥३॥ ता अपान्य[3] व्यानन्[4] । स वाव व्यानो-
ऽभवत् ॥४॥ ता व्यान्य समानन् । स वाव समानोऽभवत् ॥५॥
तास्समान्योदानन् । स वा उदानोऽभवत् ॥६॥ तदिदमेकमेव
सधमाद्य[5]मासीदविविक्तम् ॥७॥ स नामरूपम[6]कुरुत । तेनैनद्व्य-
विनक्[7] । वि ह पाप्मनो विच्यते य एवं वेद ॥८॥ तदसौ वा
आदित्यः प्राणो[8]ऽग्नि[9]रपान आपो व्यानो दिशस्समानश्चन्द्रमा
उदानः ॥९॥ तद्वा एतदेकमभवत्प्राण एव । स य एवमेतदेकम्भ-
वद्वेदैवं हैतदेकधा भवतीस्येकधैव श्रेष्ठस्स्वानाम्[10]भवति ॥१०॥
तदग्निर्वै प्राणो वागिति पृथिवी वायुर्वै प्राणो वागित्यन्तरिक्षमा-
दित्यो वै प्राणो वागिति द्यौर्दिशो वै प्राणो वागिति श्रोत्रं चन्द्रमा
वै प्राणो वागिति मनः पुमान्वै प्राणो वागिति स्त्री॥११॥ तस्येदं
सृष्टं शिथिलम्भुवनमासीदपर्याप्तम् ॥१२॥ स मनोरूपमकुरुत ।

---

१ 'आशा वा' का पुनः पाठ है । २ येदू । ३ अपान । ४ ए-। ५-माद्म् । ६-रैपम् । ७-विनोत् । ८-इम् । ९ उपा-।१० स्वॅ-॥

तेन तत्पर्याप्तोव । दृढं ह वा अस्येदं सुष्टमशिथिलम्भुवनम्पर्याप्तम्भवति य एवं वेद ॥१३॥४॥२२॥

एकादशोऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

सैषा[1] चतुर्धा विहिता[2] श्रीरुद्गीथस्सामार्क्यं ज्येष्ठब्राह्मणम् ॥१॥ प्राणो वावोद्वाग्गी[3] स उद्गीथः ॥२॥ प्राणो वावामो वाक् सा तत्साम ॥३॥ प्राणो वाव को वागृक् तदर्क्यम् ॥४॥ प्राणो वाव ज्येष्ठो वाग्ब्राह्मणं तज्ज्येष्ठब्राह्मणम् ॥५॥ उपनिषदम्भो ब्रूहीति[4] । उक्ता त उपनिषद्यस्य ते धातव उक्ताः[5] । त्रिधातु विपु वाव त उपनिषदमब्रूमेति[6] ॥ ६ ॥ एतच्छुक्लं कृष्णं ताम्रं सामवर्णा इति ह स्माह यदैव[7][8] शुक्लकृष्णो ताम्रो वर्णोऽभ्यवैति स वै ते दृश्ये[9] दशम[10] मानुषमिति त्रिधातु । स ऐक्षत क नु म उत्तानाय[11] शयानायेमा देवता बलिं हरेयुरिति ॥७॥४॥२३॥

एकादशोऽनुवाके द्वितीयः खण्डः ॥

स पुरुषमेव प्रपदनायाऽवृणीत ॥१॥ तम्पुरस्तात्प्रपक्षम्मा-

---

१ ऽसाश् । २ विहीता । ३ भ्रगीः, गीः । ४ द्रू । ५-भ्रः । ६-पद् । ७-दा । ८ वे । ९-त । १० दशश्; श् के पूर्व एक अक्षर पढ़ा नहीं जाता, कदाचित् कटा है । ११ उक्तानाय ॥

विशत् । तस्मा उरुरभवत् । तदुरस उरस्त्वम् ॥२॥ तस्मा अत्रसद्
एता देवता बलिं हरन्ति ॥३॥ वाचमनुहरन्तीमग्निरस्मै बलिं
हरति ॥४॥ मनोऽनुहरच्चन्द्रमा अस्मै बलिं हरति ॥५॥ चक्षुरनु-
हरदादित्योऽस्मै बलिं हरति ॥६॥ श्रोत्रमनुहरादिशो[1]ऽस्मै बलिं
हरन्ति ॥७॥ प्राणमनुहरन्तं वायुरस्मै बलिं हरति ॥८॥ तस्यैते
निष्खाताः[2] पन्था बलिवाहना[3] इमे प्राणाः । एवं हैतं निष्खाताः
पन्था बलिवाहनास्सर्वतोऽपियन्ति[4] प्राणा य एवं वेद ॥९॥ सा
हैषा ब्रह्मासन्दीमारूढा । आ हास्मै ब्रह्मासन्दीं हरन्त्यधि[5] ह
ब्रह्मासन्दीं रोहति य एवं वेद ॥१०॥ तदेतद् ब्रह्मयशश्[6] श्रिया
परिवृढम् । ब्रह्म ह तु सन् यशसा श्रिया परिवृढो भवति य एवं
वेद ॥११॥ तस्यैष प्रादेशो[7] योऽयं दक्षिणोऽक्षन्नन्तः । तस्य
यच्छुक्लं तदृचां रूपं यत्कृष्णं तत्साम्नां यदेव ताम्रमिव बभ्रुरिव[8]
तद्यजुषाम्[7] ॥१२॥ य एवायं चक्षुषि पुरुष एष इन्द्र एष प्रजा-
पतिस्समः पृथिव्या सम आकाशेन समो दिवा समस्सर्वेण
भूतेन । एष परो दिवो दीप्यते । एष एवेदं सर्वमित्युपासि-
तव्यम् ॥१३॥४॥२४॥

एकादशेऽनुवाके तृतीयः खण्डः ।

---

१ अदिश्। २ आ। ३ बलिं वाह। ४ ऽपय्। ५ हरति। ६-श। ७ आ। ८-ऊर्॥

सत्याऽसत्याऽसत्त्य सत्त्य वाक् च मनश्च [मनश्च] वाक् च चक्षुश्च[1] श्रोत्रं च श्रोत्रं च चक्षुश्च श्रद्धा च तपश्च तपश्च श्रद्धा च तानि षोडश ॥१॥ षोडशकलम्ब्रह्म । स य एवमेतत् षोडशकलम्ब्रह्म वेद तमेवैतत् षोडशकलम्ब्रह्माऽप्येति ॥२॥ वेदो ब्रह्म तस्य सत्यमायतनं शमः प्रतिष्ठा दमश्च ॥३॥ तद्यथा श्वः प्रैष्यन् पापात्कर्मणो जुगुप्सेतैवमेवाऽहरहः पापात्कर्मणो जुगुप्सेताऽऽकालात् ॥४॥ अथैषां दशपदी विराट् ॥५॥ दश पुरुषे स्वर्गनरकाणि । तान्येनं स्वर्गं गतानि स्वर्गं गमयन्ति नरकं गतानि नरकं गमयन्ति ॥६।४।२५॥

एकादशेऽनुवाके चतुर्थः खण्डः ।

मनो नरको वाङ् नरकः प्राणो नरकश्च चक्षुर्नरकश्श्रोत्रं नरकस्त्वङ् नरको हस्तौ नरको गुदं नरकश्शिश्नं नरकः पादौ नरकः ॥१॥ मनसा परीक्ष्याणि[1] वेदेति वेद ॥२॥ वाचा रसान्वेदेति वेद ॥३॥ प्राणेन गन्धान्वेदेति वेद ॥४॥ चक्षुषा रूपाणि वेदेति वेद ॥५॥ श्रोत्रेण शब्दान्वेदेति वेद ॥६॥ त्वचा संस्पर्शान्वेदेति वेद ॥७॥ हस्ताभ्यां कर्म्माणि वेदेति वेद ॥८॥ उदरेणा-

---

१--अश् ॥

१--द्धा ॥

ऽशनयां वेदेति वेद ॥६॥ शिश्नेन रामान्वेदेति वेद ॥१०॥ पादाभ्यामध्वनो वेदेति वेद ॥११॥ प्लक्षस्य प्रास्रवणस्य प्रादेशमात्रादुदक् तत्पृथिव्यै मध्यम् । अथ यत्रैते सप्तर्षयस्तद्दिवो मध्यम् ॥१२॥ अथ यत्रैत ऊषास्तत्पृथिव्यै हृदयम् । अथ यदेतत्कृष्णं चन्द्रमासि तद्दिवो हृदयम् ॥१३॥ स य एवमेते द्यावापृथिव्योर्मध्ये च हृदये च वेद[2] नाऽकामोऽस्माल्लोकात्प्रैति[3] ॥१४॥ नमोऽतिसामायै[4]ऽतुरेताय[5] धृतराष्ट्राय पार्थुश्रवसाय[6] ये च प्राणं रक्षन्ति ते मा रक्षन्तु । स्वस्ति । कर्मेति गार्हपत्यश्च[7]म इत्याहवनीयोदम इत्यन्वाहार्यपचनः ॥१५॥४॥२६॥

एकादशेऽनुवाके पञ्चमः खण्डः । एकादशोऽनुवाकस्समाप्तः ॥

कस्सविता । का सावित्री । अग्निरेव सविता । पृथिवी सावित्री ॥१॥ स यत्राऽग्निस्तत्पृथिवी यत्र वा पृथिवी तदग्निः । ते द्वे योनी । तदेकम्मिथुनम् ॥२॥ कस्सविता । का सावित्री । वरुण एव सविता । आपस्सावित्री ॥३॥ स यत्र वरुणस्तदापो यत्र वा[9]ऽऽपस्तद्वरुणः । ते द्वेयोनी । [तदेकम्मिथुनम्] ॥४॥

२-वद् । ३-कोमो । ४-सामय-सामाय । ५ एतुर् । ६ पार्ञ्जुश्र्-से ठीक किया हुआ है । ७-मय् ॥

कस्सविता[2]। का सावित्री । वायुरेव सविता । आकाशस्सावित्री ॥५॥ स यत्र वायुस्तदाकाशो यत्र वाऽऽकाशस्तद्वायुः । ते[2] द्वे योनी । तदेकम्मिथुनम् ॥६। कस्सविता[1]। का सावित्री । यज्ञ एव सविता । छन्दांसि सावित्री ॥७॥ स यत्र यज्ञस्तच्छन्दांसि यत्र वा छन्दांसि तद्यज्ञः । ते द्वे[1] योनी । तदेकम्मिथुनम् ॥८॥ कस्सविता[1]। का सावित्री । स्तनयित्नुरेव सविता । विद्युत् सावित्री ॥९॥ स यत्र स्तनयित्नुस्तद्विद्युद्यत्र वा विद्युत्[3] तत्स्तनयित्नुः । ते द्वे[1] योनी । तदेकम्मिथुनम् ॥१०॥ कस्सविता[1]। का सावित्री । आदित्य एव सविता । द्यौस्सावित्री ॥११॥ स यत्राऽऽदित्यस्तद्द्यौर्यत्र वा द्यौस्तदादित्यः । ते[1] द्वे योनी । तदेकम्मिथुनम् ॥१२॥ कस्सविता[1]। का सावित्री । चन्द्र एव सविता । नक्षत्राणि सावित्री ॥१३॥ स यत्र चन्द्रस्तन्नक्षत्राणि यत्र वा नक्षत्राणि तच्चन्द्रः । ते[1] द्वे योनी । तदेकम्मिथुनम् ॥१४॥ कस्सविता[2]। का सावित्री । मन एव सविता । वाक् सावित्री ॥१५॥ स यत्र मनस्तद्वाग्यत्र [वा] वाक् तन्मनः । ते[2] द्वे योनी । तदेकम्मिथुनम् ॥१६॥ कस्स-[2] विता । का सावित्री । पुरुष [एव] सविता । स्त्री सावित्री । स यत्र पुरुषस्तत् स्त्री[4] यत्र वा स्त्री तत्पुरुषः । ते द्वे योनी । तदेकम्मिथुनम् ॥१७॥४॥२७॥

द्वादशेऽनुवाके प्रथमः खण्डः ।

---

१ ए-न २ प्रक्षेप किया गया है । ३-उद् । ४-ई: (!)

तस्या एष प्रथमः पादो भूस्तत्सवितुर्वरेण्यमिति । अग्निर्वै वरेण्यम् । आपो वै वरेण्यम् । चन्द्रमा वै वरेण्यम् ॥१॥ तस्या एष द्वितीयः पादो भर्गमयो भुवो भर्गो देवस्य धीमहीति । अग्निर्वै भर्गः । आदित्यो वै भर्गः । चन्द्रमा वै भर्गः ॥२॥ तस्या एष तृतीयः पादस्स्वर्धियो यो नः प्रचोदयाादिति । यज्ञो वै प्रचोदयाति । स्त्री च वै पुरुषश्च[1] प्रजनयतः ॥३॥ भूर्भुवस्तत्सवितुर्वरेण्यम्भर्गो देवस्य धीमहीति । अग्निर्वै भर्गः । आदित्यो वै भर्गः । चन्द्रमा वै भर्गः ॥४॥ स्वर्धियो यो नः प्रचोदयादिति । यज्ञो वै प्रचोदयाति । स्त्री च वै पुरुषश्च प्रजनयतः ॥५॥ भूर्भुवस्स्वस्तत् सवितुर्वरेण्यम्भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयादिति[2]। यो वा एतां सावित्री-मेवं वेदाऽप पुनर्मृत्युं तराति सावित्र्या एव सलोकतां जयाति सावित्र्या एव सलोकतां जयाति ॥८।४।२८॥

द्वादशोऽनुवाके द्वितीयः खण्डः । द्वादशोऽनुवाकस्समाप्तः ।

इत्युपनिषद्ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

१–सँ । २ 'यज्ञो वै प्रचोदयाति । स्त्री च वै पुरुषश्च प्रजनयतः' अधिक करो ॥

१—ऋषि—नामों की सूची।

वं० से वंश का अभिप्राय है।

२—निर्वचनादि सूची ।

३-(क) ऋचादिसूची ।

(ख)

~~2020~~
~~Bro~~
~~T~~